

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANA BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA CENNET VE CEHENNEM SAHNELERİYLE
VERİLMEK İSTENEN MESAJLAR

Doktora Tezi

Talha ERDEM

Ankara- 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANA BİLİM DALI

KUR'ÂN'DA CENNET VE CEHENNEM SAHNELERİYLE
VERİLMEK İSTENEN MESAJLAR

Doktora Tezi

Talha ERDEM

Tez Danışmanı
Prof. Dr. İdris ŞENGÜL

Ankara- 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR) ANA BİLİM DALI

Talha ERDEM

KUR'ÂN'DA CENNET VE CEHENNE SAHNELERİYLE VERİLMEK
İSTENEN MESAJLAR

DOKTORA TEZİ

TEZ DANIŞMANI: Prof. Dr. İdris ŞENGÜL

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. İdris ŞENGÜL

.....

Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU

.....

Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR

.....

Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ

.....

Doç. Dr. Mehmet TÖZLUYURT

.....

Tez Sınav Tarihi: 19/01/2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (19/01/2023)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Talha ERDEM

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
B. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi	6
C. Konumuza Rehberlik Edecek Bazı Tespitler	11
1. İnsanın Yaratılış Gayesi	11
2. Kur'ân'ın İndiriliş Gayesi	17
3. Cennet ve Cehennem Sahnelerinin Kur'ân Muhtevası İçindeki Yeri ve Önemi	19
4. Cennet ve Cehennem Konularında Yapılan İlmî Çalışmalar	21
I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	24
A. İnsanlık Tarihinde Ahiret Düşüncesi	24
B. Kur'ân Öncesi Dönemde Ahlak Anlayışı, Ölüm ve Hayat Telakkisi, Sosyal ve Dini Yapı	38
C. Kur'ân'da Ahiret ve Ahiret İçin Kullanılan Kavramlar	533
D. Kur'ân'a Göre Ahirette Mükâfat ve Ceza Yerleri.....	622
E. Etimolojik Açından Cennet ve Cehennem Kelimeleri	63
F. Kur'ân'da Cennet İçin Kullanılan İsimler	69
a. Cennetü'l-Huld.....	69
b. Dâru's-Selâm	700
c. Dâru'l-Mukâme	711
d. Daru'l-Ahire.....	733

e. Makâm-ı Emîn	733
f. Firdevs Cenneti.....	755
g. Me'vâ Cenneti.....	755
ğ. Na'îm Cenneti	766
h. 'Adn Cenneti	788
G. Cenneti Bir Yönüyle Niteleyen Terkip ve Kelimeler	800
a. el- Heyevân	800
b. Maka'd-ı Sıdk	811
c. 'İliyyûn.....	822
Ğ. Cennet Çeşitleri	82
H. Hz. Âdem Cenneti	85
I. A'raf.....	88
J. Kur'ân'da Cehennem İçin Kullanılan İsimler	89
a. Cahîm	89
b. Hâviye	90
c. Hutame	90
d. Lezâ.....	91
e. Saîr	92
f. Sekar	92
g. Nâr.....	93
ğ. Siccîn.....	94
h. Semûm	95
ı. Dâru'l-Bevâr	95
i. Sûu'd-Dâr.....	96
K. Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Kavramlarının İle İlişkili Olan Temel Kavramlar	96

II. BÖLÜM: CENNET VE CEHENNEM SAHNELERİNİN EDEBİ

YÖNÜ	1022
A. Genel Olarak Kur'ân'ın Anlatım Üslubu	1022
B. Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri.....	105
a. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Sanatsal Ahenk.....	106
b. Cennet ve Cehennem Sahnelerinin Takdiminde Yaratıcılık.....	120
c. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Karşılaştırma/Mütekabiliyet.....	129
d. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Tekrar	141
e. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde İcaz veya İtnab (Kısa veya Uzun Anlatım).....	155
f. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Ses Mana Uyumu.....	164
C. Edebî Tasvirde Kullanılan Yöntemler Açısından Cennet ve Cehennem Sahneleri	172
a. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Somutlaştırma (Tecsîm).....	172
b. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Soyut Anlatım	179
c. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Kişileştirme (Teshis), Konuşturma (İntak)	182
d. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Açıklama (Beyan)	186
e. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Abartı (Mübalâğa).....	196
f. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Güzel ve Çirkin Gösterme (Tahsîn ve Takbîh)	197

III. BÖLÜM: KUR'ÂN'DA CENNET VE CEHENNEM

SAHNELERİ İLE VERİLMEK İSTENEN MESAJLAR	200
A. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah-Alem İlişkisi	202
B. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah-İnsan İlişkisi	206

a. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah ile İnsan Arasında	
Ontolojik (Varlıksal) İlişki	206
a.1. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Ölüm Gerçeğine	
Dair Verilen Perspektif	207
a.2. Cennet ve Cehennem Tasvirleri Bağlamında Öldükten Sonra Dirilmeyi İspat	216
a.3. Ahirete İmana Çağrı	220
b. Cennet ve Cehennem Tasvirleri Bağlamında İnsanın Gayb ile	
Epistemolojik (Bilgisel) İlişkisi.....	226
b.1. Cennet ve Cehennem Tasvirleri Bağlamında Bilgi Kaynakları	227
b.2. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında İnsanın Ahlakiliği Açısından	
Duyular, Akıl ve Kalp.....	229
b.3. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Bilgi Kaynaklarıyla Ulaşılan	
Bilginin Niteliği	236
b.4. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında İnsanın Manevî	
Yapısı.....	237
b.5. Kurtuluş İçin Peygamberi Rehber Edinmenin Gerekliliği	240
b.6. İnkârcı Liderleri Rehber Edinmenin Sonu	248
C. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah ile İnsan Arasında	
Varoluşsal/Ahlaki İlişki	253
a. Cennet Sahneleri Bağlamında Allah ile Ahlaki İlişki Kurmayı	
Başaranların Tercihi	256
b. Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah ile Ahlaki İlişki Kurmayı	
Başaramayanların Tercihi.....	258
SONUÇ	262
KAYNAKÇA	270
ÖZET.....	291
ABSTRACT	292

ÖNSÖZ

Ahiret düşüncesi, insanlık tarihi ile başlar. Ahiret, İslâm dininin inanç esaslarından biridir. İslâm dininin ana kaynağı olan Kur'ân'ın temel kavramlarından biridir. Cennet ve cehennem konuları ise ahiret inancı çerçevesinde ele alınır. Dolayısıyla söz konusu konular, gözlem ve deney sahasına girmeyen, gayb alanına giren mevzulardır. Gaybî konularda bilgi sahibi olmanın en güvenilir yolu ise ilahî vahiy yani Kur'ân'dır.

Allah ile melek ve peygamber aracılığıyla iletişim kurabilme potansiyeline sahip olan insan, varlık koşullarının muktezası olarak bilinmeyene, görünmeyene daima ilgi duymuştur. Bu bağlamda insanın fizik planında görünen dünya ile metafizik planda görünmeyen gayb alanıyla ilişkili bir varlık olduğu tezahür etmektedir. Buna göre insan, beden ve ruhtan müteşekkil bir varlıktır.

Kur'ân'ın, Allah, peygamberlik ve ahiret gibi mevzuları insandan bağımsız ele almadığı fark edilir. Bu sebeple ahirete iman çerçevesine giren, ahlak için gerekli olan, canlı bir anlatımla muhatabın dikkatlerine sunulan cennet ve cehennem konularının insan gerçeğiyle iç içe ele alındığını gözden kaçırmamak gerekir. Bu durumda cennet ve cehennemi tasvir eden ayetlerin esas aldığı bir insan tanımı olmalıdır. Sonuçta Kur'ân'ın, bir insan tanımı ortaya koyarak onun gayb ile ahlaki ilişkisine dikkat çektiğini belirtmek mümkündür. Dolayısıyla Kur'ân'ın söz konusu tasvirler vesilesiyle insanı, ahlaki olarak dönüştürmeyi hedeflediği söylenebilir. Bu durum, Kur'ân'ın gaybı, varlık, bilgi meselesi olarak görmediği, gaybî konulara yer vermesinde bu konulara ilişkin detaylar vererek insanın merakını gidermek amacı olmadığı tezini desteklemektedir. Zira gaybî konular, insan idrakini aşma özellikleri sebebiyle imanın konusu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece cennet ve cehennemi betimleyen ayetlerdeki

dinî düşünce unsurunu, söz konusu canlı anlatımların dini gayesini incelemek gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Bu itibarla Kur'ân'da cennet ve cehennem sahnelerinde verilmek istenen mesajlar konusunun tez olarak belirlenmesi ve tezin hazırlanması sürecinde değerli katkılarını esirgemeyen, ilmî katkılarıyla teze ışık tutan danışman hocam Prof. Dr. İdris ŞENGÜL'e sonsuz şükranlarımı arz ederim. Ayrıca tez izleme sürecinde katkılarından çokça istifade ettiğim Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU hocama, Prof. Dr. Abdulkadir DÜNDAR hocama, Prof. Dr. Recai DOĞAN hocama, tez hakkında değerlendirme ve teşvikleriyle katkı sunan Prof. Dr. Halis ALBAYRAK hocama, Doç. Dr. Mehmet ALTUNTAŞ hocama ve Doç. Dr. Mehmet TÖZLÜYURT hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Talha ERDEM

2023-YOZGAT

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
as	:Aleyhisselam
Bkz.	: Bakınız
BOZİFDER	: Bozok İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bşk.	: Başkanlığı
c.	: Cilt
çev.	: Çevirmen
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.Ü.İ.F.D.	: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
haz.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
KURAMER	: Kur'ân Araştırmaları Merkezi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Matb.	: Matbaası
MEBİA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
neşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
terc	: Tercüme Eden
ts.	: Tarihsiz
TÜBAR	: Türklük Bilim Araştırmaları

y.y. : Yayın Yeri Yok

Yay : Yayınevi

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Ahiret fikri, insanlık tarihi ile var olagelmıştır. İnsan, varlık şartlarının bir gereği olarak bilinmeyene, görünmeyene karşı sürekli ilgi duymuştur. O, bir yönüyle şehadet öbür yanıyla gayb varlığıdır. Belki de insanın ruhî, manevî veçhesinin henüz olgusal alemdeki bilimsel metotlarla açıklığa kavuşturulamaması, onun bu özelliğinin bir sonucu olsa gerektir. Neticede insanı, şehadet ve gayb olmak üzere çift kutuplu bir varlık olarak tanımlamak mümkündür.¹

Ahirete iman konusuna dahil olan cennet ve cehennem konusu metafizik alanla ilgilidir. Bu bağlamda pozitivistimin dışladığı alana dair bir mevzuyu incelemeye çalışacağımızı belirtmek iktiza eder. Zira Pozitivistler, metafiziği yok saymak için insanı yalnızca olgusal olanla ilişkisi olan ve bilhassa sadece bilen bir varlık olarak görmüşlerdir. Görüldüğü üzere bu bakış açısı insanı bölmekte, parçalamaktadır. Onlar için metafizik alan, nesnel olmadığı için kabul edilemezdir.²

İslâm düşüncesinde ahlak, ahiret, hesap, cennet ve cehennem inancına dayanmaktadır.³ Dolayısıyla ahlak için gerekli olan cennet ve cehennem inancını ortaya koyan, Kur'an'da birçok sûrede yer alan cennet ve cehennem sahnelerinin izahı sadedinde bilgiler önem arz etmektedir.

¹ Bkz. Halis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, (İstanbul, Şule Yay., 1996), s. 162.

² Pozitivistimin insanın bütünlüğünü ihmal ettiğine ve onu bilgisel alana hapsedtiğine, metafizik alanı nesnel olmadığı için kabul edilemez gördüğüne dair bkz. Alfred Jules Ayer, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, (İstanbul, Metis Yay., 1984), 13-28; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 211, 237.

³ Toshihika Izutsu, *Kur'an'da Ahlaki Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, (İstanbul, Pınar Yay., 2011), s. 185; Atay, Hüseyin, *Kur'an'da İnanç Esasları*, (Ankara, Atay Yay., 1998), 125; Mesut Okumuş, "Kur'an ve Sünnette Ahiret Hayatına Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, DİB Yay., sayı, 1, 46/313.

Cennet ve cehennem ile ilgili dikkatli olunması gereken yorumlardan biri bu konuları, metaforik ve sembolik olarak izah etme çabası olduğu kanaatindeyiz. Bu çabanın geçmişine dair izler takip edildiğinde aydınlanmacı zihniyetin etkisinde olduğu tezahür eden, etkileri bugün de devam eden Modern döneme ulaşmak mümkündür. Bu noktada modern dönemde Müslüman aydınların aklın gücüne aşırı güvenmelerinin bir neticesi olarak bazı ayetleri metaforik ve sembolik olarak izah ettikleri görülmektedir. Bu şekilde izah edilen ayetlerden birinin de konumuz olan cennet ve cehenneme dair ayetler olduğu fark edilmektedir. Örneğin, Perviz'in, söz konusu ayetleri dünyevi huzur ve sıkıntılar olarak tevil etmesi dikkat çekicidir.⁴

Modern müfessirlerin önemli bir vurgusu da Müslümanları aktif bir şekilde dünyaya katma gayretleri olmuştur. Bu düşünceye göre dünyası olmayan ahireti olmayacağı fikri, sıklıkla tekrarlanmıştır. Bu noktada Kur'ân'ın sadece ibadetlerin değil, aynı zamanda kalkınmanın da reçetesi olduğu dillendirilmiştir. Dolayısıyla bu düşünceye göre, terakki için Müslümanların zengin olması şarttır. Bu bağlamda Musa Kazım'ın şu yorumunu hatırlamak gerekir. Onun “*para mâ bihi'l-hayattır, bâisi necattır, sahibi servet olmak vaciptir...*” şeklindeki yorumunda yükselme için Müslümanların zengin olması gerekir psikolojisi açıkça görülmektedir. Bunun dışında İslâm'ın temel anahtar kavramlarının semantik açılımla izah edilmesinin bir sonucu olarak dünyanın ahirete önceliğinden bahsedilmiştir.⁵ Bu durum modern anlamda bir dünyevileşme olmasa da klasik tefsir çizgisinden kopuşu ortaya koyan bir tavır olsa

⁴ Bkz. Abdulhamit Birışık, *Hint Altkatısı Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, (İstanbul, İnsan Yay., 2001), s. 322, 336; Aziz, Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm*, çev. Ahmet Küskün, (İstanbul, Yöneliş, 1990), s. 57.

⁵ Bu noktada semantik açılımın gerçekleştiği dikkat çekici bir terim Hucurat suresinde geçen etkâkum (en takvalı olanımız) lafzının es'âkum (en çalışkan olanımız) şeklindeki yorumu serdedebiliriz. Ayrıca kesb kelimesinin kazandığı değer hakkında bkz. Suvat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı* (Sırât-ı Mustakîm/Sebîlu'r-Reşâd Dergisi 1908-19149), Marmara Ü. İlahiyat Fak. - Basılmamış Doktora Tezi. 136-137; Perviz'in müddessir sözcüğünü “disru'l-mal” (maliyeci) şeklinde yorumlaması bu konuda dikkat çekici bir misaldir. Bkz. J.M.S. Baljon, *Modern Muslim Koran Interpretation*, (Leiden, 1961), s. 99-100.

gerektir.⁶ Şu halde dünya ve ahiret kavramları üzerinde semantik açılımın gerçekleştiği görülmektedir. Sonuçta etkileri bugün de devam eden bu dönemde dünya-ahiret dengesini bozan yorumların tezahür ettiğini söylemek mümkündür. Bütün bu açıklamaların, cennet ve cehennem konularına ilişkin metaforik ve sembolik açıklamaların geçmişine dair bir fikir verdiği söylenebilir. Şu halde konumuz, dünya-ahiret dengelerini kuran ontolojik kurgu nasıl olmalıdır? sorusuna dair cevaplar içermesi bakımından önemlidir. Zira modernizmin sunduğu, cennetin, cehennemin, her şeyin bu dünyada olduğunu telkin eden tek dünyalı ontolojik bir çözümün insanları mutlu etmediğini bizzat tecrübe etmekteyiz.

Ayrıca Muhammed Behiyy'in dikkat çektiği üzere İslâmî kavramları Kur'an'ın temel mesajına uygun, Hz. Peygamber'in bizzat örnekliğini gösterdiği uygulamaya bağlı kalarak incelemek gerektiği noktası da önemli olsa gerektir. Bu hassasiyetle yapılan bir incelemenin günümüz Müslüman gençliğin zihinsel donanımına katkısı olacağına biz de katılmaktayız. Bu bağlamda Behiyy'in uzun yıllar ve devirler geçmesi sebebiyle, Kur'anî terimlerin anlam ve delaletlerinde bazı değişikliklere uğradığına dair tespiti dikkate değerdir. O, aynı zamanda Kur'anî kavramların bazılarının çağdaş nesiller için geçmişe ait, bugünün toplumsal gerçekliği ile uyuşmayan, bu sebeple muhtevasıyla ilgilenilmeye değmeyeceği düşünülen kelimeler durumuna geldiği noktasında bir değerlendirmede bulunmuştur. O, bu durumun bilgi eksikliğinden kaynaklandığına dikkat çekerek İslâmî kavramların muhtevasını tekrar Kur'an'a döndürmek gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷ Nitekim cehennemi ifade eden “sekar” سَعَرَ

⁶ İsmail Albayrak, *Klasik İslâm Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010), s. 39.

⁷ Muhammed Behiyy, *Kur'an'da İtikadî ve Amelî Kavramlar*, çev. Ömer Aydın, (İstanbul, İşaret Yay2017), s.9

lafzının, bilimsel tefsirin etkisiyle bilgisayar ile te'vîl edilmesi Kur'ân'î bir kavramın geçirdiği anlam değişikliğini göstermiştir. Bu yorum ciddi anlamda eleştirilmiştir.⁸

İslâm medeniyetine göre insanî gerçeklikte, ruhî faktör, - her türlü materyalizmin zıddına- altyapı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda medeniyetin, bir ideali olan insanların büyük fedakârlıklarla gerçekleştirdikleri bir hareket olduğu tarih tarafından kaydedildiğinin altını çizmek gerekir. Burada ideal ve fedakârlığın ise maddi faktörlere zıt metafizik terimler olduğunu dikkatten kaçırmamak gerekmektedir.⁹ Bu noktada cennet ve cehennem sahnelerinin oluşturduğu motivasyonun insanlık medeniyetini inşa edecek yüce idealleri olan fedakâr ve özverili kadroların yetişmesine önemli katkısı olacağını öngörürsek bu iki terimi Kur'ân'a döndürme gayretinin önemi ortaya çıkacaktır. Sonuç olarak cennet ve cehennem kavramlarının da Kur'ân'ın temel mesajına muvafık, Hz. Peygamber'in tatbikatına bağlı bir şekilde incelenmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Öte yandan konunun Müslümanların Kur'ân'la iletişimi ile de ilgisi olduğu söylenebilir. Nitekim günümüz Müslümanlarının Kur'ân ile iletişimlerinin zayıf olduğuna dair ilim dünyasından ve düşünce dünyasından eleştiriler söz konusudur. Bu noktada Kur'ân ile anlama çabası olmadan bir iletişim kurmak ciddi anlamda eleştirilmiştir.¹⁰ Burada kabaca ifade edecek olursak esasında diriler için inmiş olan Kur'ân'ın sadece ölümlere okunan bir kitaba dönüşmesi, ondan ibret alınmaması gibi meselelerin tenkit edildiği görülür. Hz. Peygamber'in Kur'ân ile iletişime dikkat çeken

⁸ Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân'daki İslâm*, (İstanbul, 1997), s. 21; Mustafa Öztürk, "Dini Hükümlerin Kaynağını Kur'ân ile Sınıflandırma Eğiliminin Kaynakları ve Tutarlılığı", *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı*, (İstanbul, İSAM, 2010), s. 54.

⁹ Sezai, Karakoç, *Düşünceler I Kavramlar*, (İstanbul, Diriliş Yay., 2017), s. 9-10.

¹⁰ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, (el-Heyetu'l-Mısıriyye, 1990), 1/23; Muhammed Abduh, *Fatiha Süresi ve Amme Cüzü Tefsiri*, çev. Ömer Aydın, (İstanbul, İşaret Yay., 2018), s. 79; Mehmet Akif Ersoy, *Safahat, Süleymaniye Kürsüsünde*, hazırlayan: Fatih Bayhan, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., (2. baskı), 2021), s. 196-197; Ömer İzutsu, *Bugünün Müslümanının Kur'ân'la İletişimi*, (Ankara, Otto, 2016), s. 280.

hadiselerini¹¹ dikkate alırsak Müslümanların geri kalmasının nedenlerinin birisinin onların Kur'ân'la iletişimlerinin zayıflaması olduğu ifade edilebilir. Şu halde ahirete iman çerçevesinde işlenen, insanın dünya ve ahiret mutluluğu ile ilişkili bir konu olan cennet ve cehennem mevzularına dair Kur'ân'ın izahlarını okumak, öğrenmek ve ona göre yaşamak için öncelikle Kur'ân ile onu anlamaya, ondan ibret almaya ve onu yaşamaya yönelik bir iletişim tesis etmek gerektiği anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân, her şeyden önce din ve davet kitabıdır.

Esasında Kur'ân'a göre, cennet ve cehennem konularının, Müslümanların dönüşümü için önemli motivasyon aracı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Câbirî'nin cennet ile müjdeleyen ve cehennem ile sakındıran ayetlerin, Kur'ân'ın nüzûl dönemindeki Müslümanlar için bir silah fonksiyonu gösterdiğine dikkat çekmesi, bu tezi desteklemektedir.¹² Öte yandan cennet ve cehennem sahnelerinde muhataba verilen bilgisel desteğin, ahlaki desteklediği, ahlak için gerekli olduğu hususu da önem arz etmektedir.¹³ Sonuçta İslâm'ın temel hayat felsefelerinden birisi olan dünya-ahiret dengesi mevzusu ile yakından ilişkili bir konu olması bakımından cennet ve cehennem mevzusunun günümüzde önem arz ettiği kanaatindeyiz. Kısaca cennet ve cehennem sahnelerinin sağlayacağı ahlaki dönüşümün bugün için maddi kalkınmada belli bir aşamaya gelmiş insanlığın ihtiyacı olan manevi ilerleme ve ahlaki aydınlanmaya önemli katkılarının olacağını ifade etmek mümkündür.

¹¹ Örneğin, Allah Resûlü “Allah şu Kur'ân'la bazı kavimleri yükseltir; bazılarını da alçaltır.” buyurmaktadır. bkz. Müslim, Müsâfirîn 269. Ayrıca bk. İbni Mâce, Mukaddime 16. Bir başka hadiste Hz. Peygamber, “Her zaman Kur'ân okuyan kimseye şöyle denecektir: Oku ve yüksel, dünyada tertîl ile okuduğun gibi burada da tertîl ile oku. Şüphesiz senin merteben, okuduğun ayetin son noktasındadır.” Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as, Muhammed Muhyiddin Abdulhanid, (Beyrut, Mektebetu'lAsriyye, ts.), Vitir 20; Muhammed b. İsa et-Tirmizî, tahk. Ahmed Muhammed, Şakir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İbrahim Utve, Matbaatu Mustafa el-Bâbâ el Halebî, 1395/1975), Fezâilü'l-Kur'ân 18; ayrıca bkz. Sa'd, 38/29; Zümer, 39/23.

¹² Muhammed Abid, Câbirî *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm, et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertibi'n-Nüzûl*, (Matbatu Dâru'n-Neşri'lArabiyye, ed-Dâru'l-Beydâ., 2008), 1/228.

¹³ Izutsu, *Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 185.

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Kur'ân'ın pek çok yerinde tekrar edilen canlı anlatımların bir gayesi vardır. Bu noktada Kur'ân'ın temel amacının insanları doğru yola hidayet etmek olduğu bizzat Kur'ân tarafından belirtilmektedir.¹⁴ Şu halde cennet ve cehennem sahnelerinin gayesini “Kur'ân'ın indiriliş gayesi ne ise nimet ve azap tablolarının gayesi de odur.” şeklinde formüle etmek mümkündür.¹⁵

Bir diğer konu insanın sahip olduğu yetkinliklerden belki de en önemlisinin, Allah ile kolayca bilgisel ilişki kurabilecek bir fitrata sahip olmasıdır. Buna göre insan ile gayb arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır. Normal şartlarda insanın, bu ilişkiyi fark etmemesi için varlıksal bir maniden söz edilemez. Ancak kısaca münker insanî üretimler şeklinde ifade edebileceğimiz, insanın, duygu, düşünce ve davranış bakımından ortaya koyduğu kötülükler, çirkin işler, onun bu rabitanın farkına varmamasına sebep olabilir.¹⁶ İşte bu noktada Allah'ın insanla bilgi ilişkisine girmesinin anlamı tezahür etmektedir. Zira Yüce Allah'ın, insanın, görünen dünya ile ilişki içerisinde kazandığı kötülükler sebebi ile gaybı fark edemeyeceği ihtimalini göz önüne alarak onu bilgisel olarak desteklemiştir. Bu noktada bu bilgilerin sağlam olduğunu özellikle vurgulamak iktiza eder.¹⁷ Zira sağlam olan bu bilgiler sayesinde Allah ile insan arasında bilgisel ilişki bahis mevzu olmaktadır.

¹⁴ bkz. Bakara, 2/2, 97; Âl-i İmrân, 3/103, 138; Yunus, 10/57, 108; Nahl, 16/64, 89, 102; Ahkâf, 46/11; En'âm, 6/90, 157; A'raf, 7/52, 203; Tevbe, 9/33; Yusuf, 12/111; Neml 27/2, 77 İsrâ, 17/9, 82; Lokman, 31/3; Zümer, 39/23; Şûrâ, 42/52; Secde, 32/3; Mu'min, 40/54; Fussilet, 41/44; Câsiye, 45/11, 20.

¹⁵ Söz konusu formülün Kıssalar ile ilişkili olarak ifadesi için bkz. İdris Şengül, *Kur'ân Kıssalarının Tarihi Gerçekliği*, (Ankara, Otto, 2019), s. 24

¹⁶ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 263.

¹⁷ Sabri Erdem, “Bilgi-İman İlişkisi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, sayı 1, Ocak 1990, 4/41. Vahiyle bildirilen gayb kategorisine giren konulara dair ayetler için bkz. Nisa, 4/1; En'âm, 6/94, 110; A'râf, 7/54; Yunus, 10/3; Hûd, 11/7; Furkân, 25/59; Secde, 32/4; Sâffât, 37/11; Zümer, 39/6; Fussilet, 41/21; Rahman, 55/14, 15; Nûh, 71/14.

Burada gaybî bilgilerin, insanın varlıktaki statüsünün belirlenmesini sağladığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla bu bilgiler sayesinde insanın kendini daha iyi tanıdığı ve her şeyi ait olduğu yere koyduğu anlaşılmaktadır. İşte bu noktada vahyin insan için destek olduğu tezahür etmektedir. Nitekim Kur'ân'ın bir rahmet,¹⁸ yol göstereme,¹⁹ açıklama,²⁰ doğruyu yanlıştan ayırt etme²¹ ve ışık²² olması vahyin bu veçhesine işaret etmektedir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus gaybın, Allah'ın mülkü olduğu ve sadece onun bilgisi dahilinde olan bir alan olduğu, insanın yaratılan olarak ontolojik bakımdan bu alanın bilgisini elde edemeyeceği, ancak Allah'ın seçtiği bazı peygamberlerine vahiyle mesajını ileterek gaybla alakalı bilgi vereceği prensibidir.²³ Bu bağlamda vahiy yoluyla hakkında bilgi verilen gaybî bir konu olması²⁴ sebebiyle cennet ve cehennem sahnelerini arz eden ayetler ile insanın bilgisel olarak desteklendiği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda nimet ve azap tabloları bağlamında Kur'ân'ın insan-gayb ilişkisine nasıl baktığı, gayb meselesi, gündeme gelmektedir.²⁵ Bu bağlamda Kur'ân'ın, hakkında bazı bilgiler verilse de insan için gaybî bir konu olan cennet ve cehennem meselesini de nasıl gördüğü ortaya konmuş olacaktır. Bu merhalede gündeme gelen bir başka konuda Kur'ân'a göre bilgi kaynakları, özellikle insanın ahlakiliği bakımından duyular, akıl ve kalp mevzusudur.²⁶ Cennet ve cehennem sahneleri bağlamında Kur'ân'a göre bilgi kaynaklarını, özellikle insanın ahlakiliği bakımından duyular, akıl ve kalp kavramlarını izah etmenin bilgi kaynakları konusunda ezber bozucu olması sebebiyle önemli olduğu kanaatindeyiz.

¹⁸ Bkz. A'râf, 7/52; Yûsuf, 12/111; Nahl, 16/89.

¹⁹ Bakara, 2/2, 97, 185; Al-i İmrân, 3/138; A'râf, 7/52; Yûsuf, 12/111.

²⁰ Al-i İmrân, 3/138, Nahl, 16/89.

²¹ Bakara, 2/185; Furkân, 25/1.

²² Şûra, 42/52.

²³ Bkz. Ali İmrân, 3/179; En'âm, 6/59; A'râf, 7/187-188; Yunus, 10/20; Neml, 16/65; Nûr, 24/24; Cin, 72/26.

²⁴ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 164-165.

²⁵ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 284-286.

²⁶ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 196-202.

Ayrıca çalışmamızda nimet ve azap tablolarından çıkarılacak mesajları da ortaya koymayı amaçlamaktayız. Bu sebeple cennet ve cehennemin mahiyet ve muhtevasına dair rivayetlerin genişlettiği, insanların merak ettiği konuları, pratikte faydası olmayacağı kanaatiyle paranteze almayı uygun görmekteyiz. Nitekim çalışmamızın ilgili bölümlerinde görüleceği üzere bilhassa Seyyid Kurub'un dikkat çektiği üzere edebî gayenin bile dini gaye için bir araç olduğu tespiti dikkat çekicidir. Onun bu vurgusu, Kur'ân'ın din ve davet kitabı olduğu tezini desteklemiştir. Bu noktada cennet ve cehennem sahnelerinde canlı bir anlatıma başvurulmasının sebebini de açıklamaya gayret ettik.

Öncelikle araştırmamamıza verdiğimiz isimden de anlaşılacağı üzere, inceleme sırasında temel kaynak Kur'ân-ı Kerîmdir. Mevzuyu incelerken tüm gayretimiz cennet ve cehennem sahnelerini Kur'ân'ın temel gayeleri çerçevesinde değerlendirerek ele almak, Kur'ân'ın bütünlüğü içinde nimet ve azap tablolarının yeri ve önemini ortaya koymaya çalışmak olacaktır. Bu bağlamda cennet ve cehennem manzaralarını arz eden ayetlerden de anlaşılacağı üzere Kur'ân'ın cennet ve cehennemin mahiyet ve muhtevası hakkında bilgi verme amacı olmadığını belirtmek gerekir. Dolayısıyla özellikle rivayet tefsirlerinde Kur'ân'da yalın halde arz edilen cennet ve cehennemin mahiyet ve muhtevasını abartılı ifadelerle genişleten bilgiler²⁷ araştırmamızın konusu değildir. Bu sebeple bu konuya sadece temas etmekle yetinmeyi düşünüyoruz.

Kur'ân'da canlı bir anlatımla arz edilen cennet ve cehennem sahnelerinden çıkarılacak mesajları, anlamları ortaya koymayı gaye edinmesi sebebiyle yani konunun mahiyeti gereği klasik tefsirlerden ziyade bu perspektifi ortaya koyan İslâm dünyasında yazılan muhtelif eserler, makale ve tezler öne çıkmak durumunda olmuştur. Bazen

²⁷ Bkz. Suphi Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yay., 2014. s. 81-86.

tefsir, tefsir usulü kitaplarına başvurulmuştur. Ayrıca cennet ve cehennem sahnelerinin özellikle Seyyid Kutub'un dikkat çektiği üzere edebî Tasvirin en güzel örneklerinden olması sebebiyle edebî Tasvir konusunu inceleyen müstakil eserlerin yanında i'caz ve belagat kitaplarına başvurulmuştur. Cennet ve cehennem sahnelerinden çıkarılacak mesajlar konusu başta Kur'ân olmak üzere kısaca işaret ettiğimiz kaynaklardan yararlanarak ulaşılabildiğimiz yorum ve değerlendirmeler giriş ve üç bölüm halinde araştırılmıştır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu ve önemi, gayesi ve metodu konusunda fikir verici bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde insanlık tarihinde ahiret fikri, ahiret ile ilişkili kavramlar ve cennet ve cehennem kavramları ve bu kavramlarla ilişkili konular izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda cennet ve cehennem sahnelerinde Allah'ın tanıtıldığına dikkat çektik. Özellikle cennet ve cehennem anlatımları vesilesiyle Allah Teâlâ'nın tanıtıldığını belirttik. Bununla beraber cennet ve cehennem kavramları ile ilişkili olan kavramlara temas ettik.

İkinci bölümde cennet ve cehennem sahnelerinin edebî yönünü ele aldık. Zira söz konusu sahneler edebî tasvirin örneklerinden biridir. Bu bölümde ana hatlarıyla edebî tasvirin çeşitleri, unsurları, işlevleri, edebî tasvirde kullanılan yöntemleri ve edebî tasvir belagat ilişkisinde fikir verici mahiyette yer verdikten sonra edebî tasvirin örneklerinden biri olan cennet ve cehennem sahnelerini edebî tasvirin çeşitleri, edebî tasvirde kullanılan yöntemler bağlamında incelemeye çalıştık. Bu bölümde Seyyid Kutub'un edebî tasvir konusundaki *et-Tasvîru'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân* ve *Meşâhidü'l-Kıyâme fi'l-Kur'ân* isimli eserlerini merkeze aldık. Burada cennet ve cehennem sahnelerindeki edebî tasvire dair incelikleri örneklerle detaylandırmaya çalıştık. Seyyid Kutub'un ifade edilen çalışmalarında sureleri nüzul sırasına göre incelediği görülmektedir. Bu durum konuyla ilgili verdiğimiz örneklere yansımıştır. Dolayısıyla

konuyla ilgili edebî tasvir inceliklerini detaylandıran örneklerde, nüzul sırası dikkate alınmıştır.

Üçüncü bölümde Kur'ân'da sunulan cennet ve cehennem sahnelerinden muradın mahiyet ve muhteva bilgisi olmamasından yola çıkarak söz konusu ayetlerden çıkarılacak anlamları, mesajları ortaya koymaya çalıştık. Bu bağlamda cennet ve cehennem sahnelerinden temel gayenin İslâm'ın temel inanç esaslarını ortaya koymak olduğunu gördük. Bununla beraber cennet ve cehennem manzaralarında temel inanç esasları ile ilişkili konulara da yer verdik. Ayrıca nimet ve azap tablolarında Kur'ân'ın dolayısıyla İslâm'ın motivasyon tekniği, ödül-ceza²⁸ ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla cennet ve cehennem sahneleri bağlamında bu konuya da değinmek gerekmektedir.

Öte yandan meselenin insan-gayb ilişkisi ile bağlantılı olması sebebiyle Kur'ân'ın cennet ve cehennem meselesine insan-gayb ilişkisi bağlamında nasıl baktığını göstermeye gayret ettik. Bu noktada cennet ve cehennem manzaraları bağlamında Kur'ân'a göre bilgi kaynaklarını da incelemeye gayret ettik. Ayrıca genel olarak insanın anlam arayışına bir cevap olan Kur'ân'ın,²⁹ nimet ve azap tablolarının da insanın anlam arayışına dair önemli anlamlar içerdiğini gördük. Bu bağlamda özellikle insan için başarı, vicdanın ve iç sorumluluk bilincinin önemi,³⁰ sekülerleşmenin, insanın kendisine yabancılaşmasının varacağı sonuçlar gibi konuları izah etmeye gayret ettik. Ayrıca modern insanın gafil olduğu, metafizik boyutuyla ilgilenmediği belirtilen ölüm³¹ konusu

²⁸ Motivasyon tekniği ödül ve cezanın etkisi ve sonuçları ile ilgili bkz. Nevzat Tarhan, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, (İstanbul, Timaş Yay., 14. Baskı, 2019), s. 105-106

²⁹ Ahmet Nedim Serinsu, “*Kur'ân İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır*”; *Diyanet İlmî Dergi Kur'ân Özel Sayısı*, (Ankara, DİB Yay., 2012), s. 714

³⁰ Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s. 122

³¹ İsmet Özel, bkz. *Frenk Havasından Modern İnsana Ölüm*, Erbaın, (İstanbul, Şule Yay., 8. Baskı, 1998), ss. 201-208. Şiirin açıklaması için bkz. İbrahim Tüzer. “Frenk Havasından Modern İnsana Ölüm ve İsmet Özel”, *TÜBAR*, 12, 2007 Güz, s.194; İsmet Özel, şiirinin birinci bölümünün devamında hastalıklarla boğuşan insanın, ölümün soğuk nefesini hissetmeye başlayıp yok olup gideceğini anladığında kendisini hiç çekinmeden modern tıbbın/tüketimin kucığına atmasına, ölümü bu şekilde uzaklaştırdığına inanan modern insana, ölüp gittikten sonra “önce öl sonra ödersin” denilerek bir yığın

ve onunla ilgili olarak Kur'ân'ın zaman konusuna bakışını beyan etmeye gayret ettik. Bu noktada Kur'ân'ın bir bilim kitabı değil bir din ve davet kitabı olduğu ilkesini esas aldık. Ayrıca insanın anlam arayışı ile ilgili olan değerler konusu da gündeme geldi. Dolayısıyla konumuz bağlamında İslâm'ın değerler konusuna nasıl baktığına temas etmeye çalıştık. Bu çerçevede konumuz ile değerler ve hedef ilişkisi arasında bağlantı olduğu kanaatindeyiz. Sonuçta araştırma konumuz olan cennet ve cehennem sahneleri bağlamında modern insanın aradığı anlam arayışına dair bazı cevaplar bulacağını öngörmekteyiz. Zira farklı yönleriyle ele alacağımız bölümlerde görüleceği üzere konumuzun, modern zihniyetin ihmal ettiği insanın manevi, ruhî yönüne ilişkin önemli açılımlar içerdiği görülecektir.

C. KONUMUZA REHBERLİK EDECEK BAZI TESPİTLER

1. İnsanın Yaratılış Gayesi

İnsan nedir? Sadece şekilden ibaret bir varlık mıdır? İnsanî olguda ruhî faktörün yeri nedir? İnsan gayesiz bir varlık olabilir mi? gibi sorular insan fitratının sormaktan kendini alamayacağı sorular olsa gerektir. Özellikle homoeconomicus olarak değerlendirilen modern dönemde³² dikkat çekici sorulardan biri de insan ile madde ve ekonomik faaliyetler arasında ilişki nasıl olmalıdır? sorusudur. Bu soru önemlidir. Zira genelde insanın özeld Müslümanların madde ile mana arsında yitirdiği dengeye işaret ettiği kanaatindeyiz. Bu bağlamda esasında dünya-ahiret dengesini gözeten İslâm dinine mensup bireylerin günümüzde madde ve ekonomik faaliyetler arasında ilişki konusunda bazı problemlerinin olması dikkat çekicidir. Dolayısıyla esasında dünya hayatı ile ahiret

tedavi masrafları kaldığına dikkat çekmektedir. Bkz. Özel, *Modern İnsana Ölüm*, s.202; Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s. 186.

³² Hasan, Elik, *İnsan Ekseni Din*, (İstanbul, İFAV, 2018), s. 23; Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s. 42-43; Mehmet, Paçacı, “Çağdaş Değerler Üzerine Bir Ehl-i Sünnet Değerlendirmesi”, *İslâmiyât*, 8, 2005, sayı. 3, s. 83-87.

hayatı arasında dengeyi gözettiği fark edilen Kur'ân ayetlerini incelemenin insanlığın ve Müslümanların karşı karşıya olduğu yukarıdaki sorulara cevap bulmalarına katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Bu noktada Kur'ân-ı Kerîm insanın en güzel şekilde yaratıldığını ifade etmektedir.³³ Dolayısıyla Yüce Allah'ın en güzel surette yarattığını ifade ettiği insanın yaratılma durumunu anlamak gerekmektedir. Bu bağlamda insanın sadece şekilden ibaret bir varlık olmadığına altını çizmek gerekir. Zira o, fizikî ve ruhî bakımdan yani beden ve ahlak en güzel kıvama ulaşabilecek biçimde yaratılmıştır. Yaratılmışlarda bulunan her şeyin insanda bir araya getirilmesinden dolayı insanın küçük evren olarak telakki edilmesi de onun Allah'ın yarattığı en güzel mahluk olduğuna işaret etmektedir.³⁴ Onda en büyük alemin dürülmüş olduğunun belirtilmesi de bu anlamı ifade etse gerektir.³⁵

Bu durumda kâinattaki diğer canlılar üzerinde tasarruf etme yetkisine sahip olan insanın gayesiz ve kılavuzsuz bırakılmaması iktiza eder. Nitekim Kur'ân'da insanın gayesiz yaratılmadığı, fitratına uygun bir gayesinin olduğuna dikkat çekilmiştir. Örneğin, “Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”, “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır!” şeklindeki buyrukları bu gerçeğe işaret ederek insan hakkında mükâfat ve cezanın söz konusu olduğunu, Allah'a kulluk etmesi için yaratılan kulluk ve ibadetleri karşılığında cennet ile ödüllendirileceği, O'na kulluğu reddedenlerin cehennem ile cezalandırılacaklarını beyan etmektedir.³⁶

³³ Tin, 95/4. “Biz insan en güzel şekilde yarattık.”

³⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 20/114.

³⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, (İstanbul, Eser Neşriyat, 1979), 8/5937.

³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/20; Kurtubî, *el-Câmi'*, 12/156.

Kur'ân'da, Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatlarının sınırlı ve cüzî parçalarına sahip olan insanın gayesinin yaratıcısını tanımak ve O'na olan şükrünün ifadesi olarak kulluk etmesi olduğu açıklanmaktadır. Nitekim, Zâriyât suresi 56. ayette “*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler(beni tansınlar)*”³⁷ diye yarattım”³⁸ ifadesi bu hakikati dikkatlere sunmaktadır. Bu bağlamda onun, Allah'ın lütfettiklerine karşılık şükran duyguları içinde itaatkâr olup kulluğu yüklenirse yüceleceği belirtilmektedir. Hatta bu yücelmenin öteki alemde de devam edeceği izah edilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, insanın yaptığı güzel davranışların daha hayırlısını ödül olarak yeniden vereceğine söz vermektedir.³⁹ Elbette bunun ötesinde daha büyük lütfun olmayacağı akl-ı selimin kabul edeceği bir gerçektir.

Bu noktada Kur'ân'a dayanan İslâm düşüncesine göre insanın hayır ve şerden birini tercih etme iradesine ve birçok beşerî duygulara sahip olan bir varlık olması manidardır. Kur'ân bu hususu şöyle izah etmektedir. O, iradesini Allah'ın rızasını kazanmama yolunda kullanırsa en aşağı mertebeye düşebilecektir. Nitekim Kur'ân'da onun bu düşüşü küfran, zulüm, hüsrân, tuğyan gibi özelliklerle zikredilmiştir.⁴⁰ Esasında insanı, bu düşüş haline düşmekten sakındıran ayetler, onu, imana, güzel ahlaka çağırmakta, onun için mükerrem ifadesini kullanarak değerli olmaya layık bir varlık olduğunu hatırlatmaktadır.⁴¹

İnsan akıl ve idrak kabiliyeti sayesinde doğru ile yanlış ayırt etme potansiyeline rağmen kötülüğe yönelebilmektedir. Yüce Allah, onun şerre düşmesinin sebeplerini insanlığa hidayet rehberi olarak gönderdiği ilahî vahiyle izah etmiştir. Kur'ân'a dikkatle bakıldığında insanı düşüşüne sebep olan faktörlerin emirlerden hoşlanmayan nefis, hevâ,

³⁷ İbn Abbas bu şekilde tefsir etmiştir.

³⁸ Ayrıca bkz. Bakar, 2/21.

³⁹ Tevbe, 121; Nuh, 30, 41, 96-97; Nmel, 89; Kasas, 8.

⁴⁰ Şengül, *Kur'ân Kıssaları*, s.32; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 262.

⁴¹ İsrâ, 17/70.

şehvet, sevmek, nefret, unutkanlık⁴² gibi duygulara sahip olması şeklinde belirtilmektedir. Hatta Kur'ân'da onun akıl ve şuur sahibi olamayan hayvan seviyesine, daha da aşağısına düşebileceği hatırlatılmaktadır.⁴³ O halde insanın terbiye edilmesi gereken duygulara sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴ Nitekim Kur'ân'da, her dönemde elçiler gönderilmesinin nedeni, insanın, yaratılışına uygun konumunu alması için olduğu şeklinde izah edilmektedir.⁴⁵ Zira Yüce Allah, gönderdiği elçileri aracılığıyla dünya ve ahiret mutluluğunu sağlayacak emirleri ve yasakları bildirmiştir. Bu noktada Kur'ân'da şeytanın insana apaçık düşman olduğu, onu doğru yoldan saptıracağına dikkat çekilmektedir.⁴⁶

Rönesans sonrasında insana biyolojik ve fizyolojik olarak yaklaşıldığı, onun homoeconomicus olarak değerlendirildiği görülür. Bu dönemin bir başka özelliği bilimsel, teknolojik ve ekonomik gelişmeye yoğunlaşma olmuştur. Bu dönemde insanın, yalnızca üretici ve tüketici olarak görüldüğü, dolayısıyla onun, maddeye indirgenliğini söylemek mümkündür. İnsana yönelik bu yaklaşım sayesinde bugün insanlığın bilimsel, teknolojik ve ekonomik sahalarda tarihinde hiç görülmemiş ilerlemeler yaşadığı da müsellem bir gerçektir. Fakat bugün insanlığın geldiği nokta bu gelişmelerin onun mutluluğunu sağlamadığını göstermektedir. Bu bağlamda yakın dönemde insanın başarısının gaye edinildiği fakat mutluluğunun göz ardı edildiği söylenebilir. O halde insanlığın yaşadığı bu tecrübeden de çıkarılacak dersler olsa gerektir. Evvela bu tecrübe başarının tek başına bir değerinin olmadığını gösterdiği kanaatindeyiz. Bu sebeple başarının mutlulukla birlikte anlam kazanacağını belirtmek gerekir.⁴⁷

Bu münasebetle gündeme gelen bir başka konu modern dönemde eğitim meselesine bakıştır. Dikkat edilirse modern dönemde eğitimin insanın sadece akademik

⁴² Abbas Mahmud Akkad, *el-İnsan fi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrut, s. 14-15.

⁴³ A'raf, 179; Furkan, 44; Muhammed, 12.

⁴⁴ Seyyid Sâbık, *Da'vetu'l-İslâm*, (Beyrut, 1973), s. 17.

⁴⁵ Bakara, 38-39; En'âm, 42; Ğâfir, 78; Nahl, 36; Tâhâ, 123-125; Ra'd, 38.

⁴⁶ Nisa, 165; İsra, 15; Tâhâ, 134; Kasa, 47, 59.

⁴⁷ Bkz. Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 23; Paçacı, "Ehl-i Sünnet Değerlendirmesi", s. 87.

başarısını amaçladığı fark edilir. Zira maddi yaklaşımın egemen olduğu çağdaş dönemde doğa bilimlerine önem verilmesi de bunu göstermektedir. Fakat insanlığın yaşadığı bilimsel gelişmelerin modern dönemde insanlığa zararlar getirmesi eğitimde onun duygusal gelişimini de dikkate almak gerektiğini göstermektedir.⁴⁸ O halde günümüzde insanın akademik başarısı yanında duygusal gelişimini de hedef alan bir eğitim yaklaşımına ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Bu pozitif bilimler ile sosyal bilimlerin birlikte yürümesi gerektiği anlamına gelmektedir. Bu sayede yukarıdaki ifadelerden anlaşılan eğitimdeki parçalanmışlığın izale edilmesine katkı sağlanmış olacaktır. Sonuçta insanı inceleyen sosyal bilimlerin yeterli oranda gündem oluşturması icap etmektedir. Çünkü sosyal bilimlerde iyiye ulaşma amacı söz konusudur. Dolayısıyla sosyal bilimlerin insanın ruhuna yöneldiği görülmektedir. Zira insan ruhu doğruyu, iyiyi bulma çabasındadır.⁴⁹ Bu noktada manevî değerlerin geçmişte kaldığını bundan sonra bu değerlere ihtiyaç olmadığını benimseyen pozitivist öğretimin de artık geçerliliğini yitirdiği söylenebilir.⁵⁰ Çünkü mutluluk sürekliliği olan bir duygudur. Manevî değerlerin ise insanın mutluluğunu sağlama özelliği vardır. Bu sebeple manevî değerlerin daima önemini koruyacağını belirtmek iktiza eder. Zira bütün bu açıklamalardan yalnızca gelişmeye odaklanan, mutluluğu göz ardı eden bir zihniyetin insanı parçaladığı anlaşılmaktadır.⁵¹

Bu münasebetle gündeme getirilmesi gerektiğini düşündüğümüz bir başka mesele de hümanizm (insan-merkezcilik) adı altında⁵² yalnızca aklın ürettiği doğruların geçer

⁴⁸ Elik, , *İnsan Eksenli Din*, s. 24; Paçacı, “Ehli Sünnet Değerlendirmesi”, s. 87.

⁴⁹ Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 24

⁵⁰ Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 24; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 211; Şaban Ali, Düzgün, *Çağdaş Dünyada Din ve Dindarlar*, (Ankara, OTTO, 2018), s. 31.

⁵¹ Ali Şeriatî, *İslâm Bilim*, çev. Faruk Alptekin, (İstanbul, Nehir Yay., 1992), s. 324-325; Elik, *İnsan Merkezli Bir Din*; s. 23; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*; s. 267.

⁵² Hümanizm eleştirisine dair bkz. Martin Heidegger, *Hümanizm Üzerine*, çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2015, s. 34-39, 42-43 Yümni Sezen, *Hümanizm ve Türkiye*; 23-38; Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 24.

akçe kabul edilmesidir.⁵³ Zira aklın her şeyi çözeceğine ilişkin XIX. yüzyıl koyu bilimci düşünce artık çökmüştür. İnsanın rasyonel olduğu kadar akıl ötesi bir varlık olduğu artık anlaşılmıştır.⁵⁴ Dolayısıyla akıl ve inancın uzlaştırılması gereken değerler olduğu kabul edilmeye başlanmıştır.⁵⁵ Netice olarak bazı şeylerin akılla bazı şeylerin vicdanla anlaşılabilceği ortaya çıkmıştır. Bu durumda vicdanı canlı tutacak kurum olan din gerçeğinin dikkate alınması gerektiği anlaşılmaktadır.⁵⁶

Cennet ve cehennem en kestirme tarifiyle insanın bu dünyada yaptıklarının mükâfatını veya cezasını göreceği yerleri ifade eden, fizik ötesine işaret eden kavramlardır. İslâm inancına göre ahiret inancının ahlak için gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Yani ahiret inancı, ahlakı desteklemektedir.⁵⁷ Cennet ve cehennem konuları ise ahirete iman çerçevesine giren konulardır.⁵⁸ Dolayısıyla cennet ve cehennemi konu edinen ayetlerin, ahlakı desteklediği anlaşılmaktadır. Zira cennet ve cehennem inancının, ahiret kaygısını dikkate alan bir hayat çizgisini sürdürmede önemli bir motivasyon sağlayacağı açıktır. Bu noktada medeniyeti oluşturacak olan kadroların sahip olması gereken ideal, fedakârlık, özveri gibi özelliklerin metafizik kavramlar olması dikkat çekicidir. Sonuçta cennet ve cehennemi tasvir eden ayetlerin anlamlarının ortaya çıkarılması çabasının bugün insanlığın ihtiyacı olduğu anlaşılan ahlâkî aydınlanmaya katkısı olacağı kanaatindeyiz.⁵⁹

⁵³ Ayer, *Dil Doğruluk Mantık*, s. 15; Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 24; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 211.

⁵⁴ Şeriatî, *İslâm Bilim*, s. 324-325; Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 21, 23; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 169.

⁵⁵ Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 24-25. Ayrıca din ve bilimin yoldaş olduklarına dair bkz. Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, (Ankara, DİB.Yay., 2. Baskı, 2015), s. 46-47.

⁵⁶ J. J. Roussau, *Emil*, çev. Hilmî Ziya Ülken, İstanbul, 1966, s. 194; Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, çev. (İstanbul, Ufuk Uyan, 1980), s. 92; Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 25-28, 92; Abdülkerim, Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, (İstanbul, İnsan Yay., 2021), s. 96.

⁵⁷ İzutsu, *Dini ve Ahlâkî Kavramlar*; s. 185; Okumuş, “Kur’ân ve Sünnette Ahiret Hayatına Bakış”, s. 141.

⁵⁸ M. Sait Şimşek, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, (İstanbul, Beyan Yay., 2017), s. 141; Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, (Ankara, Ankara Okulu Yay., 2001), s. 67.

⁵⁹ Elik, *İnsan Eksenli Din*, s. 24.

Bu bağlamda İslâm düşüncesinin teşekkül ettiği dönemlerde tezahür eden dünya gerekir.⁶⁰ Bu merhalede Ahmed Emin'in dünyayı da ahireti de ihmal etmeden bir dünya görüşü oluşturmanın çok güç olduğunu, ona kültür seviyesi yüksek mücahitlerin katlanacağını belirttiğini kaydetmekte fayda vardır.⁶¹ Bu sebeple ahiret inancı çerçevesine dahil olmaları sebebiyle nimet ve azap Tasvirlerini inceleyen bir çalışmanın söz konusu özeleştiriyeye de katkı sunacağını belirtmek mümkündür.

2. Kur'ân'ın İndiriliş Gayesi

Kur'ân, insan için doğru yolu gösteren bir kılavuzdur.⁶² Dolayısıyla Kur'ân'ın insan için doğru yolu gösteren bir pusula görevi gördüğü, onu layık olduğu mükerrerem konuma eriştirebilecek bir özelliğe sahip olduğu ifade edilebilir.⁶³

Öncelikle ilahî vahiy insan fitratının sorduğu kâinatı kim yarattı? Bu kâinatı ve hadiseleri idare eden kim? İnsan nereden geldi? Ölümden sonra nereye gidecek? Bu dünyada bulunmasının amacı ne? Hayatını hangi prensiplere göre sürdürmesi gerekiyor? gibi onun anlam arayışına sahip bir varlık olduğunu gösteren problemlere doğru ve tatmin edici cevaplar verdiğini belirtmek iktiza eder. Görüldüğü üzere Kâinat, dünya, hayat, Tanrı, insan ile ilgili sorular aynı zamanda zihinsel gelişmeyi gösteren sorulardır. Bu sorular “varoluşsal sorgulama” kavramı ile ifade edilmekte ve önemli bir ihtiyaca işaret etmektedir.⁶⁴

⁶⁰ İbrahim Coşkun, *Günümüz Akaid ve Kelam Problemleri*, (İstanbul, Kitap Dünyası Yay., 2017), s. 149.

⁶¹ Bkz. Ahmed Emin, *Yevmu'l-İslâm*, Müessesü Hancı, Kahire, ts. S.15-16.

⁶² Maide, 5/16; İsrâ, 17/9; Ahzab, 33/43

⁶³ Şengül, *Kur'ân Kıssaları*, s. 30.

⁶⁴ Muhammed Kutub, *Dirâsâat Kur'âniyye*, (Mısır, 1982), s. 489. Ayrıca bkz. Kutub, Muhammed, *Kur'ân'ı Nasıl Okuyalım*, çev. Bekir Karlığa, (İstanbul, İşaret Yay., 2010), s. 29; Mevdûdî, *Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım*, çev. Bekir Karlığa, (İstanbul, İşaret Yay., 2005), s. 31; Abdulkadir, Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, s. 21; Serinsu, “Kur'ân İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır” s. 717-718.

Bu bağlamda Kur'ân bu sorulara cevap verirken insana hitap etmektedir, Dolayısıyla insan Kur'ân'ın temel konularından biridir.⁶⁵ Kur'ân'ın, insanın kurtuluşuna, mutluluğuna vesile olan hususlar ile onun mutsuzluğuna neden olacak meseleleri açıklaması bu tezi desteklemektedir. Şu halde Kur'ân'ın, insanı gerçek kurtuluşa sevk edecek ilahî sisteme çağırdığı anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın değişik ruh dünyaları olan muhataplar üzerinde etkili olması, insanın duygu ve düşüncelerine muvafik olması, inanç ve davranışlarına cevap vermesi, varoluşsal sorgulama olarak ifade edilen büyük meselelere dair tatminkâr çözümler getirmesi ve kendine özgü cazibesi ile muhataplarının karşısına çıkmasıyla izah edilmektedir.⁶⁶

Bu noktada Kur'ân, muhataplarını hidayete çağırırken tevhid, nübüvvet ve ahiret konuları üzerinde durmaktadır. Kur'ân'ın insanlığı doğru yola çağırıp, onun beşerî zaaflarını düzenleyerek haksızlık, zulüm ve ahlaksızlık gibi kötü insan davranışlarını ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Kur'ân bu yüksek gayeyi gerçekleştirmek için çeşitli beyan ve üsluplar kullanmıştır. Bu açıklama ve üslup tarzları yaratıcının kelimelerinden çıkması sebebiyle onun duygularını harekete geçiren, akıllara hayret veren, kalbi yumuşatan bir özelliktedir. İnsanın fitratına uygun düşen bu üslup ve izah tarzlarından biri de "Edebî Tasvir"dir. Allah Teâlâ, bu beyan ve üslup tarzını; Allah'ın, insanın, tabiat sahnelerinin, Kıyamet sahnelerinin, geçmiş ve gelecekteki olayların, hemen hemen Kur'an'ın tüm ifade üsluplarında kullanmıştır. Kur'ân'da edebî tasvirin en güzel örneklerinden bir de cennet ve cehennem sahnelerinin anlatımıdır.⁶⁷ Bu bağlamda nimet ve azap tasvirlerinin Kur'ân muhtevası içindeki yeri ve önemine temas etmekte fayda vardır.

⁶⁵ Mevdûdî, *Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım*, s. 31; Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 13;

⁶⁶ Abdullah Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, (Ankara, Mim Yay., 1983), s. 73.

⁶⁷ Seyyid Kutub, *et-Tasvirü'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân*, (Kahire, Dâru's-Şurûk, 1988), s. 58. Ayrıca bkz. *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, çev. Kamil M. Çetiner, Hikmet Yay., s. 87; Fadime Kavak, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, (Bursa, Emin Yay., 2016), s.196, 210.

3. Cennet ve Cehennem Sahnelerinin Kur'ân Muhtevası İçindeki Yeri ve Önemi

Her şeyden önce Kur'ân'ı Kerîm'in, insanlığın dünya ve ahiret mutluluğunu sağlama amacı olan, hidayet ve din kitabı olduğuna dikkat etmek gerekir. Dolayısıyla o her ayeti ile bu temel gayeyi gerçekleştirmeyi istemektedir. Buna göre Kur'ân ayetlerinin önemli bir kısmını oluşturan cennet ve cehennem sahnelerinin de esas olarak aynı amaç ve hedefleri gerçekleştirmek istediğini söylemek mümkündür. Nitekim bizzat Kur'ân bu noktaya dikkat çekmektedir.⁶⁸ Dolayısıyla nimet ve azap tasvirlerini sadece mahiyet ve muhteva bilgisi veren anlatımlar olarak düşünmemek gerekir. Dolayısıyla bu anlatımların edebî bir sanatı ortaya koyma amacıyla Kur'ân'da yer aldığını söylemenin aceleci bir hüküm olduğu kanaatindeyiz. Bu tespite göre cennet ve cehenneme dair edebî anlatımlar sadece edebî bir sanat gayesi güden türde anlatımlar olmasa gerektir. Bu sebeple edebî tasvir yönteminin egemen olduğu cennet ve cehennem anlatımlarının Kur'ân'ın dini gayelerini gerçekleştirmek için kullandığı birçok araçtan biri olarak görmek gerektiği düşüncesindeyiz. Böylece Kur'ân'ın dinî bir davet kitabı olduğunu dikkatten kaçırmamak gerekir. Sonuçta Kur'ân'da yer alan önemli edebî tasvir örneklerinden biri olan cennet ve cehennem sahnelerinin gerçekleştirmek istediği dini gayelerinin olması gerekir. Bu noktada Kur'ân'ın temelde indiriliş gayesi ile nimet ve azap sahnelerinin anlatılmasındaki esas amacın aynı olduğunu tekrar anımsamakta fayda vardır. Fakat, Kur'ân asıl hedefini gerçekleştirmede nimet ve azap sahnelerinde edebî tasvir üslubuyla muhataplarına seslenirken, insanın fitratında var olan sosyal, psikolojik veçheleri dikkate alarak anlatımda etkili, canlı bir üslup kullanmıştır. Bu bağlamda insanın fitratının kuru fikirlerden daha çok somut düşünceleri dinlemeye eğilimli olduğu müsellemdir. Buna göre Kur'ân, bu gerçeği dikkate almaktadır. İnsan fitratını dikkate alan Kur'ân, edebî tasvirler ile cennet ve cehennem sahnelerini adeta

⁶⁸ Bakara, 2/65, 66; A'raf, 7/176; Hud, 11/120; Yusuf, 12/111; Nur, 24/34.

muhatapın gözü önüne getirir. İnsanların ahiretteki hallerini birer tiyatro sahneleri, sinema şeridi⁶⁹ gibi takdim ederek ibret noktalarına dikkat çeker. Söz konusu bu canlı anlatımla fikirler somutlaşır, böylece dinleyiciler düşünceleri daha iyi anlarlar, hadiseleri daha iyi kavrarlar. Bu sayede fikirlerin unutulması güçleşir.⁷⁰

Bu izahlardan edebî tasvirin davet ve irşatta tesirli bir yol olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira bu tarz anlatımda dinleyenler monotonluktan kurtulur. Çünkü sürekli yalın düşünceler zihni yorup, dikkati dağıtabilir. Ancak edebî tasvir yoluyla Kur'ân'da anlamlar müşahhas bir hale dönüşerek biraz önce de ifade edildiği üzere adeta muhataba seyrettirilir, işittirilir. Yüce Allah'ın bildirmek istediği yüksek hakikatler idraklere daha kolay arz edilir. Gerçek hadiseler halinde zihne iyice yerleşen yüksek anlamlar, Kur'ân ile çelişen durumlarda, cennet ve cehennem tasvirlerinde, canlı tablolar olumlu birer uyarıcı olarak gözler önüne gelir.⁷¹ Bu noktada Kur'ân, uyarıcı olarak cennet ve cehennem sahnelerinden yararlanabileceklerin akıl sahipleri ve müttakiler olduğunu beyan etmektedir.⁷² Böylece Kur'ân'ın nimet ve azap tabloları aracılığıyla günümüz insanına, erişilmesi mümkün olmayan, insanlığın, inkar, şirk ve nifak psikolojisine, insanın karakterine, davranışları üzerinde tesir icra eden bilgisel desteğin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.⁷³ Bununla birlikte cennet ve cehennem sahnelerini arz eden ayetlerde Allah'ın varlığına, isim ve sıfatlarına dair önemli bilgiler arz edildiği

⁶⁹Seyyid, *et-Tasvirü'l-Fenniyyu*, s. 66; ayrıca bkz. *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, çev. Kamil M. Çetiner, Hikmet Yay., s. 97-98; Seyyid, Kurub, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, çev. Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, tsz., s. 44; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, 1/183; *Siyer Eşliğinde Kur'ân'ı Anlamak*, çev. Muhammed Coşkun, (İstanbul, Mana Yay., 2017), 1/227.

⁷⁰ Şatibî, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şeria'*, tahk. Abdullah Draz, el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, Mısır, 1/87; Kutub, Seyyid, *et-Tasvirü'l-Fenniyyu*, s. 66 Kurub, Seyyid, *Meşâhid*; Kurub, Seyyid, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, s. 44; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, s. 227; Hüseyin Atay, *Kur'ân'a Göre İman Esasları*, s. 125, 129, 131-132.; kişinin bildikleri şeylerle bilmediklerinin öğretilmesine dair bkz. Recai Doğan, "Şatibî'de Eğitim Unsurları", *Diyanet İlmî Dergi*, sayı, 1, 1998, 34/90-91.

⁷¹ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, s. 228; Hatice Görmez, *Kur'ân'ı İkili Anlamların Üslubu Bağlamında Terğib ve Terhib*, (İstanbul, Kuramer Yay., 2017), s.159.

⁷² Bakara, 2/76; A'raf, 176; Yusuf, 111; Nur, 34.

⁷³ Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 262; Şengül, *Kur'ân Kıssaları*, s. 32; Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 99; 137-139.

görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu anlatımlarda muhataba Allah'ın tanıtıldığı fark edilmektedir.

Bütün bu izahlardan edebî tasvir üslubuyla arz edilen nimet ve azap sahnelerinde gözetilen dini gayeleri ortaya koyan bir çalışmaya ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın ahlak için gerekli olan ahiret inancı ile ilgili bir konu olması sebebiyle günümüz modern toplumların ihtiyacı olan ahlaki manada yükselmeye de katkı sunacağı kanaatindeyiz.

4. Cennet ve Cehennem Konularında Yapılan İlmî Çalışmalar

İslâm'ın ahiret anlayışını inceleyen çalışmalarda cennet ve cehennemi tasvir eden ayetlere ilişkin izahlarla karşılaşmak mümkündür. Suphi Salih'in *Ölümden Sonra Diriliş* adıyla Türkçe'ye çevrilen Kur'ân ve İslâm Tarihi içerisinde görülen muhtelif akımların tefsirlerde zikredilen ahiret anlayışını incelemektedir. Suphi Salih'in bu çalışmasında cennet ve cehennemi tasvir eden ayetleri rivayet tefsiri açısından inceleyen eserlere başvurduğu görülmektedir. Dolayısıyla Cennet ve cehennem sahnelerini rivayet tefsiri yönüyle ele alan eserlerin de var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kaleme alınan bir eser, Muhammed b. Ahmed Kurtubî'nin (ö. 671/1273) Ölüm ve ahiret hallerine dair *et-Tezkire fî Ahvali'l-Mevtâ ve Umîri'l-Ahire* adlı çalışmasıdır. Kurtubî'nin bu çalışması, İmam Şarânî tarafından özetlenmiştir. Bu özet *Ölüm-Kıyamet-Ahiret ve Ahir Zaman Alametleri* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁴ Bu noktada nakilci tefsire göre cennet tasvirlerini ele alan İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) "Hadi'l-ervah ilâ Bilâdi'l-Efrâh" adlı eserini de zikredilebilir. Bu eser, *Cennetin Tasvirleri* adıyla Türkçe'ye

⁷⁴ Bu eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. İlyas, Çelebi, "Tezkiretu'l-Kurtubî", TDV. İslâm Ansiklopedisi, c. Ek-2, s. 595-596.

kazandırılmıştır.⁷⁵ Cennet ve cehennem sahnelerine dair bir diğer önemli çalışma Seyyid Kurub tarafından gerçekleştirilmiştir. Arapça adı *Meşâhidu'l-Kiyâme fi'l-Kur'ân* olan çalışma Süleyman Ateş tarafından *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Kutub, bu çalışmasında Kur'ân'ın ahiret mevzusunu ele alırken ortaya koyduğu edebî gücünü, tasvir üslubunu ve bu üslubun inceliklerini ortaya koymuştur. Bunun dışında Muhammed Meütevelli Şaravî'nin *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri Cennet ve Cehennem* adıyla Türkçe'ye kazandırılan eserinde cennet ve cehenneme dair açıklamalar bulunmaktadır.⁷⁶ Batıda Jone Idleman Smith, Yuanne Yazbeck Haddad'ın yazdıkları *The İslâmic Understanding of Death and Resurrection* adlı çalışmada, klasik ve çağdaş İslâm'ın ahiret anlayışları üzerinde durulmuştur. Bunun dışında bir oryantalist olan Thomas J. Oshaughnessy S. J. tarafından yapılan *Kur'ân'da Eskatolojik Temalar* adıyla Türkçe'ye çevrilen çalışmada cennet ve cehennem konularına dair bilgiler bulunmaktadır. Eserin çevirisini yapan Ömer Kara eserin muhtevasında yer alan bazı noktaları tenkit etmiştir.⁷⁷ Ayrıca Mehmet Paçacı'nın Kur'ân'daki ve Kitab-ı Mukaddesteki ahiret anlayışlarını karşılaştırdığı *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi* adlı çalışmasında cennet ve cehennem anlatımlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Mehmet Okuyan'ın *Kur'ân'a Göre Yedi Aşamada Ahiret* adlı çalışmasında da cennet ve cehenneme ilişkin bilgiler mevcuttur. Bu çalışmanın dışında dinler tarihi alanında Osman Cilacı'nın *İlahi Dimlerde Cennet İnancı Mukayeseli Bir Araştırma* adlı bir çalışması vardır. Bir başka çalışma Ömer Kara'nın *Kur'ân'da Metafizik Bir Alem: Cennet* adlı incelemesidir. Bunların dışında Tefsir, Hadis, Kelam alanlarında cennet ve cehennemi tek başına veya birlikte ele alan yüksek lisan çalışmaları yapılmıştır. Cennet konusunda yapılan çalışmalara dair Ömer Kara'nın kitabında bir listede bulunmaktadır. Bu çalışmalara dair

⁷⁵ Bu eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. İlyas, Çelebi, "Hâdi'l-Ervâh" TDV., İslâm Ansiklopedisi, 15/10-11.

⁷⁶ Bu eser Erkan Bulut tarafından tercüme edilmiştir. Özgü yayıncılık tarafından 2011 yılında basılmıştır.

⁷⁷ Söz konusu eleştiri için bkz. Thomas J. Oshaughnessy, *Kur'ân'da Eskatolojik Temalar*, çev. Ömer Kara, (Van, Bilge Adam Yay., 2006), s. 18-38.

daha fazla literatür bilgisi için söz konusu çalışmaya başvurulabilir.⁷⁸ Bu noktada Kur'ân'da cennet ve cehennem sahnelerini mahiyet ve muhteva bilgisi açısından değil de dini gayeleri, iletmek istediği mesajlar açısından yapılacak bir araştırmaya ihtiyaç olduğu kanaatine vardık. Bu çalışmada dikkate aldığımız hareket noktası ilahî hitabın yer verdiği gaybî konuların insanların merakını gidermek maksadının olmadığı olmuştur.⁷⁹ Dolayısıyla yukarıda da işaret ettiğimiz üzere cennet ve cehennem tablolarına dair insanların merakına cevap için ortaya konulan çalışmalar bulunduğu için biz bu çalışmamızda bunlara kısaca temas etmeyi uygun görmekteyiz. Zira insanların merakını gideren detaylara dair bilgilerin pratik açıdan çok faydası olmayacağı müsellemdir.⁸⁰ Sonuçta cennet ve cehennem sahnelerini Kur'ân'da işlenmemiş bilgiler çerçevesinde incelemeye çalışacağımız bu araştırmada detaya dair bilgileri paranteze almanın Kur'ân'ın cennet ve cehennem sahneleri vasıtasıyla ortaya koymayı murat ettiği dini gayelere, anlamlara, mesajlara ulaşmaya katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

⁷⁸ Bkz. Ömer, Kara, *Metafizik Bir Alem: Cennet*, s. 32-45.

⁷⁹ Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 285-286; Şengül, *Kur'ân Kıssaları*, s. 24, 188.

⁸⁰ Detaylarla uğraşmanın Kur'ân'ın üslubuna aykırı olduğuna dair bkz. Atay Hüseyin, *Kur'ân'da İman Esasları*, s. 123; Şengül, *Kur'ân Kıssaları* s. 185-186, 206; Kara, *Metafizik Bir Alem*, s. 77.

I. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

A. İnsanlık Tarihinde Ahiret Düşüncesi

İnsanoğlu geçmiş ve geleceği bilme merakından hiçbir zaman vazgeçmeyecektir. Tarihi, en genel anlamda geçmiş olaylar şeklinde tanımlamak mümkündür.⁸¹ Bu durumda tarih, insanoğluyla başlamaktadır. İnsan, ebedilik arzusunun bir gereği olarak gerek kendi yaşamını gerekse diğer insanların hayatlarını hatırlamak ve gelecek kuşaklara aktarmak istemiştir.⁸² Tarihten maksadın geçmişten ders ve ibret alarak geleceği inşa etmek olduğu düşüncesindeyiz. Nitekim tarihin, geçmiş toplumu ya da toplumları anlamak ve günümüz toplumuna daha çok egemen olmayı sağlamak şeklinde çifte işlevinden bahsedilmektedir.⁸³ Şu halde toplumların tarihini bilmenin, aynı zamanda insanın oluşturduğu sosyal ve dinî yapıları anlamaya yardımcı olacağını söylemek mümkündür. Hatta modern devletlerin, siyasi ve iktisadi hegemonyalarını artırmak için tarihi, bir araç olarak kullanmaları dikkat çekicidir.⁸⁴ Sonuç olarak toplumları, onların toplumsal ve dinî yönlerini tanımanın ve anlamının, insanı tanımaya ve anlamaya yardımcı olacağı açıktır.

Çalışmamızın bu bölümünde insan toplumlarının önemli ölçüde mahiyetini ve özelliklerini yansıtan insanlık tarihinde ahiret inancının varlığını incelemeye çalışacağız. Burada öncelikle, tarih boyunca bütün toplumların ahiret inancının varlığı noktasında durumu nedir? Dinler tarihinin konuyla ilgili araştırmalarının neticeleri nelerdir? Hangi eski uygarlıkta ölüm ötesi hayat inancının izlerine bolca

⁸¹ Tarihin tanımına dair geniş bilgi için bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, (İstanbul, Enderun Kitabevi Yay., 1985), s. 2; Mutahharî, *Tarih ve Toplum*, (İstanbul, Yöneliş Yay., 1999), ss. 53-55.

⁸² Bkz. Ahmet Keleş, "İslam Geleneğinde Tarihin Öznesi Sorunu", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 3, sayı, 2, Güz 2008, s. 64.

⁸³ Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir*, Çev.: Misket Gizem Gürtürk, 5. Basım, (İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1994), s.66.

⁸⁴ Adnan Demircan, *Tarih Üzerine Bazı Düşünceler*, s.87.

rastlanmaktadır? Ölüm ötesi hayat inancına ilişkin bu izler neyin göstergesidir? Soruları bağlamında insanlık tarihinde ahiret inancı konusunu ele almak iktiza eder.

Dünyanın birbirinden uzak, farklı bölgelerinde hüküm sürmüş muhtelif dinlerde görülen örnekler, ölüm ötesi bir hayata inanmanın, hemen hemen tüm insanlıkta ortak bir inanç olduğunu göstermektedir. Örneğin tarih öncesi eski kabilelerde ahiret inancına ilişkin belirtiler söz konusudur. Öte yandan tarihi belgeler, eski Mısır'da daha net bir şekilde ahiret inancına işaret etmektedir. Ahiret inancını gösteren belirtiler, Yunan mitolojisinde de söz konusudur. Eski Hint'de zayıf bir şekilde cennet ve cehennem inancı görülmektedir. Cennet ve cehennem inancının, Çin'e doğru çıkıldıkça etkisini kaybederek silinmeye yüz tuttuğu görülmektedir. Eski Çinlilerde ruhların bedenden ayrıldıktan sonra, dünyada aileleriyle birlikte kaldıkları, bu nedenle, onların atalarının ruhlarına taptıkları, onlara kurban sundukları söylenmektedir.⁸⁵ Fakat Kur'ân'ın verdiği her kavme peygamber gönderildiği bilgisi,⁸⁶ bu durumu, çok geniş olan bu coğrafyanın tümüne teşmîl etmemenin daha isabetli olacağı kanaatini teyit etmektedir. Sonuçta çok geniş coğrafyada ve sayı olarak kalabalık bir millette ahiret, cennet ve cehennem inancının hiç bulunmadığını söylemek aşırı bir genelleme olsa gerektir. Zira bir şeyin henüz tespit edilmemesi olmadığını göstermez. Bütün bu açıklamalar, bugün dünyadaki inançların, hak dinlerin asırlar boyu bozulmuş, tahrif edilmiş şekilleri olduğu ihtimalinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Eski İran dinlerinde, Hititliler'de, Sabiiler'de, eski Mezopotamyalılarda (Sümer, Asur, Babil) Eski Altay Türkeri'nde, Aztekler'de, İnkalar'da, Kızılderili kabilelerinin çoğunda, Avustralya yerlileri olan Aborjinlerde, ölüm ötesi hayatın varlığına inancı gösteren izlere tesadüf edilmektedir. Eski İran dinlerinde cennet, cehennem, hesap ve

⁸⁵ Ebu Zehra, *ed-Diyânâtul-Kadîme*, (Kuveyt, Dâru'l-Fikri'l-Arabî. ts.), s. 90.

⁸⁶ Fatır, 24.

mizân, iyi ruhları kötü ruhlardan ayıran köprü (*Sinvat*) inancı vardı. Farslıların inanç sistemine bakıldığında betimleme ve keyfiyette farklılıklar olsa bile ahiret inancı, bütün mezheplerce kabul edilmiştir. Sabiilerde, eski Mezopotamyalılarda (Sümer, Asaur, Babil), kendilerine özgü bir şekilde ahiret inancına sahip oldukları görülmektedir. Örneğin; tarih öncesi Tibetlilere ait *Ölüm Kitabı*'na bakıldığında ölüm ötesi hayata dair izler görülmektedir. Nitekim burada ruhun fizikî ölümünden sonra geçirdiği aşamalar ve bu merhalelere uğrayacak olan ölünün yapması icap eden hususlar uzunca anlatılmaktadır. Eski Mezopotamyalılar, dünyada yapılan davranışların ahirette karşılığının görüleceği inancına sahiptiler. Hititliler'de ölüleri yakma ve mezarlarına az da olsa hediye koymaları adetlerine rastlanmaktadır.⁸⁷ Eski Altay Türker'inde de ahiret inancının belirtileri söz konusudur. Buna göre, dünyanın sonunda Tanrı Ülgen ile oğlu savaşıyor, nihayet Ülgen galip gelecek, yer yüzünde tek başına kalacak, sonra bütün ölüleri dirilterek haşri başlatacaktır.⁸⁸ Aztekler'de de insanların ölümden sonraki hallerinin ölüm şekillerine bağlı olduğu inancı ölüm ötesi hayata inandıklarına işaret etmektedir. İnkalar'da ölülerini mumyalama adeti bulunması da onların ahirete inandıklarını göstermektedir.⁸⁹

Eski Mısır'da ahiret ahvalini anlatan çeşitli kitapları vardır. Örneğin *Ölüler Kitabı*,⁹⁰ *Ehramlar Kitabı*, *Sandukalar Kitabı*, eski Mısır'da ahiret inancına işaret eden anlatımlar bulunmaktadır. *Ölüler Kitabı* ahirete dair kıssa ve duaları,⁹¹ ruhun ilahî mahkeme huzurunda söylemesi gereken şeyleri içeriyordu.⁹² Bu kitabın ölüyle beraber

⁸⁷ Sarıçioğlu, s.56.

⁸⁸ Sarıçioğlu, s.98.

⁸⁹ Sarıçioğlu, s.102.

⁹⁰ *Ölüler Kitabı*, mezar ve türbe duvarlarına yazılmış çeşitli büyü metinlerinden meydana gelmiş bir derleme ve Mısır şiirinin ölümsüz eserlerinden biri sayılır. Bkz. James Thayer, Addison, *Après La Mort Dans Les Croyances de L'humanité*, (Paris, *La Vie* 1936), s. 74, 115; Talat Sait Halman, *Eski Mısır'dan Şiirler*, (İstanbul, 1995), s. 52.

⁹¹ Halman, *Eski Mısır'dan Şiirler*, s. 25.

⁹² Zehra, *ed-Diyânâtü'l-Kadîme*, s.16.

gömüldüğünden bile bahsedilmektedir.⁹³ *Ehramlar* ve *Sandukalar* kitaplarında, öbür dünya ile ilgili formüller bulunmaktaydı. Buna göre *Ehramlar* kitabında, kralın öbür dünyadaki kaderine ilişkin bazı formüller, *Sandukalar* kitabında ise, ölüyü öbür dünyada korkutan şeylerden korumak amacı güden ve orada güzel bir hayat sürme imkânı vereceğine inanılan formüller vardı.⁹⁴

Eski Mısırlıla'da cesetleri mumyalamanın ölümden sonraki hayatın bir tezahürü olarak değerlendirilmesi dikkat çekicidir.⁹⁵ Onların cesetleri, çürümemeleri için mumyalamalarının, tenasüh inancına da dayandığı varsayılmaktadır.⁹⁶ Tenasüh inancına göre, kötülükleri galip olanlar hayvan bedenlerine dahil edilerek tekrar dünya hayatına dönerler. İyi ruhlar, üç bin yıllık cennet hayatından sonra eski bedenlerine girerek yeni bir imtihan için bir daha dünyaya dönerler. Onlar ruhun ancak bu sayede yani cisim sağ kaldığı müddetçe yaşayabileceğine ve ruhun bedene iadesinin de bu yolla gerçekleşebileceğine inanıyorlardı.⁹⁷

Eski Mısırlılar'ın, ölüleri için sağlam kabirler, piramitler, yaptırımları ahiret hayatına verdikleri önemin bir delili olduğu ileri sürülmüştür.⁹⁸ Ancak çok eski dönemlerde Mısırlıların ölülerini mütevazı mezarlara gömerken, medeniyetlerinin ilerlediği dönemlerde büyük pramitler yapmaları onlardaki büyülenme arzusunu da çağrıştırmaktadır.⁹⁹

⁹³Jenny Randles-Peter Hough, *Öteki Dünya*, çev. M. Harmancı, (İstanbul, Say Yay.,1994), s. 15.

⁹⁴ Challege Felicien. *Dinler Tarihi*, çev. S. Tiryakioğlu, tsz., s. 32.

⁹⁵ Haluk Hacaloğlu, *Hayat, Ölüm ve Ötesi*, (İstanbul, Ruh ve Madde Yay., 1996), s. 96.

⁹⁶ Zehra, *ed-Diyânâtü'l-Kadîme*, s.17.

⁹⁷ Hançerlioğlu, *Hayat, Ölüm ve Ötesi*, s. 45-73

⁹⁸ Muhammed Ahmed Abdulkadir. (İskenderiyye, *Akidetu'l-Ba's ve'l-Ahire fi'l-Fikri'l-İslâmî*, Daru'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, 1986) s. 29.

⁹⁹ Ferecullah Abdulbâri Ebû Ataillah. (el- Mansuriyye, *el-Yevmu'l-Ahir beyne'l-Yehûdiyyeti ve'l-Mesîhiyyeti ve'l-İslâm*, Dâru'l-Vefâ, 1992), s. 31

Bütün bu değerlendirme, varsayım ve iddialar eski Mısırlıların ahirete önem verdiklerini göstermektedir. Bu durum, bazılarını, tarihte ahirete inanan ilk milletin Eski Mısırlılar olduğu kanaatine sevk etmiştir. Bu iddia söz konusu olduğunda ilk akla gelen isim tarihçi Heredot'tur.¹⁰⁰ Heredot'a ait olduğu belirtilen "*Mısırlılar ruhun ebediyetine inanan ilk millettir*" sözü söz konusu iddianın oldukça eskilere uzandığını göstermektedir. Bu iddiayı çağdaş ilim adamları da dile getirmektedirler.¹⁰¹ Seyyid Kutub'un *Meşâhidu'l-Kıyâme Fi'l-Kur'ân* adlı eserinde bu iddiaya katıldığını gösteren ifadeler bulunmaktadır. Buna göre Kutub, önce, ahiret düşüncesinin ilk Mısır'da ortaya çıktığını belirtmiş daha sonra bu iddiasından vazgeçmiştir.¹⁰² Nitekim Seyyid Kutub'un *Meşâhidu'l-Kıyâme* adlı çalışmasından sonra kaleme aldığı *Fi Zilâli'l-Kur'ân* isimli tefsirinde geçen ifadeler, bu iddiadan vazgeçtiği göstermektedir. Nitekim Kutub, Yusuf suresi 37. ayeti açıklama sadedinde serdettiği "*Burada Hz. Yusuf (a.s.)'un sözü olarak ahiretin zikri gösteriyor ki, ahirete imân beşeriyetin başlangıcından beri, bütün peygamberlerin diliyle tebliğ edilen inanç unsurlarından birisidir. Yoksa, mukareneli dinler tarihçilerinin iddia ettikleri gibi, akideye sonradan girmiş değildir. Gerçi putperest cahiliyye akidesine fiilen daha sonra girmiştir ancak, sahih semavî tebliğatlarda ahirete imân, devamlı bir surette aslî unsur olmuştur*" şeklindeki ifadeler, onun ilk iddiasından vazgeçtiğini göstermektedir.¹⁰³ Ebu Zehra da söz konusu ayeti, "*Hz. Yusuf'un davetinin sadâsı Mısırlıların ruhlarında tesirini icrâ ederek nesiller boyu devam etmiştir.*" şeklinde değerlendirmiştir.¹⁰⁴ Şu halde Kur'ân'a göre ahiret inancı, peygamberler vasıtasıyla her tarafa yayılmıştır.¹⁰⁵ Dolayısıyla ahiret inancı, bir millete ve belli bir coğrafyaya mal edilemez.

¹⁰⁰ Heredot M.Ö. V. yy'da Mısır'ı gezmiştir bkz. Halman *Eski Mısır'dan Şiirler*, s. 30.

¹⁰¹ Bkz. Ebû Atâillah, *el-Yevmu'l-Ahir*, s. 33.

¹⁰² Kutub, *Kur'ân'da Kıyâmet Sahneleri*, s. 27.

¹⁰³ Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, (Beyrut, Daru's-Şurûk, 1980), c. 4, s.

¹⁰⁴ Zehra, *ed-Diyânâtu'l-Kadîme*, s. 8.

¹⁰⁵ Yusuf, 12/37; Fatır, 35/24; Zehra, *ed-Diyânâtu'l-Kadîme*, s. 8.

Bize göre eski Mısırlılar'da ahiret inancının izlerine bolca rastlanması ahiret inancının ilk defa Mısırlılarda görüldüğünü iddia etmek için yeterli olmasa gerektir. Her ne kadar dört bin yıllık maziye sahip olan Sakkara piramitleri duvarlarındaki Mısır dinî metinleri, ölüm ötesi hayatı anlatan en eski eserler¹⁰⁶ sayılmaktaysa da, bu, Mısırlılar'ın ahirete inanan ilk millet olduklarını göstermez. Zira tarih öncesi en eski kabilelerde dahi ahiret inancının izlerini görmek mümkündür. Bazı araştırmacılar tarafından iddia edilen Mısırlılar'daki ahiret inancının, hayat şartları ve hayır-şer arasındaki mücadeleden doğduğu varsayımının¹⁰⁷ da vahyin sunduğu gerçeklere iltifat edilmeden ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân'a göre ahiret inancının peygamberler aracılığı ile her tarafa yayıldığı ifade etmek mümkündür. Netice olarak Mısırlılar'ın ahirete inanan ilk millet olduğunu söylemenin acele verilmiş bir hüküm olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira onlar ne dünya sahnesine çıkan ilk insanlardır ne de onların o tarihlerde ahirete inandıklarını ispat etmek mümkündür. Anlaşılan İslâm âlimlerinden bu iddiaya yer verenler, iyice düşünmeden Herodot'un iddiasını nakletmişlerdir.

Dünyanın birbirinden uzak, farklı bölgelerinde hüküm sürmüş çeşitli dinlerde ölüm ötesi hayat inancına rastlanmaktadır. Örneğin; Eski İran dinlerinde, Sabîilerde, Eski Mezopotamyalılar'da, Hititliler'de, Eski Altay Türkler'inde, Yunan mitolojisinde, Eski Romalılar'da, Kızılderili kabilelerinde, Avustralya yerlileri olan Aborjinler'de kuvvetli veya zayıf bir şekilde ölüm ötesi hayata inancın olduğu görülmektedir.

Eski İran dinlerinde, ölüm ötesi hayata dair sahih bir dinin izleri hükmünde inanç örneklerini görmek mümkündür. Örneğin; eski İran dinlerinde cennet, cehennem, hesap

¹⁰⁶ Randles-Hough, *Öteki Dünya*, s. 13.

¹⁰⁷ Ebû Atâillah, *el-Yevmu'l-Ahir*, s. 32.

ve mizân, iyi ruhları kötü ruhlardan ayıran köprü (Sınavat) inancı bulunmaktaydı.¹⁰⁸ Zerdüştlüğün ilâhî kitabı olan Avesta'da bedenlerin diriltilmesi önemli bir yer tutmaktaydı. Zerdüş'tün "*Alemin sonunda ölümler kalkacak, her mahlûk yaptığıının karşılığını görecektir, zulmet meleği etbayla beraber zulmet mahalline, nûr meleğiyle etbayla beraber nûr alemine, ebediyen kendilerine hiç bir şer dokunmayan saadete ulaşacaklardır.*" şeklindeki bildirisinde sahih bir dinin sızıntıları mahiyetinde örneklerin varlığı dikkat çekicidir.¹⁰⁹ Özetle Mecûsîlik'te ölüm ve ölümden sonraki hayata dair inançların belirgin olduğu, cennet, cehennem inancı, toplu bir kıyamet, haşır ve hesap inancının bulunduğu belirtilmektedir.¹¹⁰

Burada, Akkad'ın Farslılar ahiret alemine dair inançlarında Mısır ve Hintliler'in etkisinde kalmış olduklarını belirten görüşüne değinmek gerekir. O, bu konudaki düşüncesini "*Her halde Farslılar, alemin akıbetine dâir Hind akidesiyle, ruhun muhasebesi ve mücazat mevkiğinde amellerin tartılmasına dâir Mısır akidesini cemetmişlerdir*"¹¹¹ sözüyle ifâde etmektedir. Bize göre onun bu görüşü zayıf olsa gerektir. Çünkü, İslâm'a göre bu dinlerdeki bazı benzerliklerden yola çıkarak meseleyi yalnızca etki ve etkilenme olarak incelemek, doğru değildir. Mesele İslâm düşüncesine göre ele alınırsa böyle bir benzerliğin çıkış noktasının, Allah'ın bütün bu milletlere peygamberler göndererek, aynı gerçekleri tebliğ etmesi olduğu kanaatine ulaşmak mümkündür. Biz, dinlerdeki benzerlikler konusunu, daha sonraları, peygamberlerin bildirdikleri bu hakikatlerin bazı tahrifata maruz kaldığına, bu gerçeklerde bazı farklılıkların tezahür ettiği şeklinde meseleyi ele alan yaklaşıma temayül etmekteyiz.¹¹²

¹⁰⁸ Kutub, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, s. 28-29; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, Bayrak Yay, 1983 s. 113; Günay Tümer- Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ankara, Ocak yay., 1988), s. 240-241. Bu konu ile ilgili olarak Addison'un "*La Vie Après La Mort Dans*" adlı eserine de bakılabilir. s. 155-156, 226.

¹⁰⁹ Abdulaziz es-Seâlibî. (Beyrut, *Muhadarat fi Tarihi'l-Mezahibi ve'l-Edyân*, 1985), s. 66.

¹¹⁰ Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", TDV. İslâm Ansiklopedisi, 28/282.

¹¹¹ Ebu Atailah, *el-Yevmu'l-Ahir*, s. 46, (Akkad. *Kitabun fi Neş'eti'l-Akîdeti'l-İslâmiyye*, s. 88'den naklen)

¹¹² Ebu Atailah, *el-Yevmu'l-Ahir*, s. 46.

Son olarak, Farslılar'ın inanç sisteminde ahiretin, tasvir ve keyfiyetlerde ayrılıklar olsa da, bütün mezheplerin kabul ettiği sabit bir inanç olması dikkat çekicidir.¹¹³

Sabiiler'de de kıyamet ve ahiret inancının izleri vardı. Onalarda görülen ahir zamanda bir meleğin gökyüzünü düreceği, güneşin ve ayın yok olacağı, yıldızların ışığının kaybolacağı inancı kıyamet ve ahiret inancını göstermektedir.¹¹⁴ İyi ruhlar ile kötü ruhların akıbeti konusunda Sabiiler, iyi ruhların hızla engelleri aşarak Abatur terazisinde tartıldıktan sonra ışık alemine yükseleceklerine inanmaktadırlar. Kötü ruhlara gelince, onlar, bu özelliğe sahip ruhların, muhtelif engellere takılıp, sıkıntı ve azap gördükten, Suf denizinde günahları kadar durduktan sonra ışık alemine alınacaklarına inanmaktadırlar. Bu iki özelliğe sahip olanların dışında ilâhî öğretiye tam olarak düşman olanlar ise, Sabii inancına göre ışık alemine hiç bir zaman yükselemeyeceklerdir.¹¹⁵ Sabiiler'in hacim bakımından en büyük kitapları Ginza'nın ikinci ana kısmı olan Sol Ginza'ya bakıldığında burada yalnızca ruh ve ruhun saadeti ve ışık alemine yükselişi (eskatoloji) mevzuları incelenmiştir.¹¹⁶ Burada Sabiiler'in Harraniyye (Harnâniyye) bölümünde ise, tenâsüh görüşünün egemen olduğunu belirtmekte fayda vardır.¹¹⁷

Eski Mezopotamyalılar (Sümer, Asur, Babil), dünyada yapılanların karşılığının görüleceği bir yeri ifade eden ahiret inancı bulunmaktaydı.¹¹⁸ Hititliler'de ahiret inancı

¹¹³ Abdulfettâh el-Fâvî. (Kuveyt, *Akidetu'l-Meâd beyne'd-Din ve'l-Felsefe*, Dâru'l-Urûbe,) s. 50.

¹¹⁴ Sarıkçioğlu, *Dinler Tarihi*, s. 118.

¹¹⁵Bkz. Şinasi Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, (Ankara, Vadi yay., 1995), s. 130-137.

¹¹⁶ Gündüz, *Sabiiler Son Gnostikler*, s. 55.

¹¹⁷ Muhammed ed-Dibacî, "es-Sâbietu men hum ve mâ hiye Cüzûruhum", el-Arabî, sayı: 398, s.186. Kur'an'da zikri geçen sabiilerin ise, Mindâiyye kolu olduğu ifade edilmektedir.

¹¹⁸ Sarıkçioğlu, *Dinler Tarihi* s. 33.

kanaatini veren örneklere rastlamak mümkündür. Zira onlar ölüleri yıkarlar ve mezarlara az da olsa hediye koyarlardı.¹¹⁹

Yunan mitolojisinde ruhun ölümsüzlüğünün önemli bir yeri olmakla beraber¹²⁰ ölümden sonraki hayat hakkındaki değerlendirmeleri karamsardı. Eski Yunanlılar'ın inancına göre ölüler, yer altında Hades¹²¹ adlı tozlu, soğuk bir yerde toplanırlardı. Hatta, günümüz Yunan köylülerinde de yer altında, alaca karanlıklı, ebedî bir yere dair bu inanç, Hristiyanların çabalarına rağmen, etkisini göstermektedir.¹²² Onların, ölümden sonra iyilerin gittikleri ve yeryüzünde olduğuna inanılan mutlak bir mutluluk ve sürekli bir bahar ülkesi olan *Elysium* inancına sahip olmaları, bütün bu karamsarlığın yanında iyimserliğin de olduğunu göstermektedir.¹²³

Eski Romalılar, Şaron adında bir şahısa inanıyorlardı. Onların inancına göre bu şahıs ölülerin ruhlarını öteki dünyaya taşıyordu. Onların ölünün ağzına bir miktar para tutuşturulmasının sebebi Şaron'un ücretle iş görmesiydi. Cenaze töreninde cenaze taşınırken önden ölenin ve atalarının resimleri götürülürdü. Tören bittikten sonra kâhinler orada bulunanlara su serper ve onları geri çevirirlerdi.¹²⁴

Eski Amerikan dinlerinde de ölüm ötesi bir hayata inanma önemliydi. Aztekler, insanların ölümden sonraki hallerinin onların ölüm şekillerine bağlı olduğuna

¹¹⁹ Sarıkıçioğlu, *Dinler Tarihi*, s. 56.

¹²⁰ Bkz. Addison, *La Vie Après La Mort*, s. 125.

¹²¹ Eski Yunanlılar'da bu yere *Şanzelize*'de denmektedir. Ölülerin yer altında kaldıkları yere dair bu inanç, pek çok millette görülmektedir. Babillilerdeki, *Aralu*, Yahudilerdeki *Şeol*, Romalılar'da *Tartar*, Mısırlılar'da *Amenti* bunun birer örneğidir bkz. Addison, *La Vie Après La Mort*, s. 71-72; Hacaloğlu, *Hayat ve Ölüm Ötesi*, s. 74

¹²² Addison, *La Vie Après La Mort*, s. 73.

¹²³ Addison, *La Vie Après La Mort*, s. 81-82; Randles- Hough, *Öteki Dünya*, s. 17.

¹²⁴ es-Seâlibî, *Muhadarat fi Tarihi'l-Mezahib*, s. 98.

inanıyorlardı. İnkalar'ın ölümlerini mumyalamaları ölümden sonraki hayata inandıklarını göstermektedir.¹²⁵

Kızılderili kabilelerinin çoğunda görülen ölümlerin ruhlarının dünya ile etkileşim biçimine sahip bir başka boyutta yaşadığı inancı ölüm ötesi hayata inanca işaret etmektedir. Hatta Kızılderililerde ve bazı kültürlerde de olan, hayvanların fizikî ölümün ötesine geçerek hayatlarını devam ettirdikleri inancı bulunmaktaydı.¹²⁶

Avustralya yerlileri olan Aborjinler'de de güçlü bir ölüm ötesi hayat inancı vardı. Örneğin; Avustralya'nın kuzey bölgesindeki görkemli kayalıklara işlenmiş olan kaya sanatları, ölümün son olmadığını belirtmektedir.¹²⁷

Bu örnekler, ahiret kavramının, insanlık var olduğundan beri bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla insanoğlunun, ölümü bir son olarak görmediğini, ölümle her şeyin bitmediğine inandığını söylemek mümkündür.

Görülüyor ki, ahiret ile ilgili tasvirlerde büyük farklılıklar olsa da, bazı dinlerde, Kur'ân'da bildirilen kıyamet, amellerden hesaba çekilme, mîzân, sırat, cennet, cehennem gibi hakikatlere rastlanmaktadır. Burada Hinduizm ve Budizm gibi dinlerde alemin devamlı olduğuna inanıldığını, ebedî ahiret hayatının bu dünyada arandığını belirtmek gerekir. Çin ve Japon dinlerinde ise ahiret inancının olmadığı söylenmektedir. Fakat eski Çin ve Japon dinlerinde en azından ruhun ölmediği ve hayatini sürdürdüğü inancının bulunması¹²⁸ bu dinlerde de ahiret inancının etkisinin olduğunu göstermektedir.

¹²⁵ Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s.102.

¹²⁶ Randles- Hough, *Öteki Dünya*, s. 29, 37.

¹²⁷ Randles- Hough, *Öteki Dünya* s. 27-28.

¹²⁸ Genel manada bütün insanlığın, ruhun gözle görülüp, elle tutulmayan, rüzgâr veya buhar gibi bir varlık olduğuna inandığı belirtilmektedir. bkz. Addison, *La Vie Après La Mort Dans*, s. 12.

Bugün Türkiye dindarlığına dair yapılan önemli bir inceleme için görüşülen pek çok kişinin, güçlü bir inanca sahip olduğunu ancak uhrevî dünyasına yeteri kadar yer verememekten ötürü gerilim yaşadığı belirtilmiştir.¹²⁹ Dini alandaki hangi inanç ve davranış kalıplarının dindarlığın göstergesi olarak sayılabileceğine ilişkin soruların en başında “Ahireti unutmamakla birlikte, dünya hayatındaki görev ve sorumlulukları da yerine getirmek gerekir” sorusu gelmektedir. Buna göre söz konusu sorunun, dindarlık göstergesi olarak kabul edilme derecesi çok yüksek olduğu ortaya çıkmıştır.¹³⁰ Dolayısıyla ahiret inancının, önemli bir dindarlık göstergesi olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bu izahlardan sonra ölüm ötesi hayat inancına dair bütün bu örneklerin o milletlerin bütün çağlarını kapsamayabileceğini belirtmek iktiza eder. Araştırmalara dayanan hususların, onların tarihlerinin herhangi bir döneminde benimsedikleri inançlarının bir izi olması da muhtemeldir. Ancak burada bütün milletlerin tüm devirlerinde ortak bir nokta dikkat çekmektedir. Bu ortak noktanın, ölüm ötesi bir hayat arayışının, en azından ruhun ölümden sonra da hayatiyetini devam ettirdiği inancı olduğunu ifade etmek mümkündür.

Bu inancın, kuvvetli veya zayıf bir şekilde, her dinde izlerinin görülmesi ne ifade etmektedir? sorusu akla gelmektedir. Kanaatimize göre, ahiret inancının kuvvetli veya zayıf olarak her dinde izlerinin görülmesi, insanlığın hiçbir devirde rehbersiz bırakılmadığını, her kavme peygamber gönderildiğini göstermektedir. Bununla beraber ahiret inancının, farklı şekillere bürünmesi, bu peygamberlerin bildirdiği gerçeklerin zamanla bozulduğunu göstermektedir. Ahiret inancının çeşitli dinlere göre çok farklılık göstermesinin bir nedeni de insanların, görmedikleri bir alem hakkında, hayalî

¹²⁹ Bahattin Akşit, Recep Şentürk, Önder Küçükural, Kurtuluş Cengiz, *Türkiye’de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. baskı, 2012) s.206.

¹³⁰ Kemaleddin Taş, “Türkiye’de Dindarlık Algıları”, IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereler, (Ankara, 12 - 16 Ekim 2009), s. 305.

tasvirlerde bulunmaları ve o alemdeki varlık ve hadiseleri dünyadakilere benzetmeleri, yanlış kıyaslarda bulunmaları olsa gerektir.

Son olarak bu inancın canlılığını devam ettirmesinde, insan fitratındaki ebedî yaşama arzusunun rolünün de büyük olduğunu belirtmek iktiza eder. Nitekim ölümsüz bir hayatı daima arayan insanoğlu, İslâm'ın bildirdiği gerçek ahiret hayatını duyup öğrenmese bile, efsanevî de olsa, ölüm ötesi bir hayata inanma ihtiyacı duyduğu anlaşılmaktadır.

Tevrat ve İncil'de ahiret fikrine bakıldığında, Yahudilerde ölümden sonra dünyada işlenen amellerin karşılığına ilişkin bir ifade yer almamaktadır. Tevrat'a göre iyiliğin mükâfatı ve kötülüğün cezası dünyada görülecektir.¹³¹ Buna göre insan ölünce ölümler diyarına göçer. Dolayısıyla Tevrat'ta ahirete iman konusu ve ahirete ilişkin herhangi net bir fikir mevcut değildir. Çünkü tarihleri boyunca tabiatları haline gelen fesat ve bozgunculuk vb. özellikleriyle yaptıkları ile karşı karşıya gelmekten çok korkmaktadırlar. Bir parça ruhlarına su serpmek için Tevrat'tan ahiret ile ilgili her şeyi çıkarmışlardır. Akıllarına gelince de “Bize “*Sayıli birkaç günden başka bize ateş dokunmayacak*”¹³² لَنْ نَمَسَّنَا şeklinde “*Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz.*”¹³³ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ şeklinde uydurdukları akîdelerine sığınmaktadırlar. Ahdi Atik'te yalnızca “Ölümler Diyarı”, “Allah'ın Bahçesi” gibi ifadeler görülmektedir. Onların bu ifadeleri nereden aldıklarına dair bazı tahminler de söz konusu edilmiştir. Buna göre ilk tabiri komşu milletlerden almış olmaları kuvvetle muhtemel görünmektedir. İkinci tabir ise dünya hayatını betimleyen kıssalarda yer almaktadır Ancak Yahudileri ahirete inanmaya icbar eden fikir, adalet düşüncesidir. Zira insan bizzat gözleriyle bu dünyada işlenenlerin karşılığının

¹³¹ Muhammed, Draz, *Dirâsâti'l İslâmiyye fi'l Alâkâti'l İctimâiyye ve'd Devliyye*, (Kuveyt, 1983), ss.119-120.

¹³² Bakara, 2/80.

¹³³ Mâide, 5/18.

alınmadığını müşahede ediyor. Böylece ahiret fikrini gösteren bazı cümlelerin Tevrat'ta var olduğu ileri sürüldü. Yani Yahudilerin ahirete iman etmelerinin, asıl din kitaplarında bulunduğunu ve onun hilafına hareket etmediklerini, Tevrat'ta yer alan müphem ifadeleri tevil ederek savunmaya geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden Yahudilerin kendi anlayışlarına göre bir ahiret inancına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Buna göre günahkâr olan Yahudiler bir müddet azap gördükten sonra cehennemden çıkacaktır. Sonuçta Yahudiler'in, dünyada meydana gelen olaylarda bir hikmet araştırmaları, insanların, yaptıklarına karşılık adaletin gerçekleşmesini istemeleri ile imanları arasında bir çatışma başladığı tezahür etmektedir. Şu halde bu durum, İsrailoğullarının dinî düşüncelerinde yeni bir aşamanın başlangıcına işaret etmektedir. Bu merhale ahiret düşüncesidir.

Hıristiyanlıkta ise ahiret düşüncesi daha açıktır. Bununla beraber ahirete dair ifadeler kapalıktan kurtulmuş değildir. Hıristiyanlıkta bu ifadeler dünya olayları ile iç içedir. Onların öteki dünyaya ait olduğunu anlamak, zihni yormayı gerektirmektedir. Burada şöyle bir kanaate varmak mümkündür. Kur'ân geldikten sonra Yahudi ve Hıristiyan din kültüründe ahiret inancına yer verilmiş, bu düşünceye açıklık getirilmiş ve bu dinlerin kültüründe ahiret fikrine dair noksanlar giderilmiştir.¹³⁴ Muhammed Draz da Tevrat'ta maddi ve dünyevi bir perspektif olduğuna, İncil'de ise bunun tam aksi bir bakış açısı söz konusu olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla İncil'de, daha çok ruhbanî bir dünya anlayışı, kurtuluş ve metafizik üzerinden bir teoloji oluşturulmuştur.¹³⁵ Kur'ân'da ise her iki alemi cemedan, iki zıt kutubu buluşturan bir anlayış dikkati çekmektedir.¹³⁶ Nitekim *“Onlardan “Rabbimiz bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru” diyenler vardır.”*¹³⁷, *“Kim dünya sevabı (nimeti) istiyorsa (bilsin*

¹³⁴ Bkz. Encyc. Religion, Vol. V, p,376,381; Tevrat, Eyüp V:7;13:15; Kutub, *Meşahidu'l-Kiyâme*, ss.30-31; Yuhanna, 20:17; Luka, 23:43; Romalılara, 8:5; Bakara, 2/80; Âl-i İmrân, 24.

¹³⁵ Bkz. Matta İncili 6:19-21

¹³⁶ Draz, Muhammed, *Dirâsâti'l İslâmiyye*, s.119-120.

¹³⁷ Bakara, 2/201.

ki), *dünya sevabı da ahiret sevabı da Allah katındadır. Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla göründür.*"¹³⁸ ifadeleri bu gerçeğe işaret etmektedir.

Netice olarak, Kur'ân, her iki alemi de insanın dikkatine sunmaktadır. Bununla beraber Kur'ân, aynı zamanda aklı, hissî, ahlâkî ve manevî faziletleri tüm boyutlarıyla inşa etmenin ve gerçekleştirmenin formüllerini de göstermektedir.¹³⁹ Örneğin, "*Zulme uğradıktan sonra Allah yolunda hicret edenlere gelince, elbette onları dünyada güzel bir şekilde yerleştiririz. Ahiret mükâfatı ise daha büyüktür. Keşke bilselerdi...*" ayeti bu hususa işaret etmektedir.¹⁴⁰

Yahudilerde ve Hıristiyanlarda ahiret fikri güçlü olmadığı için Araplara tesir edememiştir. Bu sebeple Araplar, ahiret düşüncesini kabul etmekte zorlanmışlardır. Kur'ân, ahireti inkâr edenlere öldükten sonra dirilmenin mümkün olduğunu muhtelif delillere dayanarak ortaya koymuştur.¹⁴¹

Kur'ân öncesi döneme bakıldığında, vahyin muhatabı olan toplumun genel olarak materyalist, hazcı bir zihniyeti yansıttığı görülmektedir. Bu durum bizzat Kur'ân tarafından da açıkça ifade edilmektedir. Örneğin, "*Dini yalanlayanı gördün mü? İşte o, yetimi itip kakar; Yoksulu doyurmaya teşvik etmez.*"¹⁴² "*O ki, toplamış ve onu sayıp durmuştur. (O), malının kendisini ebedî kılacağını zanneder.*"¹⁴³ "*(Oysa onların tek gerçek kabul ettikleri) bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir.*

¹³⁸ Nisa, 4/134.

¹³⁹ Draz, Muhammed, *Dirâsâti'l İslâmiyye*, s.119-120.

¹⁴⁰ Nahl, 16/41.

¹⁴¹ Bkz. Ebu Abdillâh, Bedruddin Muhammed bin Abdillâh, es-ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tahk: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957) c.2, s. 26, 27; Celaluddin es-Suyutî, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tahk: (el-Heyetü'l-Mısriyye, Muhammed Ebu'l-fazl İbrahim, 1394/1974), c.4, s.62; Atay, *Kur'ân'da İman Essalari*, s.121; Muhammed bin Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000, 20/555, 22/142, 17/462-463, 562; 18/567; ayetler için bkz. Yasin, 77-80; AhKâf, 33; Rum, 25; Enbiya 104; İsrâ, 49, 51, 98; Rad, 2,3, 4; Mu'min, 57; Naziat, 27, 28; Hac, 5-7; Zuhurf, 11; Araf, , 57; Fâtır, 9.

¹⁴² Mâûn, 107/1-3.

¹⁴³ Hümeze, 104/2-3. Benzer ayetler için bkz. Kalem, 75/14-15; Fecr, 89/17-20.

*Ahret yurduna (oradaki hayata) gelince, işte asıl yaşama odur...*¹⁴⁴ ayetlerinde materyalist ve hazcı bir zihniyete işaret edilmektedir. Dolayısıyla ilahî vahyin, geneli maddeci bir zihniyete sahip bir toplumu dönüştürmeyi, tabiri caizse adeta yeniden inşa etmeyi hedeflediğini söylemek mümkündür. Esasında bu hedefin, bütün zamanlar, tüm insanlık için geçerli olduğunu kaydetmek gerekir.

Anlaşıldığına göre, İslâm medeniyetinin ilham kaynağı vahiydir. Vahiy ise Hz. Peygamber'den bağımsız olmasa gerektir. Zira sahih rivayetler onun ahlakının Kur'ân olduğunu haber vermektedir. Bu bağlamda cennet ve cehennem sahnelerini Hz. Peygamberin ahlaka dair hadiseleri ile birlikte izah etmenin¹⁴⁵ daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

B. Kur'ân Öncesi Dönemde Ahlak Anlayışı, Ölüm ve Hayat Telakkisi, Sosyal ve Dini Yapı

İslâm öncesinde cahiliye erdemlerinden bahseden kavramlara rastlanmaktadır. Ancak bu kavramların yüksek ve evrensel bir ahlakı ifade ettiğini söyleyemeyiz. Zira bu kavramlar dünyevî ve kabileci bir karakterdedir. Kur'ân, Câhiliye Arabının genel manada ahirete inanmadığını ortaya koymaktadır.¹⁴⁶ Dolayısıyla dünya zevklerinden alabildiğince faydalanmanın onlar için bir hayat gayesi olduğu anlaşılmaktadır. Câhiliye şiirinde geçen kadın, aşk, şarap, kabile savaşları gibi ana konular bunun göstergesidir. Örneğin, bu dönemin ünlü şairlerinden Tarafe muallakasında ebedîlikten söz edilemeyeceğini insan

¹⁴⁴ Ankebût, 29/64. Benzer noktaya dikkat çeken ayetler için bkz. En'am, 6/32; Câsiye, 45/24; Muhammed, 47/36; Hadîd, 57/20.

¹⁴⁵ Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s. 36.

¹⁴⁶ En'am, 6/29; Yasin, 36/87; Câsiye, 45/24.

için yapılacak en iyi şeyin hayatın zevklerini alabildiğince yaşamak olduğunu ifade etmektedir. Görüldüğü üzere burada hedonist (hazcı)¹⁴⁷ ahlak anlayışı söz konusudur.

Câhiliye toplumuna ilişkin dikkat çekici bir diğer husus, daha önce de temas ettiğimiz gibi materyalist (maddeci) bir toplum olduğudur. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) tebliğ etsin, insanları hidayete eriştirsin diye indirdiği ilahî vahyin nüzûlü çeşitli dönemlerden geçmiştir. Bu aşamalardan her birinin genel olarak câhiliye toplumunu maddeci ve putperest şeklinden uzaklaştırmayı hedeflediğini söylemek mümkündür. Şu halde Kur'ân'ın nüzûl sürecinin, aynı zamanda sosyolojik bir dönüşüme geçiş süreci olduğu ifade edilebilir. Zira Kur'ân'ın nüzûl sürecinin tamamlanmasıyla beraber, Kur'ân ve onun mesajı ile materyalist câhiliye zihniyetine sahip bir toplumdaki ruhî ve insanî değerlere sahip topluma geçişin gerçekleştiğini tarih tescil etmiştir.

Câhiliye kültürü dikkatli bir şekilde tetkik edildiğinde onun bir dönemin adı olmayıp bir zihniyetin ifadesi olduğu görülecektir. Bu noktada öncelikle maddeci bir zihniyete sahip olan bu kültürün bir özelliğinin ahiret gününe inanmamak olduğunu kaydetmek icap eder. Şehvî arzuların peşinde koşan ve o yolda hiçbir kural tanımadan hayvanlar gibi yaşayan -ki onda bazı kavramlar fikrî olarak var- bir kimse hesaptan, sorgudan dolayısıyla Ahiretten haz etmez, korkar, kaçışı inkârda bulur. Kur'ân, bu konuyu birçok ayette zikretmiştir. Kureyşlilerin Ahiret inancını inkâr ettikleri ve onu alaya aldıkları net olarak vurgulanmıştır. Örneğin onların ahiret inancını alaya aldıkları şöyle ifade edilmektedir. “ *Diyorlardı ki: “Biz öldükten, toprak ve kemik yığını haline*

¹⁴⁷ Hedonizm'in ilk anlamı, yaşamın anlamını hazda bulan dünya görüşü. İkinci anlamı ise hazzı ahlak ilkesi olarak kabul eden: ahlak eyleminin amacını ve ölçüğünü hazda bulan ahlak öğretisi şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 1975), s. 86; ayrıca bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul, Paradigma Yay., 1999), s. 401;

geldikten sonra mı, biz mi bir daha dirilecek mişiz? Evvelki atalarımızda mı?”¹⁴⁸
“Çürümüş kemikleri kim diriltecek?”¹⁴⁹ Bu merhalede ilâhî hitap, söz konusu sorulara istidlal (delillendirme) üslubuyla ve sade bir dille cevap vermiş ve ahiret inancının mantıksal temellerini, delillerini ortaya koymuştur.¹⁵⁰ “Sizleri ilk kez yaratanın Allah olduğuna iman ediyorsunuz, o halde ilk kez yarattığı gibi ikinci kez diriltebileceğine iman etmiyor sunuz? Kaldı ki bir şeyin ilk kez yaratılmasının ikinci kez yaratılmasından daha zor olduğunu da biliyorsunuz.” şeklinde cevap vermişti. Burada esasında Kureyş’lileri, diriliş inancını kabul etmekten meneden şeyin, bu inancın mantıksal temelleri ve delilleri olmadığı, onların diriliş inancının ahlâkî muhtevasını reddettikleri anlaşılmaktadır. Zira bu inancın özü, amacı, hesap konusu idi. Ahiret inancı esasında, bireysel sorumluluğun hesabını verileceği din günü, hesap günü anlamına gelmekteydi. Kureyş’lileri ve insanlık tarihinde aynı inanç sahiplerini, asıl tüketen şeyin dirilişin ahlaki içeriği olması, onların materyalist nazariyelerini de göstermektedir. Ticari zekâları olduğu için onlar ticaretin kâr zarar kurallarının dışındaki şeyleri görmelerine engel oluyordu. Mekke’deki putları ziyarete gelen hacılar ve bu sayede oluşan geniş pazar sayesinde büyük gelir elde ediyorlar, faiz, kumar gibi yollarla servetlerini artırıyolar yoksullara, yetimlerin mallarını kendi hesaplarına geçiriyorlardı. Bu sebeple onlar için diriliş, onlar için dünyada yaşamları boyunca yaptıkları bütün ahlaksızlıkların hesabını vermek demektir.¹⁵¹ Bu sebeple onlar bu inanca çok kesin bir tavır aldılar.¹⁵²

Kur’ân, müşrik Arapların ölüm, ölüm ötesi ve yeniden dirilmeye dair inançlarını sarih olarak açıklamaktadır. Bu konuda pek çok örnek vardır. Mesela, وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا

الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ وَمَا لَهُم بِذَلِكَ مِنْ عِلْمٍ إِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ “Dediler ki: Hayat ancak bu dünyada

¹⁴⁸ Vâkıa, 56/47-48

¹⁴⁹ Yasin, 36/78.

¹⁵⁰ Bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhan*, c.2, s.26,27; Suyutî, *el-İtkan*, 4/62; Atay, *Kur’ân’da İman Esasları*, s.121.

¹⁵¹ Bkz. Câbirî, *Fehmu’l-Kur’ân*, 1/185; Siyer Eşliğinde Kur’ân’ı Anlamak, 1/229.

¹⁵² Bkz. Zilzâl, 99/7-8; Necm, 53/38-41.

yaşadığımızdır. Ölürüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman helâk eder. Bu hususta onların hiçbir bilgisi de yoktur. Onlar sadece zanna göre hüküm veriyorlar."¹⁵³ ayeti onların öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁵⁴

Bu bağlamda öncelikle tarihsel olarak İslâm öncesinde üretilen Arap şiiri gibi verilerin, ölüme, ölüm ötesi hayata ilişkin tam anlamıyla pesimist atmosferi yansıttığını belirtmek gerekir. Örneğin, iki Himyer mezarında bulunan yazıttaki şu ifadeler, İslâm gelmeden önceki hakim havanın özelliklerini ihtiva etmektedir.¹⁵⁵

"İki Himyer beyi şu mezarda yatan,
Bedenleri bozulmuş kemikleri çürümüş
Ölümün eliyle düştü onlar, onunla mahvoldular,
Ölüm, yeryüzünde kimse kaçamaz acısından onun,
İşte topraktan yaratıldı doğuşlarında bedenleri onların
Ve yine toprağa döndü, yerin altına konduklarında"¹⁵⁶

Burada bir tür nihilizm fikri¹⁵⁷ tezahür etmektedir. Buna göre kabirden sonrası hiçliktir. Ölüm ile insan için tam yokluk söz konusudur.¹⁵⁸ Bu sebeple müşrikler Kur'ân'ın en önemli öğretilerinden olan bu dünyadan sonra bir hayatın varlığı, öldükten

¹⁵³ Câsiye, 45/24.

¹⁵⁴ Benzer ayetler için bkz. "Onlar, hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdan ibarettir; biz, bir daha da diriltilecek değiliz, demişlerdi." (En'âm, 6/29); "Onlar (müşrikler) diyorlar ki: "İlk ölümümüzden sonra bir şey yoktur. Biz diriltilecek değiliz." (Duhân, 44/34-35). Ayrıca müşrik Arapların, öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerine dair bkz. Bakara, 2/28; Mu'minûn, 23/37.

¹⁵⁵ Smith, Jane Idleman; Haddad, Yvonme Yazbeck, *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*, Albany, SUNY, 1981, s. 147. Aktaran: Mehmet Paçacı, *Ölümötesi*, (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001), s. 45-46.

¹⁵⁶ Faris, Nabih Amin, *The Antiquities of South Arabia*, Princeton:Princeton University Press, 1938, s.16, zikreden: Smith- Haddad, s. 147. aktaran: Mehmet Paçacı, (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001), s. 45-46.

¹⁵⁷ Nihilizm, gene! olarak, Tanrı'nın varoluşunu, ruhun ölümsüzlüğünü, iradenin özerkliğini, aklın otoritesini, değerlerin nesnellliğini, bilginin imkanını, tarihin mutlu sonunu yadsıma türünden bir reddiye dışında, bir de umutsuzluk, düş kırıklığı duygusu ihtiva eden görüş şeklinde tarif edilmektedir. bkz. Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, s. 416 ayrıca bkz. Bedia Akarsu, s. 88.

¹⁵⁸ Izutsu, *Tanrı ve İnsan*, s.143.

sonra diriltirme öğretisine çok sert tepki göstermiştir. Kur'ân, ilk inen ayetlerde bu öğretiyi gösteren dirilme, hesap gibi öğelerle, müşrikleri ciddi manada sarsmıştır.¹⁵⁹

Yukarıda verilen Câsiye, 45/24. ayetinde müşrikler, kendilerini hiçliğe sürükleyen şeyin dehr (zaman) olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla dehr (zaman)¹⁶⁰ kavramının İslâm öncesinde Araplar için mühim bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre dehr (zaman) tekrar dirilmenin kabul edilmediği bir inanca göre insanın varlığına son vermektedir.¹⁶¹ Şu halde ölüm, İslâm öncesi Arapların çoğu arasında bir yok oluş olarak görülmektedir. Onların çoğuna göre beden, toprağa girince çürür, ruh ise uçup gider.

“Biz neyiz, toprağın altında görüldüğümüz bir vücutla

Rüzgarlar gibi uçup giden ruhlardan ibaret değil miyiz?”¹⁶²

İslâm öncesinde Araplar arasında ruhun akıbeti konusunda da net bir inanç görülmemektedir. Araplarda görülen *hame* inancı¹⁶³ onların ruh telakkileri hakkında ipucu vermektedir. Bu inanışa göre, katili bulunup intikamı alınmayan bir kişinin ruhu *hâme* kuşu şekline döner, geceleri maktulün mezarı üzerinde uçar ve intikamı alınıncaya

¹⁵⁹ ‘Alak, 96/8; Tekâsür, 102/8

¹⁶⁰ İslâm’da, Dehriye görüşüne bağlanmış yani maddeci bir varlık anlayışı, yalnızca duyularla algılanabilen maddi dünyanın gerçek olduğu görüşünü kabul eden düşünürler topluluğu. Gerçekten var olanın sadece madde olduğunu, ruhun ve Tanrı’nın var olmadığını savunan bu okulun en unlu temsilcisi İbni Ravendî (ö. 910) olduğu belirtilir. Bkz. Cevizci, Felsefe Sözlüğü, s. 208.

¹⁶¹ İzutsu, *Tanrı ve İnsan*, s. 194-195; Paçacı, *Ölümötesi*, s.46

¹⁶² Abidu-l Abraş, *Divan*, (Beyrut, 1958), 9/21

¹⁶³ Kurtubî (ö. 671/1273), Arap müşriklerin Câsiye 45/24 ayette geçen “*biz ölürüz ve yaşarız.*” sözlerinde tenasüh inancına işaret bulunduğuna ilişkin bir yorumdan söz etmiştir. Söz konusu yoruma göre Araplar, bu sözleriyle bir anlamda, “insan ölür daha sonra bir başka varlıkta tekrar yaşar” demek istemişlerdir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’*, 16/172. Bu yorum, Şehristânî’nin (ö. 548/1153) Araplar arasında bu tür bir inancın mevcudiyetinden söz etmiş olmasıyla da teyit edilmektedir. Tenasüh inancını benimseyen Araplara göre bir insan öldüğünde veya öldürüldüğünde beyindeki kan ve bedenin parçaları bir araya toplanır ve bir kuş (*hâme*) hâline gelir. Bu kuş, her yüzyılda bir kabrin başına uğrar... Bkz. Ebu’l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, Beyrut 1967, 2/237. Bu inanç, bizzat Hz. Peygamber tarafından reddedilmiştir. Bu inancın reddedildiği hadis için bkz. Buhârî, “Tıb” 19, 25, 43-45, 53-54; Müslim, “Selâm” 102-109, 111-114. Ayrıca bkz. Öztürk, “Kur’an’da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde “Dehr” Kavramı” Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, sayı, 16, s. 257. (ss. 251-270)

kadar bana içecek verin diye öter ve intikamı alınınca gidermiş.¹⁶⁴ Draz, *hâme* inanişinin müşrik Araplar'ın ruh anlayışına dair ipucu verdiğini belirtmektedir.¹⁶⁵ Cevad Ali, rivayetler dikkatli bir şekilde incelenecek olursa söz konusu rivayetlere göre her ölünün kuşa dönüştüğünün görüleceğini, ölünün bundan sonraki durumları ile ilgili çok az bilgi bulunduğunu belirtir.¹⁶⁶

Müşrik Araplarda görülen ruh telakkisinin, ba's, haşr ve hesap gibi aşamaları içermediği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde onlarda, ruhun ölümsüzlüğü düşüncesine rastlanmamaktadır. Hâme inanişinde dahi ruhun ne olduğu bilinmemektedir. Böylece müşrik Araplar inanişinde ruhun da beden gibi ölüm ile yok olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁷

İslâm öncesi Arapların ruh konusundaki inanç ve davranışlarına ilişkin öne sürülen arkeolojik deliller tahlil edildiğinde, kayalık yerlerde mezarların kuru nehir yataklarının iki yakasına yapılması ya da ölünün, birkaç odası bulunan bir ev şeklinde yapılara konulması, bu mezarlarda mühürler, kıymetli taşlar, muskalar, mutfak eşyası, parfüm şişeleri gibi muhtelif eşyanın bulunması, muhtemelen suyun varlığının ölünün susuzluğunun gidereceği hipotezinin öne sürülmesine sebep olan Güney Arabistan'da mezarlarda bazı kitabelerde yağmura ve akan suya işaret edilmiştir.¹⁶⁸

Ayrıca bazı mezarlarda yağmur sularının birikmesi için mezar taşında küçük bir çukurun yontulması, bazen ölüye yemek ve su sağlasın diye mezar üzerinde deve

¹⁶⁴ Cevad Ali, *Târîhu'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat 1955), 5/279-280.

¹⁶⁵ Draz, *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, s. 85-86.

¹⁶⁶ Cevad Ali, *Tarihü'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Bağdat, 1955h), c.5, s.279-280.

¹⁶⁷ Paçacı, *Ölümötesi*, s. 47.

¹⁶⁸ Rycmans, G., "Les Religions Arabes Pre-İslâmiques", *Historie general des Religions*, 4, 1947, 307-332, s.332; aktaran. Jane- Haddad, *Islamic Understanding*, s.149.

kurban edilmesi,¹⁶⁹ şeklinde verilerden bahsedilmiştir. Bunun dışında Hicaz bölgesindeki mezarlarda görülen mezarlarda günlük hayatta kullanılan eşyaların konulması ve ölünün hemen gömülüşünden sonraki hayatında devenin ruhuna bineceği hipotezinin ortaya atılmasına sebep olan kurban kesme adetleri,¹⁷⁰ yani kısaca mezarlara bakmak, ölüye kurbanlar sunulması şeklinde ifade edilebilecek veriler söz konusu edilmiştir.

Ancak, bu veriler dikkatli incelendiğinde başka kesin delillerle teyit edilmediği ve bazı müşriklerin ruhun ölümsüzlüğüne, öte dünyaya, dirilmeye inandıkları neticesine götürmediği görülecektir. Zira, arkeolojik veri olarak takdim edilen mezarlara bakılması,¹⁷¹ ölüye kurbanlar ve adaklar sunulması faaliyeti esasında sosyal sorumluluk düşüncesi ile ifa edilen, ölü adına bir hizmet sunmayı amaçlayan faaliyetler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷² Yani ölü ile ilgili yapılanlar ölü için, onun ruhu için olmayıp, hayatta olanlar için olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷³

Kur'ân'ın inmeye başladığı dönemde Mekke, canlı bir ticaret şehriydi. Kur'ân da bu konuya işaret etmektedir.¹⁷⁴ Yemen-Suriye, Habeşistan-Irak arasında aktif ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan Mekke, Mekkeliler için önemli bir coğrafi avantaj sağlamaktaydı. Onlar önceleri bu ticarete aracılık yapıyorlardı. Daha sonra (6. yy) bizzat kendileri kervan düzenlemeye başlamıştır.¹⁷⁵ Mekke'de bu uygun coğrafi şartları değerlendirenler, beldelerinde büyük bir sermaye birikimi oluşturmuşlardı. Bu sermaye belli ellerde toplanmıştı. Mekke'nin idaresi de bu sermaye sahiplerindeydi. Kur'ân bu

¹⁶⁹ Rycmans, G., “*Les Religions Arabes Préislâmiques*” s.332; aktaran. Smith- Haddad, *Islamic Understanding*, s.231.

¹⁷⁰ Theodore Nöldeke, “*Arabs (ancient)*”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Volume: I, Editör: James Hastings, M.A., D.D., Prin Morrison, Gibb Limited, London, 1908, 1/672.

¹⁷¹ Ölünün ruhunu hoşnut etmekten ziyade mezarların ziyaretini çekici kılmak için de olabilir.

¹⁷² Smith-Haddad, *Islamic Understanding*, s. 231.

¹⁷³ Paçacı Mehmet, *Ölümötesi*, s. 49.

¹⁷⁴ Kureyş, 106/1-2.

¹⁷⁵ Montgomery Watt, *Muhammad at Makka*, Oxford: University Press, 1972, s.3.

zenginliğin sosyolojik sonuçlarını oldukça sarîh olarak anlatmaktadır. Kur'ân, ilk inen surelerde bu dönemde oluşan bu iktisadî çarpıklık konusunu dikkat çekmektedir ve onları cehennemle tehdit etmektedir. Nitekim *“Hayır! Doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz, Yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz, Haram helâl demeden mirası yiyorsunuz. Malı aşırı biçimde seviyorsunuz.”*¹⁷⁶ *“Şunların hiçbirine itaat etme... ..Kaba ve kötülükle damgalı, mal ve oğullar sahibi olmuş diye (böyle yolunu şaşırmış)...”*¹⁷⁷ ifadeleri bu hakikati dile getirmektedir.

Kur'ân'da da ifade edildiği üzere bu insanlar, sınırsız bir istiğna (yeterlilik) duygusuna sahiplerdir.¹⁷⁸ Kendi benlikleri dışındaki konularda kayıtsız bir durumda idiler. Ekonomik menfaatler için taşkınlık yapmaları yanında, genel ahlak kurallarını bile hiçe saymaktaydılar. Ayetlerde geçen mal sözcüğü ekonomik gücü belirttiği açıktır. Oğullar ise o zamanın Arap toplumunun çok önem verdiği soyluluğa ve güce göndermedir. Bu dönemde erkek unsur, kabile toplumunda ayakta kalabilmenin ve hakimiyeti elde edip, elde tutabilmenin bir gereğidir. Zamanla bu unsur, cemiyette insan gücü, askeri ve siyasi güç anlamını ifade etmektedir.¹⁷⁹ Bu iki sahada güç ellerinde olanlar daha sonra *“Biz mal ve evlat bakımından daha çoğuz, biz azaba uğratılacak değiliz.”*¹⁸⁰ diyebilme cesaretini gösterebilmişlerdir.

İslâm'dan önce Arapların dini görünümü de iyi durumda görünmemektedir. Hz. İbrahim'in Hanif dinini¹⁸¹ tebliğ edişinin üzerinden uzun zaman geçmişti. Kâbe kuruluş amacından uzaklaşmıştı.¹⁸² Mekke'de ve etrafında yer alan her kabilenin ayrı ayrı

¹⁷⁶ Fecr, 89/17-20.

¹⁷⁷ Kalem, 68/10-16. Ayrıca bkz. Beled; 90/6, 19-20; Leyl, 92/8-16; Hümeze, 1-9

¹⁷⁸ Alak, 96/6-7.

¹⁷⁹ İsrâ, 17/6.

¹⁸⁰ Sebe, 34/35.

¹⁸¹ Bakara, 2/135.

¹⁸² Âl-i İmrân, 3/96.

ilahları vardı.¹⁸³ İbnu'l-Kelbi'nin anlattığına göre Mekke'li her evin sahibinin bir yolculuğa niyetlendiğinde son iş olarak kendisine dokunduğu bir putu vardı. Bu putlara çeşitli isimler verilmiştir.¹⁸⁴ Aaraplar el-Ensâb, el-Esnâm veya el-Evsân adını verdikleri bütün bu taşlara kurban keserler, böylece onlara taparlardı. Bununla birlikte Kâbe hepsinden üstündü. Hac ve Umre için ona giderlerdi.¹⁸⁵

Görüldüğü üzere İslâm öncesi Arap toplumu, Hazreti İbrahim'in Tevhid dinini, Hanifiliğin aslını tahrif etmişlerdir. Buna rağmen Kur'ân'ın muhtelif ayetlerinde belirtildiği üzere onlar Allah mefhumunu unutmamışlardı. Örneğin, “*Andolsun ki onlara, "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, mutlaka "Allah..." derler. De ki: (Öyleyse) övgü de yalnız Allah'a mahsustur, ama onların çoğu bilmezler.*”¹⁸⁶ ayeti bu duruma işaret etmektedir. Kur'ân ayetlerinden başka Câhiliye Arap şiirinde de Allah inancının izleri bulunmaktadır. Mesela, “*Biz ilk andı Allah evinde içtik, Yoksa Ğabğab'daki dikili taşlara içerdik.*”¹⁸⁷ İfadesi bu hali ortaya koymaktadır.

Allah inancının geçen zamana ve tahriflere rağmen tamamen yok olmayışı, Kâbe'nin varlığı olsa gerektir.¹⁸⁸ Burada Araplarda çok tanrılı şirk inancında hala

¹⁸³ Detaylı bilgi için bkz. Paçacı, *Ölümötesi*, s. 50.

¹⁸⁴ Heykel şeklinde olmayan yani belli bir şekli olmayan, dikilen ve önünde tapınağı tavaf eder gibi tavaf edilen taşlara al-Ansab denilirdi. Bunların heykel şeklinde olanlarına al-Asnâm veya el-Avsân derlerdi. Onları tavaf etmeye de ed-Davar derlerdi. Araplar bütün bu taşlara kurban keserler, bu şekilde onlara taparlardı.

¹⁸⁵ Ayrıca Yolculukları sırasında konakladığında dört taş alıp, içlerinden en güzelini seçerek ilah edinmesi, kalan üç taşı tenceresinde pişirme taşı yaptıktan sonra orada bırakması davranışları sırf Kâbe'deki hareketlerini hatırlayarak, ona olan derin temayülleri sebebiyle böyle davranıyorlardı. İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, terc. Beyza Düşngen, s.39.

¹⁸⁶ Lokman, 31/25; Zümer, 39/9, 29, 38; Zuhuruf, 43; Ankebut, 29,61.

¹⁸⁷ İbnu'l-Kelbî, (*Putlar Kitabı*), s.33.

¹⁸⁸ Paçacı, *Ölümötesi*, s.51. Burada müsteşriklerin müşrikler arasında var olan Allah inancını, onların hem soy hem de dini olarak Hz. İbrahim'e dayandıklarını göz ardı ederek Hicaz ve Kuzey Arabistanda yaşayan Hıristiyan ve Yahudilere bağlamaya çalıştıklarını belirtmek gerekir. Dolayısıyla onların bu konuda tutarlı olduklarını söyleyemeyiz. Bkz. Watt, *Muhammed*, s.27. Onların tutarsızlıkları hakkında bkz. Süleyman Ateş, İzutsu'nun Kur'ân'da Allah ve İnsan adlı eserini tercümesinde İzutsu'nun bu meseledeki iddialarına karşı yaptığı izahlar ile hem bu kitabın yazarına hem de diğer müsteşriklere yeterli cevabı verdiği görülmektedir. Bkz. İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, terc. Süleyman Ateş, (Ankara, Kevser Yay., 1975), s. 93-95. Ayrıca Çağdaş Hıristiyan ve Yahudi teologların kendi din anlayışlarındaki gibi etkileşim ve evrim(evolution) kanunlarının hiç bir zaman Tevhid'in ana temelleri için söz konusu olmadığına dair bkz. Paçacı, *Ölümötesi*, s.52.

varlığını devam ettiren Allah inancının yerlerine kısaca temas temek faydadan hali değildir. Müşrik inancısında, Allah çok sayıda başka ilahların en büyüğüdür. Allah insanı ve kâinatı yaratmış olmakla beraber Allah ile beraber putlar da vardır. Bu putlar Allah ile arasında şefaattir,¹⁸⁹ onlara tapanları Allah'a yaklaştırır. Garanik olayı rivayeti ile tarih ve Siyer kaynaklarına giren Kureyş'in Kâbe'yi tavaf ederken söylediği sözlerde şefaath kavramı kullanılmaktadır.¹⁹⁰ Nitekim, "...Onlara, bizi sadece Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz, derler. Doğrusu Allah, ayrılığa düştükleri şeylerde aralarında hüküm verecektir. Şüphesiz Allah, yalancı ve inkârcı kimseyi doğru yola iletmez."¹⁹¹ ayeti onlardaki şefaath kavramına ilişkin bakış açılarını izah etmektedir.

Kur'ân, şefaath kavramının menfi anlamını vurgulamaktadır.¹⁹² Bu kavramın müşrik Araplar'daki anlamı tamamen şirki ifade etmektedir. Şirk inancını ve müşriklerin şefaath anlayışını tenkidini içeren ifadeler cehennem sahneleriyle yakından ilişkili olan hesap sahnelerinde de geçmektedir. Bu ayetlerde sunulan tablolarla, tevhid'den sapmayı ifade eden şirk inancının ve bu inançla ilişkili olan ve esasen putların varoluş sebebi olan, Allah'ın dünya işleri üzerindeki hükmünü kaldırma gayretini ortaya çıkaran ve Tevhid'in asla katlanamayacağı¹⁹³ şefaathin cehennem azabını gerektirdiği açıkça ortaya konulmaktadır. Burada ba'se (öldükten sonra dirilmek) inanmayan Kur'ân öncesi Arapların inançları arasında şefaath kavramının bulunması ilk bakışta çelişkili bir durum gibi görünmekte olduğuna da temas etmek gerekir. İlk bakışta uzlaşmaz gibi görünen bu durum, onların koyu ve inatçı

¹⁸⁹ Şefaath, Ş-F-A kökünden mastardır. Tekin zıttı, yani çift manasına gelmektedir. Eşlik etmek, aracı olmak manasını ifade etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Cemaluddin, Muhammed, İbn Manzûr, *Lisânu'l-Aarab*, Dâru Sadr, Beyrut, h. 1414, 8/183; Uzun tartışmalara sebep olan Garanik olayı rivayetinde ile Kureyş'in Kâbe'yi tavaf söyledikleri sözler arasında şefaath kavramının kullanıldığı görülmektedir. "*Lat hakkı için, Uzza hakkı için! Onlar yüce turnalardır. Onların şefaathine ümit bağlanabilir! ÜçüncülerMenat hakkı için!*" bkz. İbnu'l-Kelbi, *Kitâbu'l-Asnâm (Putlar Kitabı)*, s.32.

¹⁹⁰ İbnu'l-Kelbi, *Kitâbu'l-Asnâm (Putlar Kitabı)*, s. 32. "*Lât hakkı için, Uzza hakkı için! Onlar yüce turnalardır. Onların şefaathine ümit bağlanabilir. Üçüncüleri Menât hakkı için!*"

¹⁹¹ Zumer, 39/3. Ayrıca bkz. Yunus, 10/18.

¹⁹² Bkz. En'am, 6/18; Yunus, 10/18; Rum, 30/13; Zumer, 39/43.

¹⁹³ Bkz. Paçacı, Ölümötesi, s.53.

dünyevilikleri göz önünde bulundurulduğunda çözülmektedir. Müşrik Araplar'ın hayat anlayışları içerisinde dünyada bir aracılık umdukları anlaşılmaktadır. Yani onlar şefaata ile dünyanın güçlüklerinin giderilmesi, dünya işlerinin istedikleri gibi gitmesini sağlamayı umuyorlardı. Bazı müfessirler şefaatin bu durumunu göstermektedir.¹⁹⁴ Kur'ân kendi üslubu gereği şefaati ahiret ile ele almaktadır. Bu sebeple şefaata ile ahiret birlikte düşünülmesi gerektiği tezahür etmektedir. Biz de şefaata kavramına temas etmek gerektiğini düşündük.

Şefaata konusunda “*Rablerinin huzurunda toplanacaklarından korkanları onunla (Kur'ân ile) uyar. Onlar için Rablerinden başka ne bir dost, ne de bir aracı vardır; belki sakınırlar.*”¹⁹⁵ “*Öyle bir günden korkun ki, o günde hiç kimse başkası için herhangi bir ödemede bulunamaz; hiç kimseden (Allah izin vermedikçe) şefaata kabul olunmaz, fide alınmaz; onlara asla yardım da yapılmaz.*”¹⁹⁶ ayetleri inkârcılara ahirette şefaataçilerinin olmadığını açıklamaktadır.

Görüldüğü üzere Kur'ân, kendi tarzı gereği birçok konuda olduğu gibi şefaata konusunu anlattığı ayetlerde hesaba dikkat çekmektedir.¹⁹⁷ Burada dikkatten kaçırılmaması gereken nokta Kur'ân'da şefaatin, ahiret, siyak ve sibakı içerisinde kullanılmasının, müşriklerce aynı şekilde anlaşılmış olmasını icap ettirmeyeceğidir.¹⁹⁸

Müfessirler içerisinde En'am 6/94. ayetini müşriklerin dünyada şefaataçi olarak kabul

¹⁹⁴ Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Ebubekir bin Ferah el-Ensari *el-Câmi' li Ahkami'l-Kur'ân*, tahk. Ahmed el-Berdunî ve İbrahim Eттаfeyyîş, (Kahire, 1964), 6/338. Ayrıca bkz. Muhammed Şükrî Alusî, *Buluğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, neşr: Muhammed Behcet el-Eserî, (Beyrut, ts.), 2/200, 237, 240; *Siretu İbn Hişam*, tahk. Mustafa Saka-İbrahim Ebyarî-Abdulfazî Şelebî, (Beyrut, 1955), 1/77; Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah es-Suheylî, *er-Revdu'l-unf fi şerhi's-sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, tahk: Ömer Abdusselâm, (Beyrut, 2000), 1/208; Süleyman b. Musa bin Salim el-Kilâî, *el-İktifa fi meğazi Resulillah ve selâseti hulefa'*, (Beyrut 1420), 1/64; Ebu Abdullah Muhammed, Himyerî, *Revdu'l-mi'taf fi haberi aktar*, (Beyrut 1980), s. 517.

¹⁹⁵ En'am, 6/51.

¹⁹⁶ Bakara, 2/48.

¹⁹⁷ Dünya mal ve oğulları ile övünen, kendisini yeterli gören (istiğna) insanları anlatan ayetlerde konunun sonunda ahirete getirilmesinde ve bunların Allah'a yaklaştırıcı hiçbir tesirinin bulunmadığının ortaya konulmasında da hesaba dikkat çekilmektedir. Bkz. Sebe, 34/35-37.

¹⁹⁸ Paçacı, Ölümötesi, s.54.

etiklerini ahirette de şefaâtçi sandıkları şeklinde yorumlayanlar bulunmaktadır. Dirilmeye ve hesaba inanmayan müşriklerin sandıkları bu olmamalıdır. Onlar, bu ortaklar yoluyla dünyadaki işlerinin yolunda gitmesini sağladıklarını savunmaktadırlar. Kur'ân ise bu zannın doğru olmadığını, doğru ve yanlışın belli olacağı günde her şeyin anlaşılacağını ve o günde dünyada iken Allah'a şefaâtçi olduğu iddia edilen putların nerede olduklarının sorulacağı haber verilmektedir.¹⁹⁹

Buraya kadar anlatılan bütün çarpıklığı ile politeist ve hurafelerle dolu bu kültüre bir bütün olarak Kur'ân cahiliye ismini vermektedir.²⁰⁰ Ana özelliklerini verdiğimiz câhiliye kültürü, müşrik insana, bir ibadet ayini vermekte, onun için bazı dinî ve hukukî prensipler koymakta, yani onun hayat görüşünü biçimlendirmektedir. Kur'ân'ın, bu kültüre muhalif olduğu temel konu, tek ve Kâdir-i Mutlak (mutlak güç sahibi) Allah mefhumunun ortadan kaldırılmasıdır. Kur'ân'a göre tek ve mutlak güç sahibi Allah mefhumu yıpratılmaması gereken hassas bir konudur. Ayetlerden anlaşıldığına göre müşrik inancının temel karakteri tek ve mutlak ilahî gücün parçalanmasıdır. Örneğin, *“Allah'ı bırakıp da taptıklarınız, sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında herhangi bir delil indirmemiştir. Hüküm sadece Allah'a aittir. O size kendisinden başkasına ibadet etmemenizi emretmiştir. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler.”*²⁰¹ müşrik inancının bu özelliğinin altını çizmektedir.

Müşriklerin *“Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek”* şeklinde alaycı suallerine, müşrik inancında tek ve mutlak gücün sözde ilahlara taksim edilmesinin neticesinde tezahür eden güç boşluğunun sebep olduğunu söylemek mümkündür. Burada ilah

¹⁹⁹ et-Taberî, *Camîu'l-Beyan*, c. 11, s. 547; Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hazin, (Beyrut, *Lübâbu't-Te'vil fi Ma'âni't-Tenzil*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 2/137.

²⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/154; Maide, 5/50; Necm, 53/23; A'raf, 7/71; İzutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, s. 297; Adem Apak, *İslâm Öncesi Arap Kültürü ve Tarihi*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, (2. Baskı), 2014), s. 117; Paçacı, Mehmet, *Ölümötesi*, s. 54-55.

²⁰¹ Yusuf, 12/40. Ayrıca bkz. Necm, 53/23; A'raf, 7/71.

mefhumunda görülen boşluğun, Mekke toplumunda ekonomik gücü ele geçirmiş insanların lehine olduğu görünmektedir. Şefaath kavramını da dikkate alacak olursak sözü edilen bu sahte boşluğun bu insanlar tarafından bilerek oluşturulduğu söylenebilir. Gerçekten Kur'ân, kıyamette geçeceğini haber verdiği büyüklük taslayanlar ile zayıflar arasındaki diyalogun bu konuda ip uçları verdiği fark edilmektedir. Söz konusu diyalog, *“Kâfir olanlar dediler ki: Biz hiçbir zaman bu Kur'ân'a ve bundan önce gelen kitaplara inanmayacağız. Sen o zalimleri, Rablerinin huzurunda tutuklanmış, birbirlerine söz atarlarken bir görsen! Zayıf sayılanlar, büyüklük taslayanlara: Siz olmasaydınız, elbette biz inanan insanlar olurduk, derler. Büyüklük taslayanlar, zayıf sayılanlara (kıyamet gününde): Size hidayet geldikten sonra sizi ondan biz mi çevirdik? Bilakis siz suç işliyordunuz, derler. Zayıf sayılanlar da büyüklük taslayanlara: Hayır! Gece gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı. Çünkü siz daima Allah'ı inkâr etmemizi, O'na ortaklar koşmamızı bize emrederdiniz, derler. Artık azabı gördüklerinde, için için yanarlar; biz de o inkâr edenlerin boyunlarına demir halkalar takarız. Onlar ancak yapmakta oldukları günahları yüzünden cezalandırılırlar.”*²⁰² şeklinde canlı bir anlatımla takdim edilmektedir.

Bu ayetler, Kur'ân öncesi Mekke'de ekonomik güce sahip olanların kendileri tarafından uydurulan ve yine yetki alanlarını kendilerinin çizdiği tanrıları kullanarak diğer insanlar üzerinde hegemonya kurduklarını göstermektedir. Mesela, *“Demek erkek size, dişi O'na öyle mi? O zaman bu, insafsızca bir taksim! Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Halbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir. Yoksa insan, her arzu ettiği şeye*

²⁰² Sebe, 34/31-33; ayrıca bkz. Ahzap, 33/67; Mü'min, 40/47; İbrahim, 14/21.

sahip mi olacaktır? Ahiret de dünya da Allah'ındır."²⁰³ ayetlerinde bu konuya işaret etmektedir.

Ayrıca burada bahis konusu edilmîşken Kur'ân'ın ilk inen ayetlerinde insanın "atılan bir sudan"²⁰⁴ yaratılmış olduğunun tekrarlanması, yukarıdaki izahlardan anlaşıldığına göre kendilerinde ilahlık gören bu insanlara, ancak insan olduklarını hatırlatmak olduğuna temas etmekte fayda vardır. Aynı zamanda bu durum insanın kendisini bilgisel olarak destekleyen ona yol gösteren vahyi bilgiyi göz ardı ettiği zaman inançlarını ve davranışlarını menfaatleri istikametinde değiştirdiğini göstermektedir. Yani bu durumun tevhid temelli dinlerin aslının bozulmasının süreçleri konusuna da ışık tutmaktadır.²⁰⁵

Öte yandan konumuz açısından önemli olan başka bir yön de insanın hayatını ve inançlarını tanzim etme yetkisini kendinde görebilmesinin, onun bilemediği, sınırlarını aşan bir alan olan dünya ötesini ve hesap verme konularını inkara götüreceğidir. Şu halde burada görülen materyalist zihniyetin, müşrik Arapların böyle bir inanca sahip olmamalarının bir nedeni olduğu anlaşılmaktadır. Dünyaya bağlılık, -ki ahireti inkâr sebebidir- aynı zamanda bu reddedişi yaşatıp geliştirmektedir. Dolayısıyla dünyaya bağlılık ile ahireti inkâr arasında doğru orantının söz konusu olduğu söylenebilir. Yani bu iki durum birbirlerini etkilemekte ve tamamlamaktadır. Nitekim tüm çabaları bu dünyada müreffeh yaşamak olan Mekkeliler, kabiliyetli tüccarlar ve dünyaya tamah etmiş iş adamlarıdır.²⁰⁶

Burada Câhiliye Araplarının bilgi kaynağı konusuna da değinmek gerekir. Kur'ân Câhiliye Arapları'nın ahireti ve öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerini

²⁰³ Necm, 53/21-25.

²⁰⁴ Târik, 86/6; Vâkıa, 56/58.

²⁰⁵ Paçacı, Ölümötesi, s.56.

²⁰⁶ Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, 1/185. Ayrıca bkz. *Siyer Eşliğinde Kur'ân'ı Anlamak*, 1/230.

bildirmektedir. Kur'ân, bu açıklamayı yaptığı zaman, bilgi kaynağı konusunu ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın öne çıkardığına göre, müşriklerin vahye karşı tek ileri sürebildikleri kaynak ataları olmuş ve onlar ataları dışında hiçbir kaynağa kulak vermemekte inat etmişlerdir.²⁰⁷ Kur'ân ise onların ileri sürdükleri bu bilgi kaynağını kabul etmemiş, müşriklerin, inançlarının ve iddialarının temelsiz olduğunu öne çıkarmıştır. Kur'ân'a göre onların ellerinde bilgi namına bir kaynakları yoktur. Nihayet İnsanlık tarihinde her zaman olduğu gibi, İslâm öncesi Arapların da dinlerini heva ve hevesleri istikametinde dizayn ettikleri anlaşılmaktadır.²⁰⁸

Câhiliye'nin çarpık inanç sisteminde Allah mefhumunun hemen hemen yok edildiği görülmektedir. Dolayısıyla böyle bir inanç sisteminde insanı ölümden sonra diriltecek ve onu hesaba çekecek, kudret sahibi bir ilah söz konusu değildir. Bu inanç sistemi, onların sorumsuz, sınırsız bir hürriyet içerisinde, hiçbir kural ve değer tanımadan hayat sürme anlayışını desteklemektedir.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre Kur'ân öncesi Arap toplumunun çok-tanrılı ve hurafelerle dolu kültür bütününe ifade eden Cahiliye kültüründe insanın sahip olduğu maddi ve manevi yapısı parçalanmıştır. Bu kültür, insanın maddi yapısına yani fizik dünyaya çağırılmaktadır. Dolayısıyla bu kültürün çağırıldığı dünyada insanın, ruh ve bedenden müteşekkil yapısı da parçalanmıştır. Yukarıdaki izahlarda görüldüğü üzere, bu kültürde insanın manevi ihtiyaçlarını karşılayacak din kurumunu ifade eden tevhidî din tahrif edilmıştır. Karanlık olarak nitelendirilebilecek bu dönemde müesseseleşmemiş bir din görünümünde olan Haniflik inancı dışında müşrik Araplar'ın kendi ihtiras ve arzularına göre şekillendirdikleri bir din söz konusudur. Bu durum

²⁰⁷“Onlara, "Allah'ın indirdiğine ve Resûl'e gelin" denildiği vakit, "Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter" derler. Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?" Maide, 5/104; Zuhruf, 43/22-24.

²⁰⁸ Rum, 30/29.

insanın manevî/ruhî varlığının devamını sağlamada ruhî ihtiyaçlarını karşılayan vahyî bilgi ile desteklenmeye muhtaç olduğunu göstermektedir. Netice olarak bu dönemde aslı bozulmuş olan tevhid merkezli dinin, Hz. Muhammed (s.a.v.) vasıtasıyla tebliğ edilen ilahî vahiyle aslına döndürüldüğü anlaşılmaktadır.

C. Kur'ân'da Ahiret ve Ahiretle İlgili Kullanılan Kavramlar

Kur'ân'da muhtelif konular bulunmaktadır. Ancak Kur'ân'ın asıl gayeleri olarak adlandırılabilir üç ilke Kur'ân'ın devamlı üzerinde durduğu ve diğer mevzulara göre daha çok bahsettiği, ilahî mesaj açısından asıl maksat olarak belirlediği konulardır. Bu ilkeler, tevhid, nübüvvet, ahirettir.²⁰⁹ Kur'ân her fırsatta bu konuları tüm veçheleriyle ele almakta ve ayrıntılı olarak bu konuların üzerinde durmaktadır. Kur'ân'ın ana konularının yapıldığı tasniflerde de bu üç konu, Kur'ân'ın temel konuları olarak zikredilmektedir. Örneğin; Fahrüddin Râzî, Kur'ân'ın bütününden gayenin tevhid, nübüvvet ve meâd'ı takrir olduğunu belirtmektedir.²¹⁰ Bu tasnife göre Kur'ân'da **üç** önemli odak konu yer almaktadır. Ulûhiyet, risâlet ve ahiret... Sonuç olarak Ahiret inancının Kur'ân'ın üç temel ilkesinden biri olduğu tebarüz etmektedir. Kur'ân'ın ana konularına dair yapılan diğer tasniflerde de ahiret, meâd konusu ana başlıklarda zikredilmektedir. Örneğin Şah Velîyullah ed-Dihlevî, ana başlıklar arasında meâd, ölüm/ölüm ötesini hatırlatma başlıklarına yer vermektedir.²¹¹ Abduh'un yaptığı tasnifte de va'd ve va'id, veya tebşîr ve inzâr, saadet yolunu beyan başlıkları bulunmaktadır.²¹² Şeyh Muhammed Gazali de Kur'ân'ın anlamalarının zenginliği ve surelerinin fazlalığına karşın etrafında döndüğü ve Kur'ân'ın doğru bir şekilde anlaşılması için detaylı olarak bilinmesini gerekli gördüğü beş mihver konudan biri olarak ba's, ceza-

²⁰⁹ Bkz. Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*; s. 46-49, 93-94, 136; Muhsin Demirci, *Kur'ân'ın Temel Konuları*, İfav Yay., s. 42;

²¹⁰ Fahrüddin er-Râzî, c.1, s. 141-147, 28/3-12, 23-31.

²¹¹ Şah Velîyullah eed-Dihlevî, *el-Fevzu'l-Kebîr*, s. 19-39, 46-47, 85, 97-100.

²¹² Muhammed Abduh, *Durûs mine'l Kur'ân*, (Beyrut, Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1984), s. 26-27, 36, 53-55.

ahiret ve mücazat başlığına odak mevzu olarak yer vermiştir.²¹³ Mehdî Bâzergân'ın konu ile ilgili tespitine göre de kıyamet, ölüm, ahiret hayatı Kur'ân'ın %25,8'i veya 1640 ayettir.²¹⁴ Bütün bunlar ahiret inancının en önemli konulardan biri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu tespit ve tasniflerden ahirete iman ile ilgili konular olan cennet ve cehennem önemli ve tafsilatıyla bilinmesi gereken mevzular olduğunu göstermektedir. Cennet ve cehennem sahnelerinin önemini ifade etmesi açısından daha önce ifade ettiğimiz üzere Câbirî de bu canlı anlatımların nüzûl zamanındaki müminler için bir silah olduğunu belirtmektedir.²¹⁵

Tefsir ilmînin yorumsal işlevi açısından Kur'ân metnine açıklama getirmek, Kur'ân'ın anlamlarıyla ilgilenmek tefsir ilmînin en başta gelen yorumsal işlevi olduğu açıktır. Nitekim Gazzâlî'nin, tefsirin görevini yalnızca Kur'ân'ın anlamlarıyla ilgilenmek olarak görmesi Kur'ân metnini izah etmenin yani Kur'ân'daki lafızları ele alarak incelemenin tefsir ilmînin temel faaliyetlerinden biri olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Kur'ân'da herhangi bir konu incelendiğinde öncelikle konuyla ilgili kavramları, içinde yaşanan zamanı da dikkate alarak izah etmek gerekmektedir.²¹⁶ Kur'ân'ın en önemli mevzularından ahiret inancı çerçevesine giren cennet ve cehennem söz konusu olduğunda öncelikle yapılacak ilmî faaliyetin bu önemli kavramları izah etmek olduğu ortaya çıkmaktadır. Öte yandan bu kavramlar ile aynı kontekste zikredilen temel Kur'ânî kavramları da açıklamak iktiza eder. Zira cennet ve cehennem kavramları ile itikadî ve amelî kavramlar arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Nitekim dikkatli bir Kur'ân okuyucusu cennet ve cehennem anlatıldığı ayetlerde bu durumu açıkça görecektir.

²¹³ Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Kahire, Dâru's-Sahve, 1989), s. 5-6, 9-11, 20.

²¹⁴ Mehdî Bâzergân, s. 163, 165, 169, daha geniş bilgi ve çeşitli grafikler için bkz. s.17-18, 150-158, 161-196.

²¹⁵ Câbirî, *Siyer Eşliğinde Kur'ân'ı Anlamak*, 1/228-229.

²¹⁶ Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed, Molla Fenârî, *Aynu'l-A'yan: Tefsiru'l-Fatiha*, (İstanbul, 1325), s. 5.

Cennet ve cehennem kavramlarını Kur'ân'ın bütünlüğü içinde genel bir çerçevesinin çizilmesi sadece cennet ve cehennem kavramlarını tahlil etmekle mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu iki kavramın Kur'ân'ın bütünlüğü içinde genel bağlamını ortaya koymak için cennet ve cehennem sahnelerinin arz edildiği ayetlerde Allah-insan ilişkisine dair itikadî, ameli ve ahlâkî kavramları da incelemek gerektiği kanaatindeyiz.

Kur'ân'ın aslî ve temel konuları, itikadî, ameli ve ahlâkî olmak üzere üçe taksim edilebilir. İtikadî konuları teşkil eden ayetler iman edenler ile imansızların akıbetinden bahsetmektedir. Cennet ve cehennemden bahseden ayetler ahiret inancı çerçevesine girmektedir.²¹⁷ Zira cennet ve cehennem konularını anlatan ayetlerde inananlarla inanmayanların öteki dünyadaki sonları söz konusu edildiğine göre çoğunlukla inanç mevzularını oluşturan ayetlerde cennet ve cehennemden bahsedildiği söylenebilir. Burada çoğunlukla şeklinde kayıt getirmemizin sebebi müminlerin ferdî ve toplumsal hayatını tanzim eden ayetlerin nazil olduğu Medenî ayetlerde de cennet ve cehennemden bahsediliyor olmasıdır. Bu konuda Suphi Salih, müşahhasan (somuttan) mücerrede (soyuta) doğru tekamüle dikkat çekmektedir.

Cennet ve cehennemin canlı olarak anlatıldığı ayetler ile iman edenler, maddi ve manevi nimetler ile tuttıkları doğru yol üzere devam etmeleri için teşvik edilirken inkârcı insanlar da maddi ve manevi azaplarla tuttıkları yanlış yoldan vazgeçmeleri için tehdit edilmektedir. Netice olarak Kur'ân'ın aslî konularıyla ilgili mesaj vermeyi hedefleyen, aynı zamanda yönlendirme, uyarma ve teşvik amacı olan önemli iki konuyu incelemenin gerek ferdî gerek sosyal açıdan oldukça faydalı olacağı kanaatindeyiz.

²¹⁷ Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 139-143; Demirci, *Kur'ân'ın Temel Konuları*, s. 345-346. ayrıca bkz. Bekir Topaloğlu, "Cennet", *DİA.*, 7/ 374.

Kur'ân, Allah ve insan konusuna yer vermektedir. Her vesileyle Allah'ı tanıttığı gibi,²¹⁸ insanın mahiyeti, ruhî durumu, vazifeleri vs. de Kur'ân'ın temel konuları arasında zikretmek gerekir.²¹⁹ Bu ifadeler Kur'ân'ın ana konularının Allah ve insan kavramlarında temerküz etmekte olduğunu göstermektedir. Kur'ân insana ilişkin ele aldığı meselelerden birisi de kurtuluşudur. Burada kendisini hidayet rehberi olarak tanıtan, Kur'ân'ın ışığında kamil insanın gerçekleşmesinin nasıl olacağını gösterdiğini belirtmek gerekir.²²⁰ Esasında Kur'ân'ın koyduğu kuralların Allah, insan, hayat, tabiat ve evren bütünlüğünü gerçekleştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Allah, insan, hayat, tabiat ve evren Kur'ân'da anlatılmakta ve tanıtılmaktadır. Şu halde Kur'ân'ın bu konuları anlamlandıran prensipleri ihtiva eden bir içeriğe de sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.²²¹ Burada ödül ve ceza va'di niçin gereklidir? Başka bir ifadeyle cennet ve cehennemi tasvir eden ayetlerin amacı nedir? soruları ile de karşılaşılmaktadır. Burada cennet ve cehennemi canlı bir şekilde tasvir eden ayetlerin iman bilincini ve şuuru desteklediğini ifade etmek mümkündür. Zira Kur'ân'ın temel konularını oluşturan muamelât, yani muhtelif emir ve yasaklar, Allah merkezli tasavvur hedefini, yani çeşitli emir ve yasakların tatbik edilmesi, bunların kaynağının kemal sıfatlara sahip noksan sıfatlardan münezze olan Allah olduğunun bilinmesine, inanılmasına bağlı olduğunu desteklemek içindir. Diğer bir ifadeyle daha önce de ifade edildiği gibi ahlak için ahiret inancının gerekli olduğu vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ahiretin aşamalarından biri olan²²² ödül ve ceza va'dinin ahlak için gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi, ahlak, ahiret inancı ile desteklendiği, Kur'ân'ın ahlak sisteminde etik değerlerin bu dünya ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ahlak, ahirete

²¹⁸ Paçacı, Mehmet, *Ölümötesi*, 68-70.

²¹⁹ Şimşek, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 9-13.

²²⁰Bkz. Bakara, 2/2, 97; A-i İmran, 3/103, 138; Yunus, 57, 108; Nahl, 64, 89, 102; AhKâf, 11; En'âm, 90, 157.

²²¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân nedir? -İnsanın Anlam Arayışı*, (İstanbul, Şule yayınları, 1998), s. 90, 91, 96, 126-127, 130-131.; Serinsu, "Kur'ân İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır", s. 715.

²²² Bkz. Mehmet Okuyan, *Yedi Aşamada Ahiret*, (İstanbul, Düşün Yay., 1. Baskı, 2015), ss. 221-254.

iman çerçevesine giren konular olan cennet ve cehennem anlatımları ile de desteklenmektedir.

Bu noktada akıl ile vicdana birlikte hitap eden Kur'ân'ın daima insanlığın gündeminde tutulması gerektiği hakikati ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada Kur'ân'da insana, onun akıl ve vicdanına hitap ederek ahiret ahvalini anlatan ayetler ile insanı inşa eden değerleri ortaya koymanın yukarıda sözünü ettiğimiz ahlâkî aydınlanmaya katkısı olacağı kanaatindeyiz. Bu noktada gayb alanıyla ilgili olan cennet ve cehennem konularını öncelikle kavramsal olarak incelemeyen önce insanlık tarihinde, Yahudi ve Hıristiyanlıkta ahiret düşüncesine, Kur'ân öncesi Araplarda ahlak anlayışına, ölüm ve hayat düşüncesine, sosyal ve dinî yapıya temas etmekte fayda olsa gerektir.

Çalışmamızın üslup bölümünde detaylarını verdiğimizde daha belirgin görüleceği üzere, Kur'ân, ahiret hayatının safhalarını çoğu zaman sıra ile anlatmaz. Bu hadiseler, zaman ve mekan olarak girift bir yapıda gibidir. Örneğin dünyanın sonunda vuku bulacak olan saatten bahsedilirken, söz bir anda cennetliklerin ve cehennemliklerin durumlarını anlatmaya intikal etmektedir. Benzer şekilde saat ve kıyamet safhalarını anlatan korkunç tablolar da iç içe gibidir. Mesela, *“Kıyamet kopacağı gün, işte o gün (müminlerle inkârcılar) birbirlerinden ayrılacaklardır. İman edip iyi işler yapanlara gelince, onlar, cennette nimetlere ve sevince mazhar olacaklardır. İnkâr edenler, ayetlerimizi ve ahiret buluşmasını yalan sayanlar ise, işte onlar azapla yüzyüze bırakılacaklardır.”*²²³ *“Yerküre kendine has sarsıntısıyla sallandığı, Toprak ağırlıklarını dışarı çıkardığı, Ve insan "Ne oluyor buna!" dediği vakit, İşte o gün (yer) haberlerini anlatır, Rabbinin ona bildirmesiyle. O gün insanlar amellerini görmeleri (karşılığını almaları) için darmadağınık geri dönüp gelirler. Kim*

²²³ Rum, 30/14-16.

zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.”²²⁴ ayetleri bu hali göstermektedir.

Ahret kelimesi sözlükte son anlamına gelmektedir.²²⁵ Kur’ân’da ahiret kelimesini bu manada kullanıldığı ayetler bulunmaktadır. Nitekim “*O ilktir (el-evvel), sondur (al-ahir), zahirdir, batındır. O, her şeyi bilendir.*”²²⁶ “*Ahret de dünya da Allah'ındır.*”²²⁷ ayetlerinde bu anlamda kullanılmıştır. Görüldüğü üzere bu iki ayette ahiret kelimesi evvel/ilk sözcüğünün zıt anlamında kullanılmıştır. Fakat bu kelime Kur’ân’ın kavram bütünlüğü içinde, lügat anlamının neredeyse tamamı zıt bir mana kazanmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, ahiret kavramı, ölümden sonraki ebedî hayatı göstermektedir. Yani ahiret ölüm ile başlayan yeni, fakat sonsuz bir hayat devresi olmaktadır.²²⁸ Kur’ân, ceza ve ödül yerini ifade etmek için *ad-dâru'lâhira* veya kısaca *el-âhira* ibarelerini kullanmaktadır. Buna göre ahiret, dünya hayatının (*al-hayâtu'd-dunyâ*) zıttı olan gelecek hayatı göstermektedir.²²⁹

Kur’ân konunun doktriner veçhesini, iman yönünü ifade etmek için ağırlıklı olarak *el-yevmu'l-âhir* ibaresini kullanmaktadır. Yani ayetlerde daha çok inanç söz konusu olduğunda bu ibareye yer verilmektedir. Dolayısıyla bu ayetlerin mevzusu Allah’a ve Ahiret gününe inanmak veya inanmamaktır. Örneğin “*Allah'a ve ahiret gününe inanmadıkları halde mallarını, insanlara gösteriş için sarfedenler de (ahirette azaba dûcâr olurlar). Şeytan bir kimseye arkadaş olursa, ne kötü bir arkadaşdır o!*”²³⁰ “(Ey

²²⁴ Zilzâl, 99/1-8.

²²⁵ İbn Manzûr, *Lisan*, 4/12; ez-Ez-Zebîdî *Tâcu'l-Arus*, 10/33; Ebu Nasr İsmail, el-Cevherî, *Sihâh Tâcu'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tahk. Ahmed Abdulgafur Atar, (Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1407/1987), 2/576; Fîrûzâbâdî, *el-Kânûsu'l-Muhît*, 1/342.

²²⁶ Hadîd, 57/3.

²²⁷ Necm, 53/25.

²²⁸ Paçacı, *Ölümötesi*, s.59.

²²⁹ “(Kötülüklerden) sakınanlara: Rabbiniz ne indirdi? denildiğinde, "Hayır (indirdi)" derler. Bu dünyada güzel davrananlara, güzel mükâfat vardır. Ahiret yurdu ise (dâru'l-âhira) daha hayırlıdır. Takvâ sahiplerinin yurdu gerçekten güzeldir!” Nahl, 16/30; ayrıca bkz. Bakara, 2/94; A'raf, 7/169; İbrahim, 14/27.

²³⁰ Nisa, 4/38.

müşrikler!) Siz hacılara su vermeyi ve Mescid-i Haram'ı onarmayı, Allah'a ve ahiret gününe iman edip de Allah yolunda cihad edenlerin imanı ile bir mi tutuyorsunuz? Halbuki onlar Allah katında eşit değildir. Allah zalimler topluluğunu hidayete erdirmez.”²³¹ ayetlerinde bu durum görünmektedir.

Benzer şekilde el-âhir²³² ve es-sâ'a²³³ sözcüklerinin de bu siyak-sibak içinde geçtiği yerler vardır. Yani bu yerlerde de konu bireyin, bir inanç olarak hayatında ahireti göz önünde bulundurması veya bulundurmaması meselesidir.

Gelecekteki hayat nosyonunu bildiren muayyen kelimelerden biri olan *el-yevm* sözcüğüne de temas etmek gerekir. Bu kelime Kur'ân'ın adeta her sayfasında görülmektedir. Ona, birçok ayette değişik özellikleri açısından göndermede bulunmaktadır. Bu durum bu vakit diliminin mahiyet ve önemini göstermektedir. Nitekim, “*Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır. Doğrusu Allah'ın yolundan sapanlara, hesap gününü unutmalarına karşılık çetin bir azap vardır.*”²³⁴ ayetinde hesap gününe, azaba gönderme bulunmaktadır.

Ayrıca, diğer birçok ayette de bu zamanda meydana gelecek hadiseler cümleler ile izah edilmektedir. Örneğin Al-i İmran, 3/106. Ayette “*Nice yüzlerin ağardığı, nice yüzlerin de karardığı günü (düşünün.) İmdi, yüzleri kararanlara: İnanmanızdan sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı! (denilir).*”²³⁵ Bunun dışında, *يَوْمَئِذٍ* ibaresi ile de gelecekteki hayat kavramı vurgulu olarak anlatılmaktadır.

²³¹ Tevbe, 9/19; ayrıca bkz. Bakara, 2/264; Mücadele, 58/22; Âl-i İmrân, 3/113-114.

²³² Hadîd, 11/19; Bakara, 2/4; Nahl, 16/60.

²³³ Furkan, 25/11; Mü'min, 40/59.

²³⁴ Sa'd, 38/26; Ayrıca bkz. el-Kıyâmet 75/1; Fatiha, 1/3; Secde, 32/29; Şûrâ, 42/7; Murselat, 77/13.

²³⁵ Benzer örnekler için bkz. Bakara, 2/254; İbrahim, 14/48; Âl-i İmrân, 3/166-168; Hud, 11/105

Mesela, “*O gün kim azaptan kurtarılsa, gerçekten Allah onu esirgemiştir. İşte apaçık kurtuluş budur.*”²³⁶ ifadelerinde gelecekteki hayatı vurgulanmaktadır.

Anlaşıldığı üzere bu siyak-sibak içinde sözlükte gün manasına gelen *el-yevm* sözcüğünün anlamı değişmiştir. Buna göre *el-yevm* kelimesinin, bu kontekste dünya hayatının sonunda gerçekleşecek olan hadiselerin vaktini ifade etmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Kur’ân’da gelecek hayata ilişkin bu vakit, vurgulu bir şekilde ifade edilmektedir. Zira bu zaman, Kur’ân’a göre insanın varoluşu açısından çok önemlidir. Ayetlerden anlaşıldığına göre bu zamanda, mutlak kararı Allah verecektir. Bu sebeple bu zaman, insan için önemlidir.²³⁷

Kur’ân’da ahireti ifade etmekte kullanılan diğer bir sözcük *es-Sâ’a* kelimesidir. Bu kelime, belli bir zamanı, vakti ifade etmekte belli bir an anlamına gelmektedir. Kur’ân’ a göre bu an ansızın gelecektir. Bu anın ne zaman gerçekleşeceğini yalnız Allah bilir. Gerçekten, “*İnsanlar sana kıyametin zamanını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi Allah katındadır. Ne bilirsin, belki de zamanı yakındır.*”²³⁸ ifadeleri, bu vakti, yalnızca Allah’ın bildiğinin altını çizmektedir.

Kur’ân’da ahiret olayları çok canlı olarak tasvir edilmiştir. Buna göre Son Gün geldiğinde dünyanın kurulduğundan beri süren düzeni bir anda bozulur: Bu anın gerçekleşmesinde hiçbir şüphe yoktur. O gün, insanların ve diğer canlıların yaşadığı vasatta geçerli olan nizamın bozulmasıyla ile beraber ilişkiler de kopmuştur. Örneğin, “*Artık Sûr’a bir tek defa üflendiği, Yeryüzü ve dağlar kaldırılıp birbirine tek çarpışla çarpılıp darmadağın edildiği zaman, işte o gün olacak olur (kıyamet kopar). Gök de*

²³⁶ En’am, 6/16; ayrıca bkz. Nisa, 4/42; Furkan, 25/26.

²³⁷ Paçacı, Ölümötesi, s.60.

²³⁸ Ahzap, 33/63; ayrıca bkz. Yusuf, 12/107; Lokman, 31/34; Zuhuf, 43/85.

yarılır ve artık o gün o, çökmeye yüz tutar.”²³⁹ ayetlerinde alemin işleyen düzeninin bozulacağı belirtilmektedir.²⁴⁰

Sûr’a ilk üfürüldüğünde yerde ve göktekiler ölür. İkinci üfürüşte dirilirler. Bundan sonra onlar, Rabbinin huzurundadırlar. Mesela, “*Sûr’a üflenince, Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!*”²⁴¹ ayeti bu gerçeği göstermektedir.

Kur’ân’da bu gün çeşitli tamlamalarla ifade edilmektedir. Bu tamlamalar, Kur’ân’da, Din Günü,²⁴² Fasl Günü (İyinin ve kötünün ayrıldığı gün),²⁴³ Hurûc Günü (kabirlerden ölümlerin çıktığı gün),²⁴⁴ Ba’s Günü (öldükten sonra dirilme günü),²⁴⁵ Feth Günü (hüküm günü),²⁴⁶ Kıyamet Günü (dirliş günü),²⁴⁷ Telâk Günü (karşılaşma günü),²⁴⁸ Teğâbun Günü (davranışlarındaki kusurların ortaya konacağı gün),²⁴⁹ Hasre Günü (pişmanlık, yakınma günü),²⁵⁰ Tenâd Günü (karşılıklı bağrışıp çağrışma günü),²⁵¹ Azife Günü (yaklaşan gün)²⁵² ve Hısâb Günü (suçluların cezasını, doğruların mükâfatını

²³⁹ Hâkka, 69/13-16. Ayrıca bkz. Nebe, 78/18-20.

²⁴⁰ Benzer ayetler için bkz. Nahl, 16/77; ayrıca bkz. Yusuf, 12/107; Vâkıa, 56/1-3; ayrıca bkz. Hâkka, 69/1-3; Kehf, 18/21; Kâria, 101/1-5; Hâkka, 69/13-16. Ayrıca bkz. Nebe, 78/18-20; Abese, 80/34-36; Tekvir, 81/1-6.

²⁴¹ Zümer, 39/68, ayrıca bkz. Yasin, 36/53.

²⁴² Ceza günü, hesap günü, bkz. Ebû Bekr Sicistânî, *Nuzhetu’l-Kulûb fî Tefsîri Garibi’l-Kur’ân*, Beyrut, tarihsiz, s.1. ayet için bkz. Saffât, 37/19-20.

²⁴³ Bkz. *Lisanu’l-Arab*, 11/521; ez-Zebîdî *Tâcu’l-Arûs*, 30/163; Cevherî, Sihâh, 5/790.

²⁴⁴ Cevherî, Sihâh, 1/309; ayet için bkz. Kâf, 50/42.

²⁴⁵ Bkz. Kâf, 50/56.

²⁴⁶ Bkz. İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 2/538; ez-Zebîdî *Tâcu’l-Arûs*, 7/ 6, 8, 9; ayet için bkz. Secde, 32/29

²⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 12/506; ayet için bkz. Kıyamet, 75/1-4.

²⁴⁸ Bkz. et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 21/364; Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/156; Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, Kahire 1384/1964, 15/300. ayet için bkz. Mu’min, 40/15.

²⁴⁹ Bkz. İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 13/310; , ayet için bkz. Teğabun, 64/9; ayrıca insanın ahirette elde edeceği kazancın alışverişe benzetilerek açıklanmasına dair bkz. Saf, 61/10.

²⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 4/238; Cevherî, Sihâh, 2/645; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 18/200; Kurtubî, *el-Câmi’*, 11/109; ayet için bkz. Meryem, 19/39; ayrıca hüsrân ile ilgili ayetler için bkz. Asr, 103/1-3; Hac, 22/11; Zümer, 39/15; Kehf, 18/103.

²⁵¹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 21/379-381; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/165; ayet için bkz. Mü’min, 40/32. Ayrıca bkz. A’raf, 7/50.

²⁵² İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 9/4; Cevherî, Sihâh, 4/1330; ez-Zebîdî *Tâcu’l-Arûs*, 23/12; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 1/791.

bulacağı gün) şeklinde geçmektedir. Örneğin, “İşte bu, bir hatırlatmadır. Doğrusu Allah'a karşı gelmekten sakınanlara güzel bir gelecek vardır. Kapıları yalnızca kendilerine açılmış Adn Cennetleri vardır. Onlar koltuklara yaslanıp kurularak orada birçok meyveler ve içecekler isterler. Yanlarında, eşlerinden başkasına bakmayan, kendilerine yaşıt güzeller vardır. İşte, hesap günü için size vâdolan şeyler bunlardır. Şüphesiz bu, bizim verdiğimiz rızıktır. Ona bitmek ve tükenmek yoktur. Bu böyle; ama azgınlara kötü bir gelecek vardır. Onlar cehenneme girecekler. Orası ne kötü bir kalma yeridir.”²⁵³ ifadelerinde hesap günü cennet ve cehennem anlatımı ile iç içe sunulmaktadır.

O gün insanın amelleri tartılır.²⁵⁴ İnsanın yaptıklarının kayıtlı olduğu kitap açılır ve insan hesap verir.²⁵⁵ Bundan sonra cennet ve cehennem kapıları gelenleri karşılar.²⁵⁶ Şimdi burada kısaca değindiğimiz cennet ve cehennem kavramlarını, etimolojik yönünü, mükâfat ve ceza yerini ifade eden bu iki kavramın, Kur'ân'ın nüzûl sürecinde geçirdiği tekamülünü ele almakta fayda vardır. Aynı zamanda cennet ve cehennem kavramlarının Allah'ı tanıtan kavramlarla kulluk ve ahlaka dair kavramlar ile ilişkisini incelemeye geçmek istiyoruz.

D. Kur'ân'a Göre Ahirette Mükâfat ve Ceza Yerleri

Cennet ve cehennem konularına dair daha önce yapılmış çalışmalarda ön plana çıkarılan konular, cennet ve cehennem kavramlarının sözlük anlamları, Kur'ân'da cennet ve cehennemi ifade eden diğer kelimeler, cennet ve cehennemin mahiyet ve muhtevası, bu iki konuya dair İslâm düşüncesinde tartışılan cehennemin ebediliği, rü'yetullah gibi meseleler olmuştur. Bir konuda yapılan önceki çalışmaların sonraki

²⁵³ Sa'd, 38/49-56.

²⁵⁴ Bkz. Mu'minun, 23/102-103; Karia, 101/6-9.

²⁵⁵ Bkz. İnşikâk, 84/7-12; Zumer, 39/69.

²⁵⁶ Zumer, 39/71-71; Sa'd, 38/50-56.

çalışmalara zemin oluşturması sebebiyle Kur'ân sözlükleri, Klasik sözlükler ve Vücut ve Nezâir türü kaynaklara başvurarak cennet ve cehennem kelimelerinin kavramsal çerçevesini ana hatlarıyla hatırlamak faydalı olsa gerektir.

E. Etimolojik Açıdan Cennet ve Cehennem Kelimeleri

Cennet kelimesinin kök anlamı, cennet olarak isimlendirilmesinin nedeni, müfred, tesniye ve cemi olarak geldiğinde ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur. Buna göre cennet, örtmek, gizlemek anlamına gelen “cenne” جن filinden müştaktır. Bu bağlamda cennet kelimesindeve aynı kökten türeyen sair sözcüklerde örtmek ve gizlemek kök anlamı, sürekli korunduğu görülür.²⁵⁷ Nitekim, فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ²⁵⁷ Gecenin karanlığı onun üzerini örtünce bir yıldız gördü, Rabbim budur, dedi. Yıldız batınca, batanları sevmem, dedi.”²⁵⁸ Ayetinde örtmek anlamında kullanılmaktadır.

Bunun dışında cennet lafzı, muhtelif kalıplarda da kullanılmaktadır. Dolayısıyla جَنِّ الْبَيْتِ ifadesi ile gecenin karanlığının doğadaki her şeyi kapladığı söylenmekte,²⁵⁹ cesedi örtmesi nedeniyle kabre الجن (el-cenne) denilmekte, اجنة (ecinne) sözcüğüyle ölüyü sararak ötmek ifade edilmektedir.²⁶⁰

Benzer şekilde الجنين (el-cenîn)/doğmamış bebek, الجنان (el-cenân)/kalp, جن (cin) lafızlarında da örtmek, gizlemek kök anlamının korunduğu görülmektedir. Çünkü, bebek

²⁵⁷ ez-Zemahşerî, Câmiu'l-Beyân, 1/106; Râzi, Fahrüddin, *Mefatihü'l-Gayb*, 13/38; Kurtubî, *el-Cami' li-Akâmi'l-Kur'ân*, 7/ 25; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut 1414, 2/152

²⁵⁸ En'am, 6/76.

²⁵⁹ Bkz. Râgıp, Müfredât, s. 203; bn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13/92-93; Cevherî, es-Sihâh, 5/2093-2094; Ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/365-366; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187.

²⁶⁰ Bkz. İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13/92-93; Cevherî, es-Sihâh, 5/2093-2094; ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/365-366; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187; Mecdüddîn, Ebu's-Sâ'dât İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye Fî Garîbi'l-Hadis*, tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmud Muhammed et-Tanâhî, (Beyrut, el-Mektebetu'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/307

anne karnında gizlenmekte, kalp duyguları gizlemekte, cin gözden gizlenmektedir.²⁶¹ Cahiliye inancında meleklerle cin denmesinin sebebi onların gözle görülmemeleri olarak açıklanmaktadır.²⁶² Bu izahlar ışığında cennetin sözlük manası, “çeşitli ağaçları barındıran bahçe” olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla cennet, ağaçları olan bahçe, bostan demektir.²⁶³ Cennet lafzının çoğul kalıbı جنان (cenân) veya جنات (cennât) olarak gelmektedir. Araplar içinde bağ ve hurma ağaçlarının bulunduğu bahçeye cennet demektedirler. Yine Araplar, içinde üzüm ve hurma olmayan bahçeye حديقة ismini vermektedirler.²⁶⁴

Cennete bu ismin verilmesinin sebebi sözcüğün mana örgüsünün gizlemek anlamını barındırmasından hareketle gözlere gizli kalması olarak izah edilmektedir. Genel anlamda, nimet yurdu olan yerde, ağaçlarının bol olması, gölgelerinin koyu olması, dallarının çok olması, birbirinden farklı dünya bahçelerine benzetilmesi, bu dünya gözlerimizle görülmediğinden nimetlerini insanlardan gizlemesi nedeniyle “cennet” kelimesinin seçildiği söylenebilir.²⁶⁵ Sonuçta, duvarla çevrili, hurma ve ağaçları barındıran bostan, bahçe anlamına gelen cennet lafzı, ahirette nimet yurdunu ifade eden yerin özel ismi olmuştur.²⁶⁶

Cennete zıt olan cehennem kelimesinin etimolojik yapısına gelince, öncelikle, İslâm literatüründe cehennem kelimesine ilişkin olarak bu sözcüğün menşei üzerinde

²⁶¹Râgıp, Müfredât, s. 203-204; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13/92-93, 95; Cevherî, es-Sihâh, 5/2093-2094; ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/365-367; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187.

²⁶²Râgıp, Müfredât, s. 204; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 13/95; Cevherî, es-Sihâh, 5/2093-2094; ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/371-372; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187.

²⁶³Râgıp, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed İsfahânî, tahk. Safvân 'Adnan Davûdî, Dâru'l-Kalem, Dımeşk 1420/2009, s. 204; Ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/374; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187; et-Taberî, Câmiu'l-Beyân, c.1 s. 384; ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, s.1, s. 105; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/239.

²⁶⁴ Ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/374; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187.

²⁶⁵ Kara, *Metafizik Alem*, s.63.

²⁶⁶ Ez-Zebidî, Tâcu'l-Arûs, 34/374; Firuzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît*, 1/1187; İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadis*, 1/307; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/105; Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 1/239; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, tahk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, (Beirut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418), 1/ 60.

ihtilaf olduğunu belirtmek gerekir. Bu konuda iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan birinci iddiaya göre cehennem lafzı Arapça bir kelimedir. Cehennem sözcüğüne dair ikinci iddia ise onun Arapça olmayıp başka dillerden Arapçaya geçtiği şeklindedir. Cehennem lafzının Arapça olduğunu iddia edenler, iddialarını bu kelimenin Arapça “cehnâm” kelimesinden alındığına dayandırmışlardır. Buna göre “cehnâm” sözcüğü de “cehm” kökünden türemiştir. Bunun dışında cehm lafzı için “asık, somurtkan, soğuk yüz”, fiil olduğunda kötü eylemde bulunmak, ağır söz söylemek ve çirkin bir surat ile mukabele etmek, anlamları verilmektedir.²⁶⁷ Arap şiirine bakıldığında derin kuyu anlamında kullanılan “cihinnâm” sözcüğü ile karşılaşılmaktadır. Derin çukurları sebebiyle ateşin isimlerinden olduğu da dile getirilmektedir.²⁶⁸

Cehennem kelimesinin Arapça olduğu görüşünde olanlar, bu sözcüğün “fa’lele” vazninden geldiğini ve alemiyet ve te’nisten dolayı gayr-ı munsarîf olduğu görüşünü uygun bulmuşlardır.²⁶⁹ Dolayısıyla bu görüşte olanlara göre, cehennem özel isim olup semâî müennes olmaktadır. Cehennem kelimesi, gayr-ı munsarîf bir kelime olması sebebiyle müenneslik alameti ve belirlilik takısı almaz. Bu takıları almaması cehennemin yabancı dilden geçen özel isim olmasıyla izah edilmiştir.²⁷⁰

Cehennem lafzının başka dillerden Arapçaya geçtiğini iddia edenler de bu konuda üç dili kaynak olarak göstermektedirler. Bu görüşü kabul edenlerin bir kısmı Fransıza

²⁶⁷ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, 12/110-111; ez-Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, 31/431; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, 1/1090;

²⁶⁸ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*; 12/112; ez-Zebidî, *Tâcu’l-Arûs* 31/437; İbnu’l-Esîr, *en-Nihâye Fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, (Beyrut, el-Mektebetü’l-İlmiyye, 1399/1979), 1/323.

²⁶⁹ Yazır, *Hak Dini*, 2/ 232.

²⁷⁰ İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*; 12/112; ez-Zebidî, *Tâcu’l-Arûs* 31/437.

işaret ederken,²⁷¹ diğer bir kısmı İbranicedeki “ge hinnom” sözcüğüne,²⁷² bir başka kısmı da Grekçe’de “genna” kelimesine işaret etmektedirler.

Esasında burada cehennem kelimesinin menşesine ilişkin var olan ihtilafın pratikte pek faydası olmayan detaya ilişkin bir izah olduğu görülmektedir. Kanaatimizce bu türden detaylarla meşgul olmak yerine dikkati cehennem kavramının anlamına, onun insanın manevi dönüşümündeki rolüne yöneltmek pratik açıdan daha faydalı olacaktır. Bu bakımdan Cennet ve cehennem kavramlarının terim anlamlarını gördükten sonra bu kavramların Kur’ân’ın nüzûl sürecindeki tekamülünü, cennet ve cehennemin Allah Teâlâ’yı tanıtan kavramlarla ilişkili olarak (teoloji) ve insanın manevi ve ahlaki gelişimini ifade eden kavramlar ile irtibat içerisinde (antropoloji) incelemek pratikte daha yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Şimdi bu noktada cennet ve cehennem kelimelerinin terim anlamlarını ortaya koymak gerekmektedir.

Cennet kelimesi, ahiret hayatının ödül boyutunu ifade eden genel bir addır. İslâm literatüründe cennet lafzına dair şu nitelendirmeler şu şekildedir. Cennet, mu’min kulların ebedî saadet, nimetler, sevap yurtları²⁷³ muhtelif nimetlere süslenmiş ahiret yurdu,²⁷⁴ maddi ve manevi zevkleri içeren inananların ahiret evi²⁷⁵ gibi vb. anlamları ifade etmektedir. Dolayısıyla cennet dünya ve ahirete ilişkin işlerini, kulluk görevlerini layıkıyla yerine getiren²⁷⁶ muttakî kullar için hazırlanmış huzur yeridir.²⁷⁷ İslâm literatüründe ebedi saadeti özendirici anlatım ve tasvirlerde, dil ve edebiyatta daha çok

²⁷¹ İsfahânî, el-Müfredât, *Elfâzi'l-Kur'ân*, s. 209-210, İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*; 12/112; ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs* 31/437.

²⁷² İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*; 12/112; ez-Zebidî, *Tâcu'l-Arûs* 31/437; İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye Fî Garîbi'l-Hadîs*, 1/323.

²⁷³ İsfahânî, Müfredât, s. 204; İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye Fî Garîbi'l-Hadîs*, 1/307; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/106.

²⁷⁴ Ahmet Saim Kılavuz, *İslâm Akaidi ve Kelama Giriş*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997), s. 228.

²⁷⁵ Şerafettin Gölcük Süleyman Toprak, *Kelam, Tarih, Ekoller, Problemler*, (Konya, Tekin Kitabevi, 2001), s. 490;

²⁷⁶ Durak Pasmaz, “cennet” *İslâm Ansiklopedisi*, TDV yay., 1/300.

²⁷⁷ Halim Sabit Şibay, “cennet”, *MEBİA*, 3/102.

bu kelime kullanılmıştır. İsfahânî, cennetin bu isimle anılmasının nedenini Secde suresi 17. ayete atıfta bulunarak nimetlerini gizlemesi olarak ifade etmektedir.²⁷⁸ Ayrıca Cennet yerine kullanılan diğer isimler müfred olarak geldiği halde cennetin çok sayıdaki ayette cemî geldiği görülmektedir. Ragıb el-İsfahânî, cennet isminin çoğul kullanımını İbn Abbas'tan gelen rivayete²⁷⁹ dayanarak cennetin çeşitleri olarak izah etmiştir.²⁸⁰ Ancak bu sözün sıhhat derecesinin bilinmediği ve Kur'ân'ın cennetin çeşitleri ile ilgili açıklamalarıyla uyuşmadığı belirtilmektedir.²⁸¹

Topaloğlu da pek çok ayette cennetin cemi olarak gelmesi, cennetin, ebedi mutluluk yurdunun belli bir kısmına değil tamamına işaret ettiğini belirtmektedir.²⁸² Son tahlilde müfred, tesniye ve cemi kullanımlarıyla kırk yerde geçen²⁸³ cennetin, müfred kullanımı, nimeti, lezzeti, mekanı ve imkanlarıyla bir bütün olan cennet olarak izah edilmiştir.²⁸⁴ Cennetin tesniye ve çoğul kullanımları ile ilgili iki izah ortaya çıkmaktadır. Buna göre cennet lafzının tesniye ve çoğul kullanımları, ebedî saadet yurdunun tamamını karşılamakta veya cennetin çeşitleri veya bölümleri/dereceleri olmaktadır.

Kur'ân'da ebedî saadet yurdunu ifade etmek için cennet yerine başka isimler de kullanılmıştır. Kur'ân'da, Cennet yerine kullanılan diğer isimler, Cennetü'l-Huld, Dâru's-Selam, Dâru'l-Mukâme, Dâru'l-Ahire, Makâm-ı Emîn, Cennetu'l-Firdevs , Cennetu'l-Me'vâ, Na'îm, 'Adn Cennetleri şeklinde geçmektedir. Cenneti ifade eden bu isimlerin dışında Kur'ân'da cenneti niteleyen başka terkiplere ve kelimelere de

²⁷⁸İsfahânî, *Müfredât*, s. 204; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/60 "Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için nice sevindirici ve göz kamaştırıcı nimetlerin saklı olduğunu hiç kimse bilmez."

²⁷⁹ İbn Abbas'tan gelen rivayet şöyledir: "Cennetler yedi çeşittir; Firdevs, 'Adn Cenneti, Na'îm Cenneti, Me'va Cenneti, Darusselam, İlliyyun"

²⁸⁰ Râgıp, *Müfredât*, s. 204; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/60; Yazır, *Hak Dini*, 1/274-275.

²⁸¹ Bkz. Kara, *Metafizik Bir Alem Cennet*, s.117.c.

²⁸² Topaloğlu, "cennet" TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, 7/377.

²⁸³ Bkz. Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s.180-182.

²⁸⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s.204; Semîn el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafî'l-Elfâz*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/349.

rastlanmaktadır. Cennet sözcüğü Kur'ân'da, “Hasene”²⁸⁵ “Daru'l-Muttakîn”,²⁸⁶“Âkîbetü'd-Dâr”,²⁸⁷ “Ukbetü'd-Dâr”²⁸⁸ terkipleri ile “Ğurfe”,²⁸⁹ “Fevz”,²⁹⁰ “Rahmet”,²⁹¹ “Rızık”,²⁹² “Ecr”²⁹³ sözcükleriyle de nitelenmiştir. Bu terkipler ve sözcüklerin Kur'ân'da geçtiği yerlerde Cennetin bir niteliğini veya bir kısmını ifade ettiği gibi, cennetin isminin yerine de kullanılmıştır. Bütün bunların dışında bazıları tarafından isim kabul edilen ancak, cennet için ad olması zor görünen, daha ziyade cenneti bir yönüyle niteleyen kelime ve terkipler de mevcuttur. Bunlar; “el-heyevân”,²⁹⁴ “mak'adu-sıdk”²⁹⁵ ve “İllyyun”²⁹⁶ ifadeleridir.

Ayrıca Cennet söz konusu olduğunda genelde cennetin çeşitleri, cennetin dereceleri ve Hz. Adem ve Havva'nın yerleştirildiği cennet konularında izahların yapıldığı görülmektedir. Burada cennetin diğer isimleri, cennetin çeşitleri, dereceleri ve Hz. Adem ve Havva'nın yerleştirildiği cennet konularında ve cennete mukabil olarak

²⁸⁵ Bakara, 2/201; Nahl, 16/30; et-Taberî, *Camîu'l-Beyân*, 4/203-206; Kurtubî *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/433, 10/100; Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/42; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/ 235. Mustafa Çağrı, “Hasene”, TDV. İslâm Ansiklopedisi, 16/376,377; Kurtubî'nin, Nahl, 16/30. ayette geçen “hasene” lafzını ahiretteki cennet ile ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. O, bu ilişkiyi şöyle ifade etmektedir. “Hasene burada cennettir. Yani kim Allah'a itaat ederse yarın (ahirette) cennet onundur.” Bu izaha göre ‘Bu dünyada, Allah'a itaat etmenin, cennet yolunu yarılacak olduğu anlaşılmaktadır.

²⁸⁶ Nahl, 16/30; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/603; Kurtubî *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 10/101; Mahallî-Suyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/349; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/191

²⁸⁷ En'am, 6/135, Kasas, 28/37; Celaluddin el-Mahallî Celaluddin es-Suyûtî *Cellaleyn*, Dâru.'l-Hadis, Kahire tsz., 1/185,513; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* 2/187, 4/200

²⁸⁸ Râd, 13/22, 24, 42; bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/325; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/94

²⁸⁹ Furkan, 25/75; Ankebut, 29/58, Zümer, 39/20; bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/479, 609; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/105, 242, 524.

²⁹⁰ Nebe, 78/31; bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/788

²⁹¹ Enbiya, 21/75, 186, Neml, 27/19, Fetih, 48/25, İnsan, 76/31. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/492, 4/152, 5/427.

²⁹² Enfal, 8/4, Hac, 22/50, Sebe, 34/4. bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/227, 440, 562; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/327, 4/359.

²⁹³ Âl-i İmran 3/172, 179, Mâide, 5/9, Hud, 11/11, Fâtır, 35/7. bkz. *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/91, 138, 295; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/389; ayrıca bkz. Topaloğlu, “cennet”, TDV, İslâm Ansiklopedisi, 7/377.

²⁹⁴ Ankebût, 29/64; “Hayavan” kelimesinin Cennetteki bir pınar anlamında olduğu da belirtilir. Bkz. Kurtubî *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 13/362; cennetin bazı özelliklerine işaret eden bir izah için bkz. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/244.

²⁹⁵ Bkz. et-Taberî, *Camîu'l-Beyân*, 22/609; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/442; Kurtubî *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/150; *Tefsîru'l-Celâleyn*, 1/708; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/156; Topaloğlu, “cennet”, TDV, İslâm Ansiklopedisi, 7/377.

²⁹⁶ Mutaffifîn, 83/18; İsfahânî, Râgıp, s. 583; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 15/94; ez-Zebidî *Tâcu'l-Arûs*, 39/88; et-Taberî, *Camîu'l-Beyân*, 247292.; *el-Keşşâf*, 4/722; Kurtubî *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/262; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/487 Çoğunluk, Kur'ân'ın bu lafızdan sonra gelecek olan bu kelime ile ilgili yaptığı ez-Zemahşerî tanıtımı görünüşte uygun bularak, kötülüklerin yazıldığı divan olan Siccin kelimesinin tam mukabili, Allah'a yaklaşılmış, meleklerin şahit oldukları yer olan, hayırlı işlerin yazıldığı divanın ismi olduğunu belirtmişlerdir.

geçen cehennem için kullanılan diğer lafızlar hakkında yapılan izahlara ana hatlarıyla temas etmek iktiza eder.

Cevherî, “*Cehennem, Allah’ın kullarına kendisi ile azap ettiği ateşin adıdır.*” şeklinde tanımlamıştır.²⁹⁷ İbnü Manzûr, Cevherî; “*Allah onunla hak edenlere azap eder.*” dese idi daha iyi olurdu diyerek söz konusu tanımdaki eksikliğe dikkat çekmiştir.²⁹⁸ Râgıp el-İsfahânî’nin, cehennem tarifi, “*Allah’ın tutuşturulmuş ateşinin ismi*” veya “*yüreklere saran Allah’ın tutuşturulmuş ateşi*” şeklindedir.²⁹⁹

Kur’ân’da cehennem lafzı, pek çok isimle tekrarlanmaktadır. Bunlar uhrevi alemdeki azap yerinin bütününe ifade ettiği gibi onun bir kısmını veya bir hususiyetini niteleyebilmektedir.³⁰⁰ Kur’ân’da, hutame, sakar, lezâ ve hâviye, sa’îr, siccîn, nâr, semûm, dâru’l-bevâr, sûü’d-dâr ifadelerinin cehennem yerine isim olarak kullanıldığı ve aynı zamanda cehennem için kullanılan bu farklı isimlerle ses uyumunun (secinin) sağlandığı görülmektedir.³⁰¹ Burada, Kur’ân’ın cehennemi ifade eden farklı isimlerin sadece seci için mi olduğu, yoksa söz konusu bu muhtelif isimlerin aynı zamanda özel bir manaya vurgu için mi olduğu konusunu tartışmayı üslup bölümünde incelem daha uygun olacağı kanaatindeyiz..

F. Kur’ân’da Cennet İçin Kullanılan İsimler

a. Cennetü’l-Huld (جنة الخلد)

Cennetü’l-Huld terkibi, Furkan suresi 15. ayette geçmektedir. Allah Teâlâ, söz konusu ayette “*Deki bu mu yoksa muttakilere vaa’d edilen ebedilik yurdu mu daha*

²⁹⁷ Cevherî, *Sihâh*, 5/1892.

²⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, 12/112.

²⁹⁹ İsfahânî, Râgıp, *Müfredât*, s. 209.

³⁰⁰ Topaloğlu, “cehennem” 7/227.

³⁰¹ Hümeze, 104/4-5; Müddesir, 74/29-30; Mearic, 70/16; Karia, 101/9.

hayırlıdır?” buyurmaktadır. Cennetin bu terkiiple ifade edilmesi onun gerek mekân olarak, gerekse nimetlerinin ve sakinlerinin ebedi olduğu şeklinde açıklanmıştır. Bununla beraber “huld” lafzının sıfat olduğunun ileri sürülmesi ile cennetin ismi olması reddedilmîş olmaktadır.³⁰² Cennetin tüm isimleri onun muayyen bir özelliğini ifade etmektedir. Bu bakımdan cennet için kullanılan bu tamlama, onun ebediliğini ön plana çıkartmaktadır. Zaten “huld” lafzı anlamca sıfat olsa da terkiib itibariyle sıfat değildir. Sonuç olarak “Cennetu’l-Huld” terkiibi ile cennet için bir kelime çeşitliliği sağlandığı anlaşılmaktadır.

b. Dâru’s-Selâm (دار السلام)

Kur’ân’da iki yerde geçen, daha önce de belirtildiği üzere cennetin sînonimi/eş anlamI olmaya uygun olduğu ifade edilen “Dâru’s-Selâm” ifadesinin cennetin isimlerinden biri olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁰³ Selâm ve dâr kelimelerinden mürekkep olan bu ifade, esenlik yurdu olarak izah edilmîştir.³⁰⁴

Cennet’e bu ismin verilmesi iki sebebe bağlanmıştır. Birincisine göre, “selâm” lafzını göz önüne alınmıştır. Bunun sonucu olarak, Cennet her türlü çirkinliklerden uzak olmayı ifade eden “selâmet yurdu” ile anılmaktadır. Nitekim Kur’ân’da cennete giren inananlarla ilgili olarak selâmet, esenlik, selam sözü ile karşılanma ifadelerine rastlanmaktadır. Örneğin “*Selâmetle, esenlikle girin*” “*Selâm sizlere sabrettiğiniz için! Bakın ne güzel (dünya) yurdunun sonucu*”³⁰⁵ ifadelerinin geçtiği ayetler bu durum göstermektedir.

³⁰² Topaloğlu, a.g.m, 7/376.

³⁰³ En’am 6/127; Yunus, 10/25. “...Onlar için Rableri katında dârus’selâm vardır.”, “...Allah, Dârus’selâm’a çağırıyor.”

³⁰⁴ Ragıb, *el- Müfredat*, s.321, 421; İbn Manzur, *Lisanu’l Arab*, 4/298; Topaloğlu, a.g.m, 7/376; Selam, “*maddi ve manevi afetlerde, hoş gitmeyen şeylerden korunmuş olma*”, manalarına gelmektedir.

³⁰⁵ Hicr, 15/46; Kâf, 50/34; .Rad, 13/24; Nahl, 16/32; 14/İbrahim, 23; Zümer,39/ 73, Zariyat,51/ 25.

Bununla beraber, Kur'ân'da selâm lafzı ile cennetliklerin karşılanmaları, onların işittikleri söz, aralarındaki sağlık temennilerinin ifadesi olduğu açıktır. Bu konuyla ilgili dikkati celb eden bir diğer husus, Hicr, 46.ayette “selâm” kelimesinin “âminîn” lafzı ile tefsir edilmesidir. Dolayısıyla “selâm”ın Allah Teâlâ'nın gazabından, azabından cennet görevlilerinin emin bir durumda hayat sürmesi anlamında olduğu Kur'ân ayetiyle tefsir edilmiş olmaktadır.³⁰⁶ Dâru's-Selâm, Cennete selâm isminin verilmesi ile Allah'ın isminin “Selâm” olması arasındaki ilişki dikkate alınarak “Allah'ın yurdu” olarak da anlaşılmıştır.³⁰⁷ Fahrüddin er-Râzî de bu iki yaklaşımı benimsemiş ve “Dârus-Selâm” ifadesinin cennetin ismi olduğunu belirtmiştir.³⁰⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Draz da “Dâru's-Selâm” ifadesinin, cennetin eş anlamlısı olmaya uygun olduğuna dikkat çekmiştir.³⁰⁹

c. Dâru'l-Mukâme (دار المقامة)

Cennet'in bir başka ismi de “Dâru'l-Mukâme”dir. Bu isim de “dâr” ve “mukâme” kelimelerinden müteşekkildir. Dâr kelimesinin manası açıklandığı için, sadece “mukâme” lafzının anlamını özetle açıklamak yeterli olacaktır. Mukâme, “ekâme” fiilinin ismi mef'ûl kalıbının sonuna “tâ” eklenmesiyle oluşmuştur. Sarf ilmînde “mezid fiillerin ism-i zaman, ism-i mekan ve mimli masdar ism-i mef'ûl

³⁰⁶ Burada Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirine bir örnek söz konusu olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin de Müslümanı diğer Müslümanların kendisinden güvende olduğu kimse şeklinde tarif etmesi dikkat çekicidir. “Müslüman diğer Müslümanların elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.”

³⁰⁷ Kara, *Metafizik Bir Alem*, s.118- 119.

³⁰⁸ Râzî, a.g.e, 137198.

³⁰⁹ Draz, *Kur'ân Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, (İstanbul, İz Yay., 3. Baskı, 2004), s. 257.

sigasında” gelir.³¹⁰ kaidesine göre bu kelime, kullanıldığı yere göre “ikamet”³¹¹, “ikamet edilecek yer”, “ikamet süresi” anlamlarını ifade etmektedir.³¹²

Bu terkip Kur’ân’ı Kerim’de sadece bir yerde *الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ* “O (Rab) ki lütfuyla bizi durulacak yurda (Dâr’ul- Mukâme) yerleştirdi.”³¹³ şeklinde geçmektedir. Ferrâ, bu lafza “oturulacak yer” anlamını vermiştir.³¹⁴ Mukâme lafzının sözlük anlamına da uygun olan “ikamet yeri” denebilir. Hatta ayetin ifade ettiği yorgunluk, usanç ve bıkkınlık olmayan yer olmasından hareketle “sürekli oturmaya layık yer” de denebilir. Zira yorgunluk, bıkkınlık ve usanç devamlılıkla ilgili olduğu açıktır.

İbn Kesir(ö.774/1372), “Cennetü’l-İkâme” ile beyan etmiş. Elmalılı, bu terkipi, “dar-ı ikamet, ikametgâh, vatan-ı ikamet, kalınacak yurt” şeklinde izah etmiştir.³¹⁵ Alûsi’nin de yorumu “kendisinden ebedi ayrılmadan ikamet edilecek yurt” şeklindedir.³¹⁶ Bu tamlama “cennete girenlerin Allah’a hamd ve şükür sırasında buldukları yer için kullanacakları bir tabir olmalıdır.” şeklinde de beyan edilmıştır.³¹⁷

Netice olarak, bu tamlamanın cennetin bir diğer ismi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu terkipin geçtiği ayetlerde “dâr’ul-mukâme”nin sakinleri için gam, tasa, yorgunluk ve bıkkınlığın olmadığı ifade edilmıştır.

³¹⁰ Firuzabâdi, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, (Beyrut Müessesetu’r-Risale, 1426/2005). 1152.

³¹¹ İsfahânî, Râgıp, *Müfredât*, (Dımeşk, Dâru’l-Kalem, 2009)s. 693; İbn Manzur, *Lisan*, (Beyrut, Dâru Sâdır, 1414), 12/498; Cevherî, *Sihâh*, tahk. Ahmed Abdulgafur Attâr, (Beyrut, Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1407/1987), 572017.

³¹² Firuzabadi, *el-Kâmûsu’l-Muhît* 1152.

³¹³ Fâtır, 35/34-35.

³¹⁴ Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, 1972, 2/370; İsfahânî, Regıb, *Müfredât*, s .693.

³¹⁵ İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, (ts.) 6/536.

³¹⁶ Alûsî, *Rûhu’l-Meânî*, 22/199.

³¹⁷ Topaloğlu, a.g.m., 7/ 377.

d. Dâru'l-Âhire (دار الاخرة)

Dâru'l-ahire ifadesi de iki kelimededen müteşekkil bir tamlamadır. Bu isim cennet karşılığında kullanılmaktadır.³¹⁸ Nitekim Kur'ân'da “*De ki (dediğiniz gibi) gerçekten Allah katında ahiret yurdu kimsenin değil, yalnız sizin ise sözünüzde doğru iseniz haydi ölümü temenni edin*”³¹⁹ şeklinde geçmektedir. Bu ayet, Yahudi ve Hristiyanların ahiret yurdu ile ilgili kuruntularını dile getirmiştir. Onların ahiret yurdunu kendilerine ait görmelerinin bir kuruntu olduğunu zikretmektedir. Dolayısıyla burada onların “ahiret yurdu” ile cenneti kastettikleri izahtan varestedir. Nitekim Âlusi, bu ismi “ebedi nimetler”³²⁰ ile beyan etmiş, Râzî ise bu kelimenin “cennet”i ifade ettiğini söylemiştir.³²¹ Anlaşıldığına göre “...Ahiret yurdu, mutaakiler için daha hayırlıdır.”, “Ahiret yurdu, gerçek hayat odur...” vb. ayetlerde³²² “ahiret yurdu” terkihi cennet anlamındadır.

e. Makâm-ı Emin (مقام امين)

Kur'ân'da cennetin isimleri olarak zikredilen terkiplerden biri de “makâm-ı emin”dir. Bu terkipteki “makam” lafzı “kendisinden sürekli kalınan ve devamlı ikâmet edilen yer” olarak beyan edilmektedir.³²³ Emin ise korkunun olmaması ve güvende olmak³²⁴ her türlü bela ve kötülükten güvende olma³²⁵ durumudur.

Kısaca “makam-ı emin” “güvenilir yer, emniyetli mekân” ifadesi ile açıklanmaktadır. Zira cennet, hiçbir belanın, afetin, nahoş davranışların olmadığı,

³¹⁸ İbn Manzur, *Lisan*, 4/298

³¹⁹ Bakara, 2/94.

³²⁰ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî*, 21/182.

³²¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 2/3.

³²² En'am, 6/32; Ankebût, 29/64.

³²³ İsfahânî, *Regıb, Müfredât*, s. 693.

³²⁴ İsfahânî, *Regıb, Müfredât*, s. 90.

³²⁵ Firuzabadi, *Kâmûsu'l-Muhît*, s.1518.

kendisinde ölüm, hastalık gibi maddi sıkıntıların, keder, tasa, bıkkınlık, bunalım gibi manevi dertlerin olmadığı yerdir.³²⁶

Bu isim Kur'ân'da bir yerde “*Muttakiler ise makâm-ı emin/ güvenilir bir makamdır. Cennetlerde ve çeşme başlarında ince ipekten ve parlak atlastan giysiler giyerek karşılıklı otururlar*” şeklinde geçmektedir.³²⁷

Bekir Topaloğlu, “makâm-ı emin”in tek başına cennetin adı olmamasını daha isabetli görmektedir. Ona göre bu terkinin ifade edildiği ayet kendisinden sonraki “*cennetlerde ve çeşme başlarında*” ayetiyle tamamlanmaktadır. Topaloğlu, buradan hareketle “makâm-ı emin”in tek başına cennetin ismi olmamasının daha isabetli olacağını ifade etmektedir.³²⁸ Fakat görüldüğü üzere “makâm-ı emin” tekil bir ifadedir. Cennetler ve pınarlar ise çoğul olarak zikredilmektedir. Dolayısıyla “makâm-ı emin” cennetler ve pınarları muhtevîdir. Yani bu terkip yalnızca cenneti değil aynı zamanda cennetteki pınarları da beyan etmektedir. Arap dilinde buna atf-ı tefsir denmektedir. Buna göre, bu tamlama cennetin umumî bir ismidir. Bahçeler, pınarlar ise onun muhtevasını teşkil etmektedir. İbn Kesir de “O, cennettir.” şeklinde izah etmiştir.³²⁹ Kurtûbî’de “bahçelerde ve çeşme başlarında” ifadesinin “makâm-ı emin” den bedel olduğunu belirtmiştir.³³⁰ Taberi ise bu tamlamayı “cennet” ile açıklamıştır.³³¹ Neticede ayetin bağlamı ve bu açıklamalar “makâm-ı emin”in cennetin bir ismi olduğunu göstermektedir.

³²⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, (Beyrut, Dâru'l-Kirabi'lArabî, 1427/2007), s. 81; ayrıca bkz. *Cennetin Tasviri*, terc. İsmail Hakkı Sezer, (Konya, Uysal Kitabevi, 1994) s. 134; Alûsî, *Ruhu'l-Beyân*, tahk. Ali Abdulbari Atiyye, (Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 13/132.

³²⁷ Duhân, 44/51-53.

³²⁸ Topaloğlu, “cennet”, 7/376.

³²⁹ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ân*, tahk. Sami b. Muhammed Selâme 7/261.

³³⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/149.

³³¹ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, 21/63-64.

f. Firdevs Cenneti (جنات الفردوس)

Firdevs aslen Farsça'dır. Arapçalaşmış kelimelerdendir. Kelimenin aslı ile ilgili olarak Süryanice, Yunanca, Rumca veya Habeşçe olduğu da ileri sürülmüştür.³³² Bu kelime sözlükte “Her çeşit süs, güzellik ve nimetlerin tümünü barındıran bostan ve bahçe” şeklinde izah edilmektedir.³³³ et-Taberî, Ka'b'dan gelen rivayete dayanarak “içinde üzüm bağlarının bulunduğu bahçe” şeklinde tarif etmektedir.³³⁴ Suphi es-Salih bu kelimenin yaşayan tüm dillerde kullanıldığını belirtmektedir.³³⁵

Firdevs sözcüğü, Kur'ân'da iki yerde geçmektedir. Bu ayetlerde Allah Teâlâ “*İnanıp iyi işler yapana gelince Firdevs cennetleri de onlara Konak olmuştur*”, “*Onlar Firdevs'e varis olacaklar ve orada ebedi kalacaklardır.*” buyurmaktadır.³³⁶

İlk ayetin ardından gelen ayette ve ikinci ayetin sonunda geçen “orada ebedi kalacaklardır” ibaresinden her iki ayette yer alan Firdevs sözcüğünün ahiret cenneti anlamında olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber Firdevs, cennetin bütününe ifade edebileceği gibi, onun çeşidi, ortası, en yüksek ve en kıymetli bir kısmı da olabileceği biletilmektedir.

g. Me'vâ Cenneti (جنة الماوی)

Me'vâ lafzı barınılacak, dönülecek yer manasındadır.³³⁷ Kur'ân'da hem cennet hem de cehennem ifade ederken kullanılan “me'va” lafzını ahirette saadet yurdunun

³³² Bkz. Ratrut, S., *el-Cennetü Fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Ürdün, Mektebetü'l-Menâr, 1988), 29-30; Salih, *Ayet ve Hadiselerle Ölümden Sonra Diriliş* s. 43.

³³³ ez-Zebîdî *Tâcu'l-Arûs*, (Dâru'l-Hidâye, ts.), 167321.

³³⁴ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 15/332.

³³⁵ Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s.43.

³³⁶ Kehf, 18/107; Mü'minûn, 23/11.

³³⁷ İsfahânî, Regıb, *Müfredât*, s.103 -104.

ismi olarak iki yerde rastlanmaktadır: “*Inanan ve iyi işler yapanlara gelince yaptıklarına karşılık bir ağırlama olarak onlara, barınma cennetleri (cennetü’l me’vâ) vardır.*” (Secde, 32/14). “*Andolsun O’nuu bir kez daha görmüştü. Sidretü’l Münteha’daki barınma cenneti (cennetü’l me’vâ) onun yanındadır.*” (Necm/13-15). İslâm literatüründe bu cennete kimlerin gireceği hususunda çeşitli görüşlere rastlanmaktadır. Bazıları oraya mü’min olan herkesin bazıları şehitlerin bazıları da meleklerin gireceği görüşünü serdetmişlerdir.³³⁸

Secde suresindeki ilk ayette bu cennete gireceklerle ilgili herhangi bir sınırlama görülmemektedir. Dolayısıyla ayetlerin anlam alanını daraltmadan herhangi bir indirgemeye gitmeden bir anlamlandırma yolunu tercih etmenin daha yerinde olduğu kanaatindeyiz. Zira bu iki ayetin mana bağlamı Allah’a inanmaları, ayetleri duyduklarında secdeye kapanmaları, büyüklük taslamadan Rablerini övmek, kendilerine verilen rızıktan hayır için vermek, inanıp iyi amel yapmak gibi meziyetlere sahip olanların ebedî kalacakları bir mekan, makam olduğunu ifade etmektedir.³³⁹ Sonuç olarak, Kur’ân bağlamında tetkik edildiğinde “cennetül me’vâ”nın cennetin isimlerinden biri olduğu ortaya çıkmaktadır.

ğ. Na’îm Cenneti (جنات النعيم)

Na’îm kelimesi nimet kelimesinden daha kapsamlı bir muhtevaya haizdir. Zira nimet sözcüğü “bolluk, saadet, mutluluk, refah, huzur, mutlu bir hayat” anlamlarına gelir. Na’îm ise; “*insana mutluluk veren bütün maddi ve manevi güzellikleri içermektedir.*”³⁴⁰ Buradan anlaşıldığına göre “Cennâtu’n-Na’îm” “mutluluklarla dolu

³³⁸ İbn Kayyım, *Hâdi’l-Ervâh*, s. 79; ayrıca bkz. *Cennetin Tasviri* s. 130-131; Rotrut, *el-Cennetü Fi’l-Kur’ân*, s.26.

³³⁹ Secde 32/ 15-16-19.

³⁴⁰ Firuzabadi, *el-Kâmûs*, s.1500- 1501.

cennetler” anlamına gelir. Na’im sözcüğünün İnfitâr 13.ayetinde cehennemin isimlerinden “cahim”in mukabili olarak gelmesi Mutaffifîn 22.ayetinde “cennet” tasvirinin baş kısmında tek başına geçmesi onun cennetin isimlerinden olabileceğini ortaya koymaktadır.³⁴¹

İbn Kayyım, “Na’im Cenneti” terkihiyle ilgili olarak onun, bir cennetin ismi olabileceği gibi tüm cennetlerin adı olabileceği şeklinde değerlendirmektedir. O, Na’im Cenneti’nin bir cennetin adı olabileceği değerlendirmesini söz konusu Na’im cennetinin içerdiği bütün maddi ve manevi nimetlerin cennetlerin hepsinde bulunmasına bağlamıştır. Ancak netice itibariyle onun bu değerlendirmesi bir yorumdur. Söz konusu bu ismin bir cennetin adı olması ile tüm cennetlerin ismi olması arasında pratik açılarından bir fark yoktur.³⁴²

Kur’ân-ı Kerim incelendiğinde “Na’im Cenneti”nin bazı özelliklere sahip olduğu müşahede edilir. Orada Allah’a samimi kul olanların canlarının çektiği çeşit çeşit, bitip tükenmeyen meyveler vardır. Na’im cennetlerinde kullar altından ve çeşitli mücevherlerden işlenmiş tahtlar ve koltuklar üzerinde karşılıklı oturmakta, sohbet etmekte ve etrafi temaşa etmektedirler. Hemen önlerinde olan kaynaktan doldurulmuş kadehler dolaştırılmaktadır. İçimi leziz ve berrak fakat sersemletmeyen ve sarhoş etmeyen bir içki sunulmaktadır. Yanlarında eşleri bulunmaktadır. Oradaki salih kullar canlarının çektiği etten ve diledikleri kadar yiyeceklerdir. Orada onların hizmetçileri olacak ve bu kullar uzun gölgeler altında fişkırان pınarların bulunduğu bu cennette

³⁴¹ Topaloğlu, “cennet”, 7/376.

³⁴² İbn Kayyım, İbn Kayyım, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 81; ayrıca bkz. *Cennetin Tasviri*, s.133.

zevke gark olacaklardır. Onlar burada boş söz ve lakırdı duymayacaklardır. Orada onların duyacakları ancak selam sözü olacaktır.³⁴³

Netice de “Naîm Cenneti” ne, iman ve Salih amel sahibi,³⁴⁴ muhlis,³⁴⁵ Sâbık,³⁴⁶ Mukarreb,³⁴⁷ Muttakî³⁴⁸ ve Ebrâr³⁴⁹ şeklinde ifade edilen insanlar ebedi kalmak üzere gireceklerdir.³⁵⁰ Kur’ân’daki kullanımı ve bu ayetlerin bağlamından hareketle bu tanımlamanın cennetin bir ismi olduğunu söylemek mümkündür.

h. ‘Adn Cenneti (جنات عدن)

‘Adn sözcüğü, “ikamet etme, sürekli ikamet edilen ve ikamette karar kılınan yer” anlamlarına gelmektedir.³⁵¹ Üzerinde yorum yapılan bir kelime olan “‘Adn ” hakkında “cennette bir nehir” veya “köşk” olduğu yorumunu yapanlar olduğu gibi kelimenin Süryanice’den Arapça’ya geçtiğini iddia edenler onun “bağ” manasını ifade ettiği görüşündedirler.³⁵² Bu görüşlerin tenkidini yapmak konumuz dışı olduğu için, kelimenin Kur’ân’da kullanılan anlamlarını açıklamaya geçiyoruz.

Bu sözcük ilâhî kelimada çok tekrarlanan kelimelerden olup “cennât” ile beraber “Cennâtu ‘Adn / ‘Adn Cennetleri” terkiibini oluşturur. Kelime Kur’ân’da on bir defa tekrar edilmiştir.³⁵³ Örneğin, “Onlar, içlerinden ırmaklar akan ‘Adn Cennetlerine

³⁴³ Sâffât, 27/41-49; Tûr, 52/18-19-20-22-23-24; Vakıa, 56/10-37, Mutaffifin, 83/22-289.

³⁴⁴ Yunus, 10/9; el- Hac, 22/56; Lokman, 31/8.

³⁴⁵ Sâffât, 37/40; Vâkıa, 56/10

³⁴⁶ Vâkıa, 56/10.

³⁴⁷ Vâkıa, 56/11-48.

³⁴⁸ Tûr, 52/17; Kalem 68/34.

³⁴⁹ Mutaffifin, 83/22.

³⁵⁰ Lokman, 31/9.

³⁵¹ İsfahânî, Râgıp, Müfredât, s.553; ez-Zebidî Tâcu ‘l-Arûs, c.35, s.381.

³⁵² Ratrut, el-Cennetu fi ‘l-Kur ‘ân, s.65-66.

³⁵³ Bkz. Tevbe, 9/72; Ra’ d, 13/23; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Meryem, 19/61; Tâhâ, 20/76; Fâtır, 35/33; Sâd, 38/50; Mü’min, 40/ 8; Saff, 61/ 12; Beyyine, 98/ 8.

gireceklerdir. Orada diledikleri her şey onların olacaktır. İşte Allah muttakiler böyle ödüllendirir.³⁵⁴ ayetinde bu terkip yer almıştır.

Bu “‘Adn ” lafzını, cennette bir bölüm adı olabileceği veya cennetin tamamının ismi olabileceği belirtilmiştir. Sözcüğün kökünde “ikamet, sebat ve devam anlamı olması, her tekrarlandığı yerde” “‘Adn Cennetleri” şeklinde ifade edilmesi ve cennetin nimetleri olarak zikredilen umumi özelliklerin bu ismin geçtiği mana bağlamlarında da belirtilmesi sebebiyle cennetin bütününün ismi olabileceği zikredilmiştir.³⁵⁵

Kur’ân’ı Kerim incelediğinde “‘Adn Cennetleri” ile ilgili olarak şu özellikler görülür. “‘Adn Cennetleri”nde güzel meskenler vardır.³⁵⁶ içlerinden ırmaklar akar³⁵⁷oradakilerin her arzusu karşılanır.³⁵⁸Oradakiler inci altın bileziklerle süslenirler ve ince ipekten yeşil giysiler giyerek koltuklarına kurulurlar.³⁵⁹ “‘Adn Cennetleri”nde olanlara gam ve tasa onlara yoktur.³⁶⁰ Kapıları cennetliklere açıktır. Sakinleri koltuklarına kurularak meyveler, içkiler istemektedirler. Yanlarında bakışlarını yalnızca kendilerine çeviren yaşıt dilberler vardır. Onların rızıkları ebedidir.³⁶¹ Bu cennetler muttakilere hazırlanmıştır. Orada barış ve esenlik vardır. Allah tarafından kullarına vaad edilen bu cennetin sakinleri için sabah akşam rızıkları hazırdır. Burası günahlardan arınanların yeridir.³⁶²Bu cennetlerin sakinleri orada iyi olan baba, eş ve çocuklarıyla

³⁵⁴ Nahl, 16/31.

³⁵⁵ İbn Kayyim, *Hâdi'l-Ervâh*, s. 79; ayrıca bkz. *Cennetin Tasviri*, s.131; Topaloğlu, “cennet”, 7/76- 377.

³⁵⁶ Tevbe, 9/72; Saff, 61/12.

³⁵⁷ Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Tâhâ, 20/76; Beyyine, 98/8.

³⁵⁸ Nahl, 16/31.

³⁵⁹ Kehf, 18/31, Fâtır, 35/33-34.

³⁶⁰ Fâtır, 35/34.

³⁶¹ Sad, 38/ 50-54.

³⁶² Meryem, 19/61- 63.

beraber olacaklardır. ""Adn Cennetlerinde bulunanları melekler her kapıdan gelerek selamlayarak kutlarlar.³⁶³ Onlar orada ebedi olarak kalacaklardır.

G. Cenneti Bir Yönüyle Niteleyen Terkip ve Kelimeler

a. el-Heyevân (الحيوان)

Cenneti nitelemek üzere sadece bir yerde geçen “el-Heyevân” kelimesi, “dirilik, gerçeklik, süreklilik” anlamlarına gelir. Ankebût 29/64. ayetinde “el-Heyevân” şeklinde geçmektedir.³⁶⁴ Burada “gerçeklik, ebedilik” anlamında kullanılmıştır. Ankebût 29/64. ayetin öncesi ve sonrası müşriklerden bahsetmektedir.³⁶⁵ Buna göre bu bağlamdan yola çıkarak ayeti, şu şekilde yorumlamak mümkündür. Oyun ve eğlence olan geçici olan dünya hayatına önem vermeyin. Ey müşrikler! Bu hayat son bulacaktır. Yani nefsanî arzuların akıl ve vicdana galip geldiği inanca zıt bir hayat ehemmiyete haiz değildir. Zira dünyadaki eğlenceler, hazlar sınırlı ve gelip geçicidir. Ölümden veya Kıyamet’den sonra gerçek hayat başlayacaktır. Orada hayat ebedidir. Buna iman edip şirkten vazgeçemediğiniz takdirde cehennem gerçeğini yaşarsınız. Vehbe ez-Zuhaylî, “el-Heyevân” kelimesinin hayye fiilinin mastarı olup “canlı, büyüyen, gelişen” anlamında olmadığına dikkat çekmiştir. Buna göre bu sözcük, “hayat” kelimesinde olmayan mübalağa manasıyla gerçek hayat demektir.³⁶⁶

Bu terkinin Kur’ân’da hep müsbet anlamda kullanıldığı görülmektedir.³⁶⁷ Dolayısıyla olumlu manada kullanılan “el-Heyevân” sözcüğünün cennet için olması daha uygun görünmektedir. Ancak bu lafız bir isim değil, kendinden önceki ismin

³⁶³ Tâhâ, 20/76.

³⁶⁴ “Bu dünya hayatı eğlence ve oyundan başka bir şey değildir. Ahiret yurdu ise, işte asıl hayat (el-hayevân) odur. Keşke bilselerdi.”

³⁶⁵ Bkz. Ankebût 29/6-68;

³⁶⁶ Ankebut, 29/64. ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru ’l-Munîr*, (Dimeşk, Dâru’l-Fikri’l-Muâsır, 1418), 21/34.

³⁶⁷ Bkz. Bakara, 2/94; En’am, 6/32; Ârâf, 7/69; Yusuf, 12/109; Kasas, 28/77-83; Azhap, 33/29; Nahl, 16/30.

delelet ettiği cennetin özelliğini ifade etmektedir. Çünkü cennet anlamında iki ifadenin yan yana gelmesi Kur’ân’ın belâğatı bakımından uygun değildir. Bundan dolayı “el-Heyevân” kelimesi cennetin başlı başına bir adı değildir. Ancak İbn Kayyım bu ayete dayanarak “el-Heyevân” cennetin isimlerinden biri olduğunu söylemektedir.³⁶⁸ Netice olarak, “el-Heyevân” cennetin bir ismi değil, onun asıl, gerçek hayat olduğuna, ebedi olduğuna delelet eden bir niteliği olduğu kanaati daha isabetli görünmektedir.

b. Maka’d-ı Sıdk (مقعد صدق)

Bu ifade de bir terkipten müteşekkildir. “Mak’ad-ı Sıdk” ifadesini oluşturan kelimelerden biri olan mak’ad lafzı oturulacak yer demektir.³⁶⁹ Sıdk sözcüğü ise “doğru söz ve fiil” anlamındadır. Elmalılı, bu terkibe “sıdk meclisi, doğruluk durağı ve sadakat sandalyesi” anlamını vermektedir.³⁷⁰ Kısaca bu terkinin, doğruluk makamı, doğruların makamı anlamını ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Kur’ân’ı Kerim’de Kamer 54/54-55. ayetlerinde bu terkip “*Muttakîler, cennetlerde ve ırmak başlarındadırlar. Onlar güçlü bir padişahın huzurunda doğruluk meclisindedirler (mak’ad-ı sıdktadırlar).*” şeklinde geçmektedir. Topaloğlu, “Mak’ad-ı Sıdk” terkinin geçtiği ayetten önceki ayette muttakîlerin cennette olacağı ifade edildiği için cenneti niteleyen bir ifade olabileceği görüşünü zikretmiştir. Buna göre bu tamlama, cennetin ismi olamaz.

³⁶⁸ İbn Kayyım, *Hâdi’l-Ervâh*, s. 79-80; ayrıca bkz. *Cennetin Tasviri*, 132.

³⁶⁹ Fîruzabâdi, *el-Kâmûsu’l-Muhîr*, 1343.

³⁷⁰ Yazır, *Hak Dini*, 7/4656.

c. 'İllyîûn (عليون)

İllyîûn sözcüğü “yükseklik ve şeref” manalarına gelir. Bu kelimenin de cennetin isimleri olduğu görüşünde olanlar vardır.³⁷¹ Mutaffîfîn, 83/18-19. ayetlerde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Hayır, iyilerin yazısı 'İllyîûndadır. 'İllyîûn ne olduğunu sen nereden bileceksin? O yazılmış bir kitaptır.*” Muhtemelen cennetin yükseklerde bulunduğu genel düşüncesinden hareketle bazı müfessirler, bu kelimenin, cennetin isimlerinden biri olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Fakat, et-Taberî, 'İllyîûn'un cennetten ibaret olduğunu ifade etmek için kuvvetli bir delilin olmadığını belirtmektedir.³⁷² Bu ayetin devamından hareketle bu sözcüğü “*gözde meleklerin müşahede ettiği yazılmış kitap*” şeklinde beyan etmiştir.³⁷³ Böylece bu lafzın mü'minlerin kayıtlarının tutulduğu bir kitap olma ihtimalinin daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Ğ. Cennet Çeşitleri

Cennetin kaç çeşit olduğu hususu aslında biraz müphem olarak ifade edilmiştir. Rahman, 55/46-62. ayetlerdeki ifadelerden yola çıkarak cennetin iki grup halinde dört adet olduğu belirtildiği gibi, Rahman suresinde cenneti tasvir edildiği, bölümde birçok cennetin varlığına işaret edildiği şeklinde de yorumlanmıştır. Burada söz konusu Rahman 55/46 ayette geçen “cennetân” kelimesinin Kâf 50/24. ayet ve bazı şiiirlerdeki kullanımlardan hareketle iki cennet değil esasında bir cennet olduğunu ifade edenler olmuştur. Mesela, Ferrâ buradaki “cennetân” lafzının seciyi sağlamak için geldiğini dolayısıyla bu ifadeden maksadın bir cennet olduğunu kaydetmektedir.³⁷⁴ Ancak

³⁷¹ Topaloğlu, “cennet”, 7/ 377.

³⁷² et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/211.

³⁷³ Topaloğlu, “cennet”, 7/377.

³⁷⁴ Ferrâ, *Meâni'l- Kur'ân*, 3/118; Zerkeşi, *el- Burhân*, 1/64.

Ferrâ'nın bu yorumu İbn Kuteybe (Ö.276-889) şiddetle tenkit etmiştir.³⁷⁵ Ancak buradaki “iki cennet” ifadesinin aslında bir cenneti ifade ettiğine dair yapılan yorumların İbn Atiyye tarafından zayıf ve gereksiz olarak değerlendirildiğini, Râzî'nin de böyle bir yorumu zorlama ve gereksiz gördüğünü belirtmek gerekir.³⁷⁶ Ayrıca Râzî, buradaki iki cennet ile ilgili olarak birinin cismâni diğerinin ruhanî olabileceğini kaydetmektedir.³⁷⁷

Nitekim burada ifade edilen iki cennet ile ilgili kaynaklarda çeşitli yorumlar yapılmıştır. ³⁷⁸ Yedi cennet olduğuna dair yaygın bir anlayış vardır. Bunun kaynağı İbn Abbas'dan rivayet olunan şu hadistir: ”*Cennet yedidir. Firdevs cenneti, 'Adn cenneti, Na'im cenneti, Dâru'l- Huld, Me'vâ cenneti, Dârus'-Selâm, 'İllyûn*”³⁷⁹

Nitekim burada söz konusu olan iki cennet ile ilgili kaynaklarda çeşitli yorumlar yapılmıştır. Yedi cennet olduğu kanaati yaygındır. Aslında birer tahminden ibaret olan bu yorumlara dair ne Teberî ne de İbnu Atiyye bir rivayet nakletmektedir. Elmalılı da bazı yorumlar naklettikten sonra gaybi konu olması sebebiyle ahiret halleri hakkında daha fazla açıklama yapmanın sağlıklı bir yaklaşım olmayacağını kaydetmektedir.³⁸⁰ Görüldüğü üzere Elmalılı, ahiret hayatına ve gaybi konulara dair detayların bilinemeyeceğine, bu gibi teferruat bilgilerin pratik hayat açısından bir faydası olmadığını, önemli olanın ahiret için hazırlık yapmak olduğuna dikkat çekmektedir. Muhammed Abduh, da bu konu üzerinde önemle durmaktadır.³⁸¹

³⁷⁵ Zerkeşi, *el-Burhân*, I, s.65. Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an Retoriği*, (Ankara, Ankara Okulu Yay.,s.145.

³⁷⁶ İbn Atiyye, *el-Muharru'l-Vecîz*, 5/233.

³⁷⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/123.

³⁷⁸ İsfahânî, Râgıp, *Müfredât*, s. 204; Kadı Abudurrahman b. Muhammed, *Dekâiku'lAhbar fî Zikri'l-Cenneti ve'n-Nâr*, (Beyrut, 1984), s. 76; İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, haz. M. Faruk Meyan, (İstanbul, 1987), s. 23; ayrıca bkz. Kara, *Metafizik Bir Alem*, s. 126.

³⁷⁹ Bkz. el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 204; Kara, *Metafizik Bir Alem*, s. 126.

³⁸⁰ Yazır, *Hak Dini*, 7/4688.

³⁸¹ Muhammed, Abduh, *Tefsîru Cüzi Amme*, s. 5; ayrıca bkz. *Fatiha Suresi ve Amme Cüzü Tefsiri*, s. 127.

Sonuç olarak, cennetin sayısı hakkında ifadeler birer yorumdur. Katî bir delile dayanmamaktadır. Hem cennetin sayısını belirlemenin pratik açıdan da faydası olmasa gerektir. Kur'ân'ın cennet ile ilgili çeşitli isim ve özellikleri ile Tasvir ederek İslâm öncesinde olmayan geniş bir muhtevaya sahip olduğu görülür. Bununla beraber isimleri ve özellikleri ile ilgili çeşitliliğin yeni anlam itibariyle cennetin tekrar edilmesinin Kur'ân'ın sözlü bir hitap olarak okunmasıyla daha anlamlı olacağı da belirtilmektedir. Ancak Kur'ân'da tekrar gibi görülen ayetler ile ilgili olarak ilk bakışta benzer olarak görülen ayetlerde farklı yenilikler olması sebebiyle esasında tekrarın olmadığına da dikkat çekilmiştir. Bu konuya üslup bakımından cennet ve cehennem ayetlerini inceleyeceğimiz bölümde ele alacağımızdan dolayı burada bu kadarla iktifa ediyoruz.

Cennetin dereceleri olması İnsanların, dünya hayatında ibadet, iyilik ve erdemler bakımından farklı olmasına dayandırılmıştır. Buna göre insanların, ibadet, iyilik ve erdemlerdeki farklılık, bu dünyada yapılan amellerin bir karşılığı olan cennetin derece derece olmasını gerektirmektedir. Nitekim Kur'ân'da insanların dünya hayatındaki ibadet ve davranış derecelerine göre cennette farklı derecelerde olabileceğinin işaretlerini görmek mümkündür.

Örneğin, Rûm 30/22. ayette vurgulandığı üzere, Allah Teâlâ'nın insanları dil ve renk bakımından farklı yaratması onun kudretinin delillerindendir. Bununla beraber Kur'ân'da, insanların derece bakımından farklılık gösterdiği, bu dünyevi farklılıkların birer imtihan olduğunu ifade edilmektedir. Benzer şekilde İbrahim(as.) nezdinde eşya ve hadiseler üzerinde tefekkür ederek bunlardan ilmî, sahih sonuçlar çıkaranlara derecelerinin yükseltildiği, kimi insanlara, diğerlerine göre dünyevi bakımdan üstün

dereceler verilmesinin hesabı ve sorumluluğu olan bir imtihanın gereği olduğu ifade edilmektedir.³⁸²

Anlaşıldığına göre Kur'ân ahirette de derecelendirmenin olduğunu ifade etmektedir. Örneğin, Al-i İmran 3/163.ayette “*O (insanlar) Allah katında derece derecedirler.*” buyrulmaktadır. Tevbe 9/20. ayette de “*İnananlar, hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenler, Allah katında derece bakımından en üstün olanlardır.*”³⁸³ Nisa 4/95. ayette “*Allah hepsine de güzellik vaad etmiştir.*” İfadesindeki “el- Hüsna/ güzellik” sözcüğünün anlamı ez-Zemahşerî'nin beyanına göre cennettir.³⁸⁴

Tâhâ, 20/ 75-76.ayetlerde “*Kim de iyi işler yapmış bir mümin olarak ona gelirse işte onlar içinde yüksek dereceler vardır. Altlarından ırmaklar akan ''Adn Cennetleri orada devamlı olarak kalırlar. İşte arınanların mükâfatı budur. Elbette, ahiret dereceler bakımından daha büyüktür. Onun nimet ve ikramı daha yücedir.*” buyrulmaktadır. Bu ayette de ahirette dereceler olacağı haber verilmektedir. Kur'ân'da ahirette dereceler olacağı haber verilmektedir. Nitekim çoğu müfessire göre Kur'ân'da zikredilen uhrevi derecelerden maksadın cennetin dereceleri olduğu belirtilmiştir.³⁸⁵.

H. Hz. Âdem'in İlk Olarak Yaratıldığı Cennet

Kur'ân'da altı yerde tekrarlanan Hz. Adem'in ve eşi Havva'nın yerleştirildiği cennet konusu tartışılmıştır. Zira Kur'ân'ın bu yerlerde kullandığı “cennet” ifadesi ile sözlük anlamda “bahçe”yi mi yoksa ıstılâhî olarak “Cennetu'l-Huld” mu kastettiği açık değildir. Böylece varlık olarak mevcudiyeti kati, varlığının başlangıcı insanın

³⁸² En'am 6/83; En'am 6/15; Zuhruf 43/32.

³⁸³ Benzer ayetler için bkz. Enfal 8/4; Nisa 4/95-96.

³⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c.1, s.520.

³⁸⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, 2/135.

yaratılmasına kadar giden bir “cennet” ortaya çıkmaktadır. Ancak bu “cennetin” terimleşmesinin, Kur’ân’ın nüzûlundan sonra olduğu açıktır.

Kur’ân’ın nüzûlundan sonra ıstılahlaşan cennetten bahseden ayetlere bakıldığında İlahi kelamın Adem cenneti kavramını tam olarak isimlendirmedeği açıktır. Kur’ân yalnızca “*Ey Adem! Sen ve eşin cennette oturun!...*”, “*Ve Yâ Ademu’skun ente ve zevcuke’l-cennete*” ayetinde görüldüğü gibi mutlak bir cennet lafzını kullanmaktadır. Bu mutlaklık, söz konusu “cennet”in dünya bahçesi ve ahiret cenneti ıstılahlarından biriyle örtüşür mü? Veya bu cennet Allah’ın sadece Adem ve Havva’nın yarattığı sonra yok ettiği cennet mi? sorularını gündeme getirmiştir. Fakat bu meselenin duyulara kapalı gaybi bir konu olduğu ortadadır. Bu konuda bizim kanaatimiz bu cennetin, Kur’an’da farklı isim ve sıfatlarla anlatılan cennet, yani aslî vatan olduğudur. Zira Kur’ân’da birçok cennet tasviri, anlatımı vardır. Gaybı bilmediğimize göre ayetlere kulak vermekten başka çare yoktur. Zaten bu konuda ortaya konulan farklı kanaatlerin, spekülasyondan öteye gidemediği anlaşılmaktadır.

Sekizinci asra kadar bu cennetin “Adem Cenneti” şeklinde terimleşmediği anlaşılmaktadır. Buna göre “cennet” lafzı için geçtiği ayetlerin içeriğinden çıkarılan uzunca isimlendirilmelerin tercih edilmıştır.³⁸⁶ Bu isimlendirmelerin “*Adem’in içerisinde iskân ettiği yer*”, “*Adem ve Havva’nın, yaratılıp yerleştirilmesinden sonra son derece önemli ilâhî hikmet ve gayelerden dolayı çıkarıldığı yer*” şeklinde olduğu görülür. İbn Kayyim’da bu cennetin konu başlığını “Adem’in iskan ettirilip sonra da indirildiği cennet” olarak vermiştir.³⁸⁷ İbn Kesir ve muasır Kur’ân kıssaları ile ilgili

³⁸⁶ Kara, *Metafizik Bir Alem*, s.67.

³⁸⁷ el-Cevziyye, *Hâdi’l- Ervâh ila Biladi’l- Efrah*.

eserin yazarı En-Neccâr'ın da aynı şekilde uzunca bir isimlendirme yoluna gittiği görülmektedir.³⁸⁸

M.Sait Şimşek, “Hz. Adem’in Cenneti” şeklinde isimlendirmesi diğerlerine göre daha kısadır.³⁸⁹ Ömer Kara da ufak bir tasarrufla ondan aldığı belirtmiştir.³⁹⁰ Süleyman Hayri Bolay ise “Adem’in Konulduğu Cennet” şeklinde isimlendirmiştir.³⁹¹

Adem Cennetinin yeri konusuna gelince bu husus gaybın arkasına gizlenmiştir. Buna rağmen, İslâm bilginleri bu cennetin yerini belirlemek için gayret göstermişlerdir. Adem cennetinin yeri ile ilgili saf ve iyi niyetli tespitlerle beraber tamamen spekülâtif yorumlar da görülmektedir. Sonuçta kaynaklarda Adem cennetinin yerine dair değişik sınıflamalar konu ile ilgili bir çok ihtilafa işaret etmektedir.³⁹²

Bu konu “Gökte olduğunu, yerde olduğunu savunanlar ve sükutu tercih edenler şeklin başlıklara ayrılarak incelenmiştir.³⁹³ Neticede çoğunluk, sükutu tercih edenlerin yolunu takip etmiştir. Bu yolu takip etmelerini ise, Kur’ân’ın üslubunun, iman ve ibadet bakımından bu gibi teferruatı vermekte fayda görmemesiyle temellendirmişlerdir. Bizim çalışmamızda da tefsir disiplini açısından üzerinde durmakta fayda olan husus, Kur’ân’ın üslubunun, bu gibi detaylar yerine vermek istediği mesajı ilk plana almasıdır.³⁹⁴ Nitekim Kur’ân’ın, Hz. Adem kıssasında anlatılan hadiselerde olayın kahramanı, yeri, zamanı, gibi hikayemsi özelliklerle ilgilenmediği imtihan, kulluk,

³⁸⁸ İbn Kesir, Kasas’ı- Kur’ân, Cidde, ts, s.20; Abdulvehahâb Neccâr, (İran- Kum, Kısasu’l Enbiya, 1405), s.9

³⁸⁹ Şimşek, *Kur’ân Kıssalarına Giriş*, s.204.

³⁹⁰ Kara, *Metafizik Bir Alem*, s.68.

³⁹¹ Süleyman Hayri Bolay, “Adem” 2/360.

³⁹²Razi, a.g.e, III, 3-4; Kurtubi, el- Cam’ li Akami’l Kur’ân, Beyrut, ts.I, 302; (Beyrut, Ebu Hayyân, 1966), I, 75-76; İbn Kesir, Kasas, s.20; Alusî, a.g.e, I, 233; Neccâr, a.g.e, s.9.

³⁹³ Kara, *Metafizik Bir Alem*, s. 73-78.

³⁹⁴ Şengül, *Kur’ân Kıssaları*, s. 185-190; Kara, *Metafizik Bir Alem*, s. 77.

günah, pişmanlık ve tövbe konularını anlatmak için cenneti ihtiyaca göre kullandığı görülür.³⁹⁵

I. A'raf

A'raf, urf sözcüğünün çoğuldur. Urf, “sur, dağ ve tepenin en yüksek kısmı” anlamındadır. Bu kelime ile ilgili benimsenen görüş, cennet ile cehennemi ayıran duvarın zirve bölümü şeklindedir. Son tahlilde A'raf'tan maksadın, cennetle cehennemi birbirinden ayıran bir yer olduğu anlaşılmaktadır.³⁹⁶ A'raf sûresi'nin 46. ayetinde geçen “hicap” kelimesinin, Hadîd sûresinin 13. ayetinde sûr olarak isimlendirilmesi, A'raf'ın, cennet ile cehennemi birbirinden ayıran sûr anlamına geldiğini desteklemektedir.

Kur'ân, burada bulunacaklar hakkında “Ashabu'l-A'raf” tabirini kullanmaktadır.³⁹⁷ Fakat bu tabirle kimlerin kastedildiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşleri iyi ya da kötü amelleri eşit olanlar, fetret döneminde yaşayanlar, akıl hastaları, cennet ve cehennemlikler hakkında şهادette bulunacak peygamberler, şehitler ve alimler şeklinde özetlemek mümkündür.³⁹⁸

³⁹⁵ Adem cennetinin yeri ile ilgili detay bilgi için, bkz. Kara, *Metafizik Bir Alem*, s. 73-78.

³⁹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/106-107; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/ 247-248; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/211.

³⁹⁷ Bkz. A'raf, 7/48.

³⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/248; Kurtubî, *el-Câmi'*, 7/211-213.

J. Kur'ân'da Cehennem İçin Kullanılan İsimler

a. Cahîm (جحيم)

Sözlükte: “*kor halinde çok kızgın ateş veya hârî şidderli ve çukurda yanan büyük ateş, ateşi çok şiddetli mekan*” şeklinde izah edilmektedir. Belirtildiğine göre “cahîm” denmesi ateşin sesli ve şiddetli olması sebebiyledir.³⁹⁹ Kur'ân'da yirmi altı yerde bu sözcüğe rastlanmaktadır. Kur'ân'daki kullanımı itibarıyla sadece bir yerde Hz. İbrahim'in ateşini ifade etmekte diğer bütün ayetlerde ise cehennem manasına gelmektedir. Örneğin Maide 5/86. ayette “*İnkâr edip ayetlerimizi yalanlayanlar ise işte onlar cahîm (cehennem) halkıdır.*” buyrulmaktadır. Vâkıa 56/92-94. ayetlerde ise “*Ama yalanlayıcı ve yoldan sapmış olanlardan ise işte ona da kaynar sudan bir ziyafet vardır. Ve onun sonu cahîme(cehennem) atılmaktır.*” Bir başka ayeti kerimede de “*Her şeyi alt üst eden o büyük felaket geldiği zaman, insanın yapıp ettiklerini hatırlayacağı günü gören kimseye cahîm (cehennem) apaçık gösterildiği zaman, azana ve dünya hayatını tercih edene, kuşkusuz cahîm (cehennem) tek barınaktır.*”⁴⁰⁰ buyrulmaktadır.

Bu ayetlerin dışında Kur'ân'da ahirette cahîme atılarak azap edileceklerin bildirildiği ayetler vardır. Bu ayetlere göre cahîme atılacakların şu özelliklere sahip olduğu görülür. Onlar, Allah'a, peygambere ve ahiret gününe iman etmezler. İlahi mesajları engellemeye gayret ederler. Onlar hakikatleri alaya alırlar. Dünya hayatında zulüm ve haksızlık yaparlar.⁴⁰¹

³⁹⁹ Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâb 'ul-Ayn*, (Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2002), 1/218; İsfahânî, *Müfredât*, s. 187; el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, 1/307.

⁴⁰⁰ Nâziât 79/ 34- 39.

⁴⁰¹ Mâide 5/10; Hac 22/51; Hadîd 57/19; Nâziât 79/ 39; Hâkka 69/31- 34.

b. Hâviye (هاوية)

Lügatlerin izahlarından hareketle “haviye” için “uçurum ve derin çukur” denebilir. Râgıb’ın belirttiğine göre “haviye” sözcüğü “ateşin yandığı mekân” anlamındadır. Bu kelime Kur’ân’da yalnızca Kâri’a suresinde geçmektedir. Kâri’a 101/9. ayette “*Kimin tartuları hafif gelirse, onun anası (gideceği yer) haviye (uçurum) dur.*” buyrulur. Söz konusu surede geçen “hâviye” lafzı, cehennem çukuru olarak izah edilmiştir.⁴⁰² Bundan dolayı cehennemin ismi olmuştur.⁴⁰³ Dikkat edildiğinde burada sözcüğün anlamı, kendisinden hemen sonra açıklandığı fark edilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, “*onun ne olduğunu sen nereden bileceksin? O kızgın bir ateştir.*” şeklinde cehennemden haber vermektedir.⁴⁰⁴ Bu sözcükle ilgili bilgi veren bütün kaynaklar onun cehennem anlamında kullanıldığını kaydetmişlerdir.⁴⁰⁵

c. Hutame (حطمة)

Hutame bir sıfat isimdir. “Hatume” filinden türemiştir. Mübalağa ifade eder. Sözlükte “*çok şiddetli ateş*” demektir. “Kırıp parçalamak, un ufak etmek ve ufalayıp tahrip etmek” anlamındadır.⁴⁰⁶

Bu manalar sebebiyle cehennem ad olmuştur. Hümeze suresinde iki ayette peş peşe gelmektedir. Nitekim söz konusu ayetlerde “*Hayır, Andolsun ki o, hutameye atılacaktır. Hutamenin ne olduğunu bilir misin? Yandıkça gönüllere (yüreklere) işleyen*

⁴⁰² Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s.63.

⁴⁰³ Yazır, *Hak Dini*, c.9, s. 6036-6037.

⁴⁰⁴ Kâria 101/10- 11.

⁴⁰⁵ Turgay, Nurettin, *Kur’ân Açısından Ahiret*, (Ankara, lâhiyât, 2005), s. 122.

⁴⁰⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 242; Topaloğlu, “cennet”, s. 227.

Allah'ın tutuşturulmuş ateşidir. Hutame onların üzerlerine kapatılıp, kilitlenecektir."⁴⁰⁷

buyrulmaktadır.

Bu kelimenin sözlük anlamı ile ayetlerdeki manası arasında uygunluk olduğu görülmektedir. Bu sebepten onun cehennemın bir bölümünün ismi olabileceği gibi bütünün adı da olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁰⁸ Bazı tefsirlerde Hutame'nin cehennemın kaçınıcı tabakası olduğunun ihtilafli bir konu olduğu belirtilmektedir.⁴⁰⁹

d. Lezâ (لظى)

"Leziye" fiilinden türemiş bir isimdir. "şiddetli ateş" "dumansız ateş" "halis ateş" Taberi'nin lezâ sözcüğüne dair izahı "*cehennem isimlerinden bir isimdir*" şeklindedir.⁴¹⁰ Kurtubî de bu sözcüğün cehennem isimlerinden olduğunu kaydeder. Bununla birlikte ona göre "lezâ" cehennemın ikinci tabakasıdır.⁴¹¹

Lezâ lafzı Me'âric 70/15-16. ayetlerde şöyle zikredilmektedir. "*Hayır! Kuşkusuz o (cehennem) lezâ (kor halinde saf bir ateştir.) Derileri kavurur soyar.*" Bu ayetlerden önce sıcaklığı şiddetli kor halindeki cehennem ateşinden kendilerini kurtarmak için en sevdiklerini ve yeryüzündeki herkesi fidyeye vermek isteyen günahkarlardan bahsedilir. Bu ifadelerle bunun asla mümkün olmayacağına dikkat çekilir.⁴¹² Yani Lezâ'dan bahseden ayetler kendinden önce geçen ayetlerle irtibatlıdır. Zira söz konusu ayetlerde insanı, şiddetli kor halindeki cehennem ateşinden kurtulmak için en sevdiklerini ve yeryüzündeki herkesi fidyeye vermek isteyecek duruma düşürecek

⁴⁰⁷ Hümeze, 104/4-9.

⁴⁰⁸ Topaloğlu, 1993, s. 227.

⁴⁰⁹ Ee-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkami'l-Kur'ân*, s. 184; Yazır *Hak Dini*, 9/6092.

⁴¹⁰ Meâric 70/15-16; Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, 23/260.

⁴¹¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 18/287.

⁴¹² Meâric 70/10-14. Surenin öncesi ile irtibatı surelerin kendi içinde bir bütünlüğü olduğunu tezini desteklemektedir.

günahlardan bahsedilmiştir. Bu ayetlerde de Lezâ'nın içerdiği kor halindeki ateş hatırlatılarak onlardan fidyenin asla kabul edilmeyeceği vurgulanmaktadır.

e. Saîr (سعر)

Saîr sözcüğü “se’ara” fiilinden müştak sıfat isimdir. Anlamı “*tutuşturmak, karıştırmak, alevlendirmek*” olarak açıklanmaktadır.⁴¹³ Bu lafız Kur’ân’da on yedi yerde geçmektedir. Bunlardan biri fiil olarak geçmektedir.⁴¹⁴ Kur’ân’da umumiyetle cehennem adı olarak kullanılmaktadır. Bazı ayetlerde “sâir” lafzı, “*tutuşturulmuş alevli, çılgın bir ateş*” anlamında geçmektedir. Örneğin, Lokman suresinde, “...*Şeytan kendilerini cehennem azabına (azabi’s sâir) çağırıyor olsa da mı?*”⁴¹⁵ Benzer şekilde Ahzab suresinde “...*Allah Kâfirlere lanet etmiş ve onlara çılgın bir ateş (sâiran) hazırlamıştır.*”⁴¹⁶ buyrulmaktadır.

f. Sekar (سقر)

“Sekar” kelimesi “Sekara” fiilinden türemiş bir isimdir. Lugatta anlamı “*yakıcı, kavurucu, güneş gibi kızartıcı ve bunaltıcı, çok şiddetli ısıyla acı veren*” manasındadır.⁴¹⁷ “Sekar” kelimesi Kur’ân’da dört yerde geçmektedir.⁴¹⁸ Geçtiği ayetlerin tümünde cehennem yerine geçmektedir.⁴¹⁹ Mesela, Kamer 54/45. ayette “O

⁴¹³ el-Ferâhîdî, *Kitabu’l-Ayn*, 2/247; İsfahânî, *Müfredât*, s. 411; el-Halebî, *Umdetu’l-Huffâz*, 2/199.

⁴¹⁴ Tekvîr, 81/ 12.

⁴¹⁵ Lokman, 31/21.

⁴¹⁶ Ahzab, 33/4. Ayrıca bkz. Hac, 22/4.

⁴¹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 414; İbn Manûr, *Lisân*, 4/372; Firuzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 781.

⁴¹⁸ Kamer 54/48; Müddesir 74/26-28-42.

⁴¹⁹ Bilimselliğin etkisiyle “sekar” kelimesinin bilgisayar şeklinde yorumlanarak uğradığı anlam değişikliği için Öztürk, *Kur’ân’daki İslâm*, s. 21; Mustafa, Öztürk, “Dini Hükümlerin Kaynağını Kur’ân ile Sınıflandırma”, s. 54.

gün yüz üstü ateşe sürüklendiklerinde, Sekar'ın (Cehennem) dokunuşunu tadın derler” şeklinde geçmektedir.⁴²⁰

g. Nâr (نار)

Bu lafız “ateş”, “gözleri kamaştıran parıltı” manalarına gelir. “Nâra” fiilinden müştak bir isim olab “nâr” “cehennem ateşi, gözle görülen alevli ateş” anlamlarına da gelir.⁴²¹ Cehennem azabını da belirtmek için kullanılan “nâr” sözcüğü Kur’ân’da 126 yerde geçmektedir. Bunlardan 101 yerde cehennem ve oradaki azaba işaret etmektedir. Örneğin, Allah Teâlâ Bakara 2/ 24. ayetinde, “*Yakıtı insanlar ve taşlar olan nâr (cehennem) den sakının.*” Al-i İmran 3/10. ayetinde ise “*İnkâr edenlerin ne malları ne de evlatları, müstehak olmaları nedeniyle Allah’ın vereceği cezayı önlemede kendilerine asla fayda vermezler. İşte onlar nâr (cehennem) in yakıtıdırlar.*” buyurmaktadır.

Nâr lafzı, Kur’ân’da tek başına geçmekle beraber terkip olarak da geçmektedir. Mushaf baştan sona tarandığında bu terkiplerin “azabu’n nâr”⁴²² “ashâbu’n nâr”⁴²³ Ayrıca “nâru’l-kübra”⁴²⁴ “nârun hamiyeh”⁴²⁵ “ nâr-u cehennem”⁴²⁶ şeklinde de geçmektedir.

Mücrimler (suçlular) ‘in uhrevi cezalarının bildirildiği ayetlerde ceza türü olarak umumiyetle ateşle cezalandırma öne çıkmaktadır. Kur’ân, gözlem alanının dışında olması bakımından metafizik bir alem olan ahiret ve onun safhalarını muhatabın zihnine yakınlaştırmak için bu dünyadaki sembollerle anlatılmaktadır. Dolayısıyla ahiret ateşi

⁴²⁰ Benzer ayetler için bkz. Müddesir 74/26-29.

⁴²¹ İsfahânî, Müfredât, s. 828; el-Halebî, *Umdetu’l-Huffâz*, 4/231.

⁴²² Bakara 2/126; Âl-i İmrân 3/16- 191; Enfâl 8/14; Secde 23/ 20; Sebe 34/42; Haşr 59/3.

⁴²³ Bakara 2/39-91; Âl-i İmrân 3/116; Mâide 5/29; Âraf 7/ 36.

⁴²⁴ Âlâ 87/ 12.

⁴²⁵ Gaşiye 88/4; Kâria 101/ 11.

⁴²⁶ Tevbe 9/35, 63, 68, 81, 109; Fâtır 35/ 36; Cin 72/ 23; Beyyine 98/ 6.

ile dünyadaki ateş arasında sadece isim benzerliği vardır. Buradan hareketle sınırlı olan insan idrakinin cehennem ateşinin gerçek olmayacağını zannetmesinin önüne geçildiği fark edilmektedir. Bu sebeple Kur'ân'da cehennem ateşi, "hâmiyeh, kübra, harîk" vb. nitelemelerle anlatılmaktadır. Netice olarak "nâr" lafzı ahiret ve safhalarının anlatıldığı yerlerde "cehennemi" anlatılmaktadır. Buna göre bu kelime cehennemin isimlerinden biri olması kuvvetle muhtemeldir.

ğ. Siccîn (سجین)

Bu isim "hapsetmek" manasına gelen "secene" fiilinden türemiştir.⁴²⁷ Siccîn kelimesi Kur'ân'da iki yerde geçmektedir. Mutaffîfîn 83/ 7-9. ayetlerde " *Hayır! Doğrusu hile yapıp sapanların yazısı şüphesiz siccinde olmaktadır. Siccin nedir, bilir misin? Amellerin sayılıp, yazıldığı kitaptır.*" buyrulmaktadır.

Bu kelime müfessirlerce çeşitli manalar verilerek yorumlanmıştır. Buna göre bu sözcüğe "yerin yedi kat altı", "cehennemde bir vadi" gibi anlamlar verilmiştir. Halil b. Ahmed, bu sözcüğü cehennemin bir ismi olarak izah etmektedir.⁴²⁸ Râgıb bu lafız için cehennemin bir ismi olduğunu ifade etmekle beraber diğer anlamlarını da açıklamıştır.⁴²⁹ et-Taberî ise "*Kâfirlerin ruhlarının gideceği yerin yedi kat altıdır.*" şeklinde beyan etmiştir.⁴³⁰

Sonuç olarak yapılan izahlardan hareketle bu sözcüğün mücrimlerin ahirette azap edilecekleri cehennemin adlarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira cehennem, suçluların hapsedildiği yerdir.

⁴²⁷ bkz.el-Ferâhidî, *Kitâb 'ul-Ayn* 2/218.

⁴²⁸el-Ferâhidî, *Kitâbu'l Ayn*, 2/218. el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, 2/175..

⁴²⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 399; el-Halebî, *Umdetu'l-Huffâz*, 2/175..

⁴³⁰ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 24133; Kurtubî, *el-Câmi'*, 19/257.

h. Semûm (سوم)

Bu sözcük “semme” kökünden türemiştir. “Sıcak rüzgâr”⁴³¹ Dokunduğu her şeyi zehir gibi etkileyip dokularına nüfuz eden, yakıp kavuran samyeli manalarına da gelmektedir.⁴³²

Bu lafız Mushaf da üç yerde geçer. Tûr /27. ayette “ (Cennetlikler) Allah bize lütfetti de bizi semûm azabından korudu.” buyrulmaktadır. Vâkıa 56/42. ayette ise “Dokulara işleyen bir ateş ve kaynar su içinde (fi semûm)” buyrulmaktadır. Birinci ayette “semûm” lafzının cehennem isimlerinden biri olabileceği kaydedilmîştir. İkinci ayette ise, bu sözcüğün büyük günah işlemeye devam eden, alaylı bir şekilde dirilişi inkâr edenlere cehennem azabının anlatıldığı görülmektedir.⁴³³

i. Dâru'l-Bevâr (دار البوار)

Bu iki lafızdan oluşan terkip “yok olma, helak olma yeri, yurdu” demektir. ⁴³⁴Daha önce ifade edildiği gibi “dâr”, “ev, yurt, konak, saray, arsa ve binaların bulunduğu mahalle ve vatan” anlamlarını ifade etmektedir. Burada bu kelime mefhumu “yok olmak, helak olma” olan “bevâr” kelimesi terkip oluşturmakta ve Kur’ân’da bir yerde geçmektedir. İbrahim 14/ 28-29. ayetlerde Allah Teâla, “Allah’ın nimetlerine nankörlükle karşılık veren ve sonunda da halklarını helak yurduna (dâr’ul bevâr) sürükleyenleri görmedin mi? O yurt göreceklere cehennemdir. O ne kötü bir yerdir.” buyurmaktadır. Görüldüğü üzere bu terkip cehennem manasına gelmektedir.

⁴³¹ Halil bin Ahmed, a.g.e, 279; Fîruzabâdî, *El- Kâmusu'l- Muhît*, tahkik; Enes Muhammed eş- Şâmî, Zekeriyya Cabir Ahmed, (Kahire, Daru'l Hadis, 2008), 806.

⁴³² Topaloğlu, “cennet”, 7/227; İbn Aşûr, *et- Tahir et- tahrir ve't -tenvir*, (Tunus, Darüt- Tunusiyye li'n- Neşr, 1984), 27/304.

⁴³³ Vâkıa 56/ 41-48.

⁴³⁴ ez-Zemahşerî, *el- Keşşâf*, tahkik: Muhammed Abdusselam Şahin, (Beyrut, Duru'l Kütübi'l İlmiyye, 2009), 2/555.

i. Sûu'd-Dâr (سوء الدار)

“Sû” sözcüğü “sâe” fiilinden türemiş bir isimdir. Anlamı “kötü, çirkin, fena bir iş yapmak, hezimet ve şer” dir. Firuzabâdî, “sû” kelimesinin anlamları arasında “ateş” manasını da kaydetmektedir. Topaloğlu, “Sûu'd-Dâr” terkinin cehennem için kullanıldığını belirtmektedir.⁴³⁵ ez-Zemahşerî, kötü akıbet olması ve azabı dolayısıyla bu terkiyle cehennem yurdunun murad edilmesini caiz görmektedir.⁴³⁶

Kur'ân'da geçtiği tek yer olan Ra'd 13/25. ayetinde “Allah'a verdikleri sözü kuvvetle pekiştirdikten sonra bozanlar, Allah'ın uyulmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) terk edenler ve yeryüzünde fesat çıkaranlar, işte lanet onlar içindir. Ve Sûu'd- Dâr (cehennem) onlar içindir.” buyrulmaktadır.

Bunların dışında cehennem için kullanıldığı söylenen kelime ve terkipler de vardır. Bunlar, “azâbu'l-hârik”⁴³⁷ “esfel-i sâfilin”⁴³⁸ “hamîm”⁴³⁹, “yahmum”⁴⁴⁰, “veyl”⁴⁴¹, “saûd”⁴⁴² “akabe”⁴⁴³ kelime ve terkipleridir.

K. Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Kavramları İle İlişkili Olan Temel Kavramlar

Kur'ân'da cennet ve cehennem kavramlarının en yakın ilişkili olduğu kavramların başında gayb gerçeği gelmektedir. Kur'ân'da gayb olan şeylere ilişkin

⁴³⁵ Topaloğlu, “cennet”, 7/227.

⁴³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/507.

⁴³⁷ Âl-i İmrân 3/181; Enfâl, 8/50; Hacc 22/9; Burûc 85/10.

⁴³⁸ Nisa 4/145; Tin 35/ 5.

⁴³⁹ Hamîm 6/70; Yunus 104/4; Hacc 22/19

⁴⁴⁰ Vâkıa 56/43

⁴⁴¹ Bakara 2/79; İbrahim 14/2; Meryem 19/ 37

⁴⁴² Müddesir 74/ 17.

⁴⁴³ Beled 90/ 11-12.

örnekler bulunmaktadır. Örneğin Mutaffifin suresinde geçen "illiyîn" in bilinmediği, yazılı bir kitap olduğu ve "mukarrebûn"un şahit olduğu belirtilir.⁴⁴⁴

Gayb ile ilişkisi noktasında birey insan arasında fark olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim cennet sahnelerinde inançları, düşünceleri, dünya görüşleri, dünya hayatında tuttıkları yolları resmedilen bireyler ile cehennemi tasvir eden anlatımlarda inançları, fikirleri, dünya görüşleri, hayatta takip ettikleri yolların birbirine taban tabana zıt olması, Allah'ın bahsettiği bilgisel araçları kullanmak suretiyle ilâhî vahyin desteğini alarak gayb ile samimi ilişki kurmayı başarabilmeleri açısından insanlar arasında bireysel farklılık olduğunu göstermektedir.

Kur'ân'da gayb kavramının çerçevesine dair tasniflere göre ahiretle ilgili önemli bilgileri muhtevî cennet ve cehennem olgularının, vahiy ile peygamberlere bildirilen gayb çerçevesine girdiğini söylemek mümkündür.⁴⁴⁵ Mesela, Kur'ân'da dünyada iman edip güzel işler yapan ve iman üzere ahirete göçen,⁴⁴⁶ Rabbinin emrine uyanlara en güzel mükâfat olduğu,⁴⁴⁷ onların cennetlerde sahip olacakları, dinlenecekleri mekanlara, yiyeceklerine, içeceklerine, giyecekleri elbiselerine, takınacakları zinetlere, sözlerine⁴⁴⁸ dair bazı bilgiler vermiştir.⁴⁴⁹ Ayrıca cennette boş lakırdı ve yalanın olmadığından bahsedilmiş, detay vermeden orada cinsel hayatın varlığına işaret edilmiştir.⁴⁵⁰ Öte yandan cennetliklere verilen nimetlerin dünyadakilere benzediğine işaret edilmiştir.⁴⁵¹ Buna mukabil Rabbinin emrine uymayanların,⁴⁵² inatçı zorbaların⁴⁵³ varacakları yerin

⁴⁴⁴ Mutaffifin, 19-21.

⁴⁴⁵ Ahiretle ilgili mizan, hesap gibi olgular da gaybın aynı çerçevesine girmektedir. Bkz. Barka: 2/25; Ra'd, 18; İbrahim: 14/16, 17, 23; Fâtır: 35/33; Kâf: 50/30; Saff: 61/33; Nebe: 78/31-35

⁴⁴⁶ Barka: 2/25.

⁴⁴⁷ Ra'd, 18.

⁴⁴⁸ İbrahim, 14/16.

⁴⁴⁹ Fâtır, 35/33.

⁴⁵⁰ Nebe: 78/31-35.

⁴⁵¹ Barka: 2/25.

⁴⁵² Ra'd, 13/18.

⁴⁵³ İbrahim: 14/16.

cehennem olduğu, oradaki içeceklerine,⁴⁵⁴ yiyeceklerine,⁴⁵⁵ giysilerine dair bazı bilgiler verilmiştir. İnkârcıların çekecekleri azap, her taraftan gelen ölüme benzetilmiş fakat onların ölmeyecekleri kaydedilmiştir. Böylece onların uğrayacakları azabın korkunçluğu somut bir şekilde ortaya konulmuştur.⁴⁵⁶ Ayrıca cehennemliklerin psikolojilerini anlamayı sağlayan malumat da verilmiştir. Mesela, onların, azaptan kurtulmak için ölümü istemeleri, bütün dünyayı fidye olarak vermek istemeleri,⁴⁵⁷ öteki dünyadaki psikolojik hallerini göstermektedir. Bununla beraber Kur'ân'da, inkârcıların azapta ortak oldukları belirtilmiştir.⁴⁵⁸ Cennet ve cehenneme ilişkin malumatın insanın duyuları ve zihniyle elde edemeyeceği türden bilgiler olduğunu belirtmek iktiza eder. Bu noktada ahiretin, cennet ve cehennemin varlığının, insanın kalbiyle birlikte bütün düşünme yeteneklerini kullanarak fark edebileceği, vahyin desteğiyle de kolaylıkla benimseyebileceği, inanır bir duruma geleceği bir olgu olduğunu belirtmek gerekir. Fakat bunun nesnel bir bilgi olmayıp öznel ve kesinliği olan bir bilgi⁴⁵⁹ veya inanç olduğunu kaydetmek gerekir.

Ayrıca Kur'ân'da gaybla ilgili olarak verilen bütün bilgilerin, insan için gayb hakkında bilgiler olduğunu ifade etmek gerekir. Yoksa gayb, yine insan için gayb oluşunu sürdürür.⁴⁶⁰ Meselâ Kur'ân'da konumuzla ilgili olarak cennetteki maddi ve manevi nimetlerden, buna mukabil cehennemdeki maddi ve manevi azap türlerinden bahsedilir. Verilen bu bilgiler insanların cenneti ve cehennemi görmesini sağlamaz. Cennet ve cehennem bu anlamda gayb konusu oluşlarını sürdürürler. Ancak insan, sağlam bir kaynaktan cennet ve cehennem hakkında bilgi sahibi olmuştur.

⁴⁵⁴ İbrahim: 14/16, 17.

⁴⁵⁵ Şaşiye, 6-7 vd.

⁴⁵⁶ İbrahim: 14/16, 17, 23.

⁴⁵⁷ Ra'd., 13/18

⁴⁵⁸ Sâffât: 61/33.

⁴⁵⁹ Erdem, *Bilgi-İman*, s. 41.

⁴⁶⁰ Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, ss 162-166.

Cennet ve cehennem sahnelerinin arz edildiği bağlamlara bakıldığında bu kavramların, Allah'ı tanıtan ve insanın Allah ile münasebeti noktasında tercihlerini gösteren kavramlarla ilişkili olduğu sezilmektedir. Bu aşamada söz konusu anlatımlar çerçevesinde Allah'ın, Kâdir-i Mutlak oluşu, her şeyi bildiği, hiç bir şeyin ona gizli kalmadığı, merhameti ve adaleti vurgulanmaktadır.⁴⁶¹ Yani Kur'ân'ın, her konuda olduğu gibi cennet ve cehennem tasvirleri vesilesiyle de Allah'ı tanıttığı anlaşılmaktadır.⁴⁶²

Cennet ve cehennem sunulduğu kontekstlerde Allah ile samimi ilişki kurmayı başarabilmenin veya başaramamanın sonucu insanın, tercihlerini ortaya koyan kavramlara da dikkat çekilmektedir. Buna göre Allah ile samimi münasebet kurmayı başaranların tercihinin, iman, kulluk ve kulluğunun göstergesi olan salih ameller olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşın Allah ile samimi ilişki kurmayı başaramayanların tercihinin, inkâr ve kötü davranışlar olduğunun altı çizilmektedir. Dolayısıyla cennet ve cehennem kavramlarının, inanç ve ahlak kavramlarıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Cennet sahneleri münasebetiyle iman, takva, ihsan, ihlas, infak kavramlarına dikkat çekildiği fark edilmektedir. Buna karşın cehennem anlatımları vesilesiyle inkâr, şirk, istiğna (yeterlilik), kibir, cimrilik gibi kavramların altının çizildiği sezilmektedir. Şu halde cennet ve cehennem tasvirleri vesilesiyle inanç, kulluk ve ahlakı ile ilgili kavramların hatırlatılmaktadır.

İnsanın entelektüel ve ahlakî gelişmesine göre hayata geçirilmesinde farklı görünüm kazanması açısından kavramların da entelektüel ve manevî yolculuğundan bahsetmek mümkündür. Bu noktada cennet kavramının Kur'an'ın nüzul sürecinde somuttan soyuta doğru bir gelişme gösterdiği fark edilmektedir. Gerçekten ilk inen

⁴⁶¹ Bkz. Bakara, 2/77; En'âm, 6/3, 73; Tevbe, 9/78; Ra'd, 13/9 v.b.

⁴⁶² Bkz. Paçacı, *Ölümötesi*, 13.

Mekkî surelerde cennetin somut bir şekilde anlatıldığı görülür. Örneğin,... Medenî surelerde ise Allah'ın rızası, (rıdvân) soyut olan manevî mükafattan bahsedilmesi bu tespiti desteklemektedir.⁴⁶³ Bu durumun, Tasavvuf ilminin kavramları hayata geçirmeyi amaçlayan perspektifine de dayanak olduğu söylenebilir. İslam'ın bu yorum şeklinde, ibadet ve ahlaka kavramların hayata geçirilmesinin amaçlandığı görülür.⁴⁶⁴ Kavramlar ile ilgili olarak slogan düzeyinde kalmaması gerektiğine Muhammed Behiyy de dikkat çekmektedir.⁴⁶⁵ Bu durum inanç, ibadet ve ahlakla ilgili kavramların insandan kopuk, slogan halinde kalmasının bir anlamı olmadığını, söz konusu kavramların, insanın hayatına tatbik edilmesiyle anlam kazanacağını göstermektedir.⁴⁶⁶ Değerler psikolojisi ile ilgili kaleme alınan çalışmalar da değerlerin ancak yaşanmakla anlamlı olacağını vurgulanması da değerle ile ideal ilişki düzeyine ulaşmanın, onları hayata geçirmeyi amaçlamakla mümkün olacağı anlaşılmaktadır.⁴⁶⁷ Bu vesileyle İslam ahlakına dair ilkeler, üst önermeler kurulurken söz konusu önermelerde kullanılan kavramların da İslam'ın temel kaynaklarına uygun olarak tanımlanması gerektiğine dikkat çekmek istiyoruz. Örneğin, “İslam adaleti, iyiliği, emreder.” derken iyilik, adalet kavramlarının hatta bu kavramların zıttı olan terimlerin tanımlanarak neyin iyi, neyin adil olduğunun ortaya konulmasında fayda olsa gerektir. Dolayısıyla bu konuda yapılacak ilmî çalışmaların, İslam dünya görüşünün ortaya koyduğu ilkelerin sosyal hayatta daha iyi anlaşılmasına önemli katkısı olacağı kanaatindeyiz. Müslümanların, bilgiden bilgeliğe, yani değerlerini yaşayan insana doğru bir dönüşümü hedeflemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu merhalede cennet ve cehennem tasvirlerinde İslâmî değerleri hayta geçiren insan tipi ile bu değerlere karşı kör olduğu için onları yaşamaktan mahrum kalmış, kendini ziyana sürüklemiş insan tipinin karşılaştırıldığını söylemek mümkündür.

⁴⁶³ Bkz. Salih, *Ölümünden Sonra Diriliş*, s. 21-22; Atay, Hüseyin, *İnanç Esasları*, 152.

⁴⁶⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004), ss.156-183.

⁴⁶⁵ Bkz. Behiyy, *İtikâdî ve Amelî Kavramlar*. s. 173, 175, 176, 181, 186.

⁴⁶⁶ Bkz. Sdaık Kılıç, *Sembolik Dil*, (İstanbul, İnsan Yay., 2016), s. 301.

⁴⁶⁷ Bkz. Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s. 53-57.

Cennet ve cehenneme dair gaybın perdesini aralayan bilgiler, vicdanları etkileyen, oralardaki olayları Şimdi yaşıyormuŐ hissi veren canlı bir anlatımla takdim edilmiştir. Őu halde cennet ve cehennem anlatımlarının edebi y6n6n6 bir b6l6mde incelemenin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

II. BÖLÜM: CENNET VE CEHENNEM SAHNELERİNİN EDEBİ YÖNÜ

A. Genel Olarak Kur'ân'ın Anlatım Üslubu

Üslup, terim olarak bir müellif ve konuşmacının, sözcükleri seçerken ve sözlerini düzenlerken takip ettiği yol, sözü söyleyeni başkalarından ayıran nokta ya da sözün barındırdığı özelliği ifade etmektedir.⁴⁶⁸ İslâm cemiyeti ve kültürü, dil ve iletişime dayanır. Bu toplum ile din açısından vahiy ile iletişim kurulur.⁴⁶⁹ İlahi vahiy olan Kur'ân, ifade ettiği hakikatleri çeşitli üsluplarla muhatabına takdim etmiştir. Kur'ân'ın kendine özgü bir anlatım sistemi vardır.

Kur'ân'da lafız ve mana dengesi onun önemli üslup özelliklerindedir. Zerkeşi, Kur'ân'ın fazlası veya eksigi olmaksızın gerekli olan kelimeler ile istediği manayı ilettiğini aslında Kur'ân'da zait sözün olmadığını vurgulamaktadır.⁴⁷⁰ M. Abdullad Draz da lafız ile manayı beden ile ruha benzeterek bu dengeyi ifade etmiştir.⁴⁷¹ Kur'ân'ın hem avama hem havassa hitap etmesi de onun bir diğer üslup özelliğidir. Onun kendine has bir diğer üslubu da mevzuların girift olmasıdır. Başka kitaplarda olduğu üzere mevzu prensibi gözetilerek kısımlara ayrılmamasıdır.

Kur'ân'ın, şifahi kültür ortamında varlık kazandığı konusunu dikkatten kaçırmamak gerekir. Araplar Kur'ân ile yazılı kültürle tanışmıştır. Bu dönemde şifahi kültür yazıdan daha kıymetlidir.⁴⁷² Kur'ân'ın sözlü kültür ortamını dikkate alması, onu diğer metinlerden ayıran en açık özelliklerindedir. Nitekim Mekkî ayetlerde görülen

⁴⁶⁸ ez-Zurkânî, *Menâhilu'l- İrfan fî Ulûmi'l Kur'ân*, (Beyrut; Dâru'l- Kitabi'l Arabi, 1995), c2, s.239.

⁴⁶⁹ Tahsin Görgün, "İnşa- Haber Ayırımı ve Kur'ân'ın anlaşılması" Yüzüncü Yıl İlahiyat Fakültesi, Kur'ân ve Dil Bilim ve Hermenötik Sempozyumu, (2001), s.450

⁴⁷⁰ Zerkeşi, *el- Burhan*, c.2, ss.177-178.

⁴⁷¹ Muhammed Abdullah Draz, *en-Nebe'ul- Âzim*, Doha, Dâru's-Sekâfe, 1985, s.132.

⁴⁷² Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s.208.

secili/ritimli ifade, vahiylerin hemen sahabeler tarafından ezberlenmesi, çok sayıda hitap edatları bu görüşü desteklemektedir.⁴⁷³

Kur'ân ayetleri muhkem ve müteşabih olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Muhkem; manaya delaleti bir başka açıklama muhtaç olmayan açık ifadelerdir.⁴⁷⁴ Müteşabih ise anlamı, bütün insanlara veya birçoğuna müphem ve ayrıca izahı gereken ifadelerdir.⁴⁷⁵ İsfahani, (ö.5/11.yy. ilk çeyreği) ayetleri açıklık- kapalılık bakımından üçe tasnif etmiştir. Buna göre ayetler, mutlak olarak muhkem, mutlak olarak müteşâbih, bir yönden muhkem diğer yönden müteşabih şeklindedir.⁴⁷⁶

Kaynaklarda Kur'ân'ın helal, haram, muhkem, müteşabih ve emsal olmak üzere beş vecih üzere nazil olduğunun ifade edilmesi Kur'ân'ın üslubuna dair bazı özelliklere dikkat çekmektedir. Seyyid Kutub'a göre (1906-1966), Kur'ân hem şiiri hem de nesri bir araya getiren nazmı, onun üslubunun eşsizliğinin en önemli parametresidir. Bu bağlamda Seyyid Kutub, Tâhâ Hüseyin (1889-1973) " *Kur'ân ne şiir ne nesirdir. O, sadece Kur'ân'dır.*" sözünü kelime oyunu olarak değerlendirir. Bu konuda Kutub, Kur'ân'ın kendine özgü, harika bir nesir sanatını içeren, ayrı bir tür olduğu görüşündedir.⁴⁷⁷ Musa Carullah da (1875-1949) Kur'ân ayetlerinin asla şiir olamayacağını belirtmiştir.⁴⁷⁸ Bu konuda Yasin 36/69 ayetini delil göstermiştir.

Zurkâni, (ö.1367/1948) Kur'ân'da bulunan izah tarzlarının muhtelif olduğunu belirtmiştir. Ebu Zehra, Kur'ân'ın belâğat ve söz sanatlarının bütün çeşitlerini içerdiğini

⁴⁷³ Süleyman Gezer, "İnşa- Haber Bağlamında Kur'ân Dilinin Yapısı" Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1:6, (2007), s.142.

⁴⁷⁴ Tuncay Başoğlu, "Muhkem" DİA, 31/42-44.

⁴⁷⁵ Yavuz Yusuf Şevki, "Müteşâbih", DİA, 32/204-207,

⁴⁷⁶ Râğıpp el- İsfahâni, *Müfredât*, tah.Safvân "'Adn ân Da'vüdi, Beyrut, Dâruş-Şâmiyye, 2001, ss.443-444

⁴⁷⁷ Kutub, *et-Tasviru'l-Fenniyyu*, s. 19-22, 87, 102; ayrıca Kutub, Seyyid *Kur'ân'da Edebi Tasvir*, terc, Kamil M. Çetiner, (İstanbul, Kilim Matbaacılık, 2007), ss. 32-35,128, 149.

⁴⁷⁸ Musa Carullah, *İslâm Şeriatının Esasları*, Yay.Haz. Hatice Görmez, (Ankara, Otto Yayınları, 2013), ss.100-102

kaydetmektedir.⁴⁷⁹ Buna göre onda, tehdit, uyarı, müjde, umut etme, Allah'ın kevnî hakikatlerini düşünme, duygusal tefekkür gibi muhtelif ifade sanatları ve üsluplarının yer aldığını bunun Kur'ân'ın i'câz ve sırlarının delillerinden olduğu belirtmektedir.⁴⁸⁰

Kur'ân'ın üslubuna dair bu genel malumattan sonra söz konusu betimlemelerde tercih edilen yöntem olması sebebiyle edebî tasvir konusunda genel bir bilgi vermekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bu merhalede edebî tasvire ilişkin genel bilgiler vermeyi düşünüyoruz.

Tasvir yoluyla anlatımın geçmişine bakıldığında çok eski çağlara kadar gitmek mümkündür. Örneğin mağara devri insanların, kayalar üzerine muhtelif tasvirler resmettikleri bilinmektedir. Söz konusu bu tasvirler zaman içerisinde günümüz alfabesinin ve hieroglifin ilkel biçimini oluşturmuştur. Sözlü anlatım için de benzer gelişmeden bahsetmek mümkündür. Zira insanlar, bir şeyi tarif ederken bir benzeri ile kıyaslama yoluna başvurmuşlardır. Bu kıyaslamaların da ilk olarak teşbihin zamanla gelişerek istiarenin temelini meydana getirdikleri söylenebilir.⁴⁸¹

Edebî tasvir, özel bir anlatım şeklidir. Bu ifade yolu ile mananın bizzat kendisi değişmez. Değişen anlamı sunuş şeklidir. Bu bağlamda bazı edebiyatçılar, kişi üzerinde gerçekten daha çok tesiri olduğu için mecazın gerçekten daha üstün olduğunu söylemişlerdir.

Edebî sanatlar, doğası gereği çok güç sınırlanabilen niteliğe sahiptirler. Bununla beraber edebiyat ile işgal edenler, edebiyat eleştirmenleri, kültürel ve düşünsel yönden

⁴⁷⁹ Zurkâni, *Menâhil*, 2/319-322.

⁴⁸⁰ Muhammed Ebu Zehra, *el-Mu'cizetu'l-Kubrâ*, (Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.), s. 166. Ayrıca bkz. Muhammed Ebu Zehra, *En Büyüyük Mucize Kur'ân*, Terc. Muhammet Yılmaz, (İstanbul, Okur Akademi, 2018), s. 213.

⁴⁸¹ Ahmet Atilla Şentürk, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler*, (İstanbul, Kitabevi Yay., 2002), s. 22.

farklılıklara sahiptirler. Edebi sanatların söz konusu özelliği ve edebiyatçıların bu farklılıkları, edebî tasvirin tanımı konusunda edebiyat araştırmacılarının bir konsensüse varamamalarında etkili olduğu belirtilmektedir.⁴⁸²

Kestirmeden söylemek gerekirse edebî betimleme, duygusal olan bir manzaraya vücut vermektir. Kelime, bu şekillendirmede bir araç işlevi görmektedir. Resimde ise kelimenin görevini renk, vurgu ve çerçeve görmekte, resmi şekillendirmekte ve güçlendirmektedir.⁴⁸³ Buraya kadar edebî tasvir konusuna giriş mahiyetinde bazı bilgileri sıraladık. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre edebî tasvirin, eski çağlara kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bu bilgilerden tezahür eden bir diğer nokta hicri 3. asırdan itibaren edebî tasvire ilişkin konular üzerinde durulduğudur.

Edebi Tasvir konusunu, edebî tasvirin çeşitleri, unsurları ve işlevleri, edebî tasvirde kullanılan yöntemler, edebî tasvir ve belagat ilişkisi başlıkları altında incelemiştir. Esas konumuz olmadığı için edebî tasvir konusunu bütün yönleri ile ortaya koyma gayesinde değiliz. Şu halde Kur'an'da edebî tasvir konusunu ele almak gerekmektedir.

B. Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri

Kur'ân'da edebî tasvirin muhtelif örnekleri vardır. Bunları yüce Allah'ın, insanın, tabiat sahnelerinin, darb-ı mesellerde (emsal), kıyamet sahnelerinin, cennetin, cehennem, geçmiş ve gelecekteki hadiselerin tasvirleri şeklinde sınıflandırmak

⁴⁸² Uşfûr, Câbir, *es-Sûretu'l-Fenniyye fi't-Turâsi'n-Nağdî ve'l-Belâğî Inde'l-Arab*, (Beyrût, el-Merkezu's-Sağafiyyu'l-Arabî, 1992), s. 323-324.

⁴⁸³ Salâh el-Hâlidî, *Nazariyyetu't-Tasviri'l-Fennî 'inde Seyyid Kutub*, (Cidde, Dâru'l-Menâr, 1989), s. 88

mümkündür.⁴⁸⁴ Bu bölümde çalışmamızın asıl konusu olan ve edebî tasvir örneklerinden cennetin ile cehennemin tasvirleri mevzusunu inceleyeceğiz.

a. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Sanatsal Ahenk

Kur'ân'da sözcüklerin, anlamların ve musikinin, ses uyumunun bağlamla ahenkli olduğunu gösteren örnekler vardır. Benzer durum cennet ve cehennem sahnelerinin takdiminde de söz konusudur. Bu konuda Tebbet Suresi güzel bir örnektir. Söz konusu sureye bakıldığında, sözcük ile betimleme arasında bir ahenk olduğu görülür. Burada söz konusu ahenge eşlik eden bir başka uyum daha vardır. Bu uyum, herkesin can alıcı noktasına dokunan psikolojik uyumdur. Bunun dışında burada, kelimelerdeki musiki ile konu arasında da bir uyum (aliterasyon) söz konusudur.⁴⁸⁵ Seyyid Kutub'un ifadesiyle kelimelere dağılmış musiki takdim ettiği konuyu tam olarak canlandırmaktadır. Konunun anlatılması için seçilen sözcüklerdeki lafzî cinas, mevzu ve surenin inişine sebep olan olay ile tam bir uyum oluşturmaktadır.⁴⁸⁶ Surede kelimelerdeki ritmin, musikinin odunların toplanıp demetlenmesini canlandırması oldukça etkileyicidir.⁴⁸⁷

Tekvir suresinde herkesin her şeyin tam bir değişime uğradığı, yoğun bir hazırlık içinde olduğu edebi bir şekilde anlatılmaktadır. Bu değişim ve hazırlık cehennem ve cennet için de söz konusudur. Zira cehennem yakılmış ateşle kükremiş, cennet de hazırlanmış, va'd edilen kimselere yaklaştırılmıştır. Genel olarak surede tam bir inkılap sahnesi vardır. Vaziyetlerle eşyayı kapsayan bir değişimdir, korkutucudur. İnsan ruhu,

⁴⁸⁴ Bkz. Kavak, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, s.112,118, 137, 151, 168, 196, 210, 218.

⁴⁸⁵ Abduttevvab, *s-Sûretu'l-Edebiyye fi'l-Kur'ân*, ss. 122-124; ez-Zevba'i, *İlmü'l-Me'âni*, s. 29; Ebu Zehra, *el-Mu'cizetu'l-Kubrâ*, s. 287.

⁴⁸⁶ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 57.

⁴⁸⁷ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 57; Ates, Süleyman, *Görünmez Alemin İzleri*, s. 131.

alışılmış şeylerden hoşlanır alışılmadık olduğu için inkılaplardan korkar. Sahne böyle korkunç olarak gösterilmesi korkuyu arttırmak isyandan önce düşündürmek içindir.⁴⁸⁸

Başka bir misal Burûc suresinde yer almaktadır. Burada hendeklerdeki ateş sahnesi ile ahenk elde etmek için cehennem azabının içinde de ateş olması gerekmektedir. Seyyid Kutub, söz konusu bu uyumun Kur'ân'ın betimlediği tüm tablolarla bulunduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁹ Benzer şekilde aynı surede, dünyada iman güçleriyle kurtulmuş olan Ashabu-ı Uhdûd'a uygun olarak müminlerin cennete girmesi büyük kurtuluş şeklinde nitelendirilmiştir.⁴⁹⁰

Kıyâme suresinde ba's (öldükten sonra tekrar dirilme) sahnesiyle bitişik takdim edilen can çekişme sahnesinin anlatımında özel bir ahenk bulunmaktadır. Buna göre gelecek şimdiki zaman olarak şimdiki zamanda geçmiş zaman olarak gösterilmiştir.⁴⁹¹ Hümeze suresinde alay etmeyi gösteren adi davranışlar sergileyenlere muvafık bir betimleme uyumu dikkat çekmektedir. Zira burada suç ile ceza usulü havası arasında karşılıklık vardır. Söz konusu anlatımda kibirli, alaycı olan inkârcı insanı resmeden ifadeler karşısında söz konusu davranışlar gösterenlerin Hutame'ye (kırıp geçiren ateş) atılıp tek başına bırakılmasını canlandıran sahne yer almaktadır.⁴⁹²

Mürselât, Rahman ve Kamer surelerinde apayrı bir uyum görünmektedir. Bu surelerde şimdiki alem ile ahiret alemi arasında tam bir birliktelik fark edilmektedir. Zira dünya resimleri ile ahiret resimleri çift olarak ortaya konulmuştur. Kıyamet gününü yalanlayan kimse için delil olsun diye böyle bir takdim yapılmıştır. Burada arz edildiğine göre dünya, somut olarak her şeyi ile kıyamet gününe işaret etmesine,

⁴⁸⁸ Tekvîr, 81/12-14; Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 59; ayrıca bkz. Kıyamet Sahneleri, terc. Süleyman, Ateş, (İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.), s.75-76; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 6/3841.

⁴⁸⁹ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 65; ez-Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefîru'l-Munîr*, 30/162.

⁴⁹⁰ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 65.

⁴⁹¹ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 69; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 6/3772.

⁴⁹² Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 70; *et-Tasviru'l-Fennîyyu*, s. 99; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 6/3973.

Yaratıcının kudretine ve nimetine pek çok deliller olmasına karşın yalanlayan inkâr eden adam resmedilmektedir. Dolayısıyla bu bağlamda ahiret tabloları, duyguyu ve ruhu etkilemek için vicdanî bir delil olarak zikredilmektedir. Bu izaha göre dünyaya dair canlı anlatımlar da ahiretin var olduğunu gösteren deliller olmaktadır. Sonuçta burada görünümüler arasında dünyaya ve ahirete ait tabloları birbirinden ayırmanın mümkün olmadığı derecede bir bağ olduğu tezahür etmektedir. Zira her iki farklı tablonun da gayesi vicdana tesir etmektir.⁴⁹³

Başka bir örnek Sa'd suresinde, "ezvâc" kelimesinde fark edilen ince ve edebî manadır. Burada "Kâsırâtu't-tarf" (gözlerini sırf kocalarına dikmiş huriler) ibaresindeki benzerlik dikkat çekicidir. Çünkü bu yerde ezvâc, alışılan anlamını içermemektedir. Ötekilerle mukayese dikkate alındığında "ezvâc" kelimesindeki alay manası fark edilecektir. Benzer durum Cehenneme mihâd isminin verilmesinde de sezilmektedir. Zira, müminlere cennetlerde verilen mihâd ile kâfirlere cehennemde verilen mihâd birbirine zıt olması iktiza eder. Ateşten olan döşeğin rahat vermek için olmayıp azap için olduğu açıktır.⁴⁹⁴

A'raf suresinde inkârcıların cezası ve iman ehlinin sevabı zikredildikten sonra bu iki fırka arasındaki münazaranın takdim edilmesi ayetler arasındaki uyuma dair güzel bir misaldir. Aynı surede cehennem ehlinin, cennet ehlinden yiyecek ve içecek istemesini arz eden sahnenin, cennet ehli ile cehennem ehli arasında ve A'raf ashabı ile cehennem halkı arasında geçen diyalogdan sonra gelmesinde de ayetler arası uyum görülmektedir.⁴⁹⁵ Bu surede yer alan kıssa ile ondan sonra geçen kıyamete ilişkin canlı anlatımlar arasında sezilen edebî uyum da güzle misallerdendir. Söz konusu kıssaya göre cennette Âdem' i meleklerle beraber olduğunu gösteren tablo ile başlaması ile

⁴⁹³ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 72.

⁴⁹⁴ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 85.

⁴⁹⁵ A'raf, 7/50; Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 88; ez-Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münîr*, 8/213,222.

ahiret aleminde aynı şekilde melekler ile insanları cennette birlikte gösteren sahne ile bitmesi arasında ahenk bulunmaktadır. Nitekim bu konuyu Seeyid Kutub, “*başlangıç sona kavuşuyor*” şeklinde izah etmektedir.⁴⁹⁶ Ancak buradaki anlatıma göre iki fıkra arasına dünya hayatı dönemi girmektedir. Burada dünya hayatı devresi neredeyse bir kitabın sadece iki sayfası gibi takdim edilmiştir. Sahnede arz edilen çekişme durumu da başlangıç ile son arasındadır. Dolayısıyla başlangıç ile nihayet arasında tam bir uyum oluşturmaktadır.⁴⁹⁷

Şu'arâ suresinde azgınlar cehennemin içine tepe takla atılmadan önce azarlanmaları, kendilerine Allah'ın dışında taptıkları varlıklardan sorulması ile Hz. İbrahim'in, kavmiyle diyalogu arasında uyum fark edilmektedir. O taptıklarının, neden kendilerine ve tabilerine yardım etmediklerinin sorulması, tapanlardan bir cevap çıkmaması, söz konusu sorunun sırf azarlama ve alay için olduğunu, cevap almak için olmadığını göstermektedir. Esasen cevap da beklenmemektedir. Hz. İbrahim de kavmine aynı soruyu yöneltmektedir. O halde iki muhavere arasında bir ahenk söz konusudur.⁴⁹⁸

Kasas suresinin farklı yerlerine dağılmış dört sahne vardır. Surenin çeşitli yerlerine dağılmış olmasına karşın buldukları yerlerde anlatılan konu ile oldukça uyumludur. İlk sahne Firavun ve kavminin ileri gelenlerinin kıssasının peşinden gelmektedir. Burada onlar, telkin ettikleri düşünce ve hayat anlayışları ile milletini yoldan çıkardıkları için ateşe çağıran önderler olarak nitelendirilmiştir. Kıyamet günü yardıma muhtaç oldukları halde yardım görmeyecekleri belirtilmektedir. Bu aciz durumları dünyada böbürlendikleri kuvvet davranışlarının karşısına

⁴⁹⁶Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 88; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 371289.

⁴⁹⁷ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 88; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 3/1289.

⁴⁹⁸ Şuarâ, 26, 92; Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 115; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2605.

yerleştirilmektedir.⁴⁹⁹ İkinci sahne Mekkeli müşrikleri şirkte tutan şeyin buldukları halin gerçek olduğu kanaati olmayıp mal meta' olduğunu, gösteren bir anlatımdır. Bu bağlamda “*Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız*” dediler.⁵⁰⁰ “*Size verilen şey, dünya hayatının metaı ve süsüdür. Allah'ı yanında olan daha iyi ve daha ebedîdir. Düşünmüyor musunuz?*” ayetlerinde bu duruma işaret edilmektedir.⁵⁰¹ Uyulanlar ile uyanların birbirinden ayrılacağı gözler önüne getirildiği sahneden sonra bu dünyadan, insanların kendi nefislerinden alınmış, Allah'ın bir olduğunu, kâinatı ve insanları idare ettiğini gösteren çok etkili sahneler sunulmaktadır. Bundan sonra ikinci sahneden biraz farklı soru içeren nida sahnesi gelmektedir. Buna göre müşriklere “*Ortağım sandığınız şeyler nerede?*” diye sorulacağı bildirilmektedir.⁵⁰² Ancak onların cevap vermesine müsaade edilmeyeceği, her ümmetin peygamberinin şahitlik etmesi için çağrılacağı ve onları rezil etmek için delillerini getirmeleri isteneceği haber verilmektedir. Onların, gerçeği anlayacakları, fakat bu anlamının faydası olmayacağı vurgulanmaktadır.⁵⁰³ Dördüncü sahne Karun kıssasının akabinde gelmektedir. Burada dünyada böbürlenmelerin, bozgunculuk yapanların evine karşılık Allah' tan korkup böbürlenmeyen, bozgunculuk yapmayanın evi konulmaktadır.⁵⁰⁴ Böylece Kur'ân manzaralarında daima var olduğu gibi burada da ifade ve betimlemede tam bir ahenk fark edilmektedir.⁵⁰⁵ Burada kibir ve bozgunculuğun yüceltilmemesi gerektiğine tevazu ve takvanın yüceltilmesinin icap ettiğine de bir işaret olduğu söylenebilir.

Hâkka suresinde kitabı sağından verilenler ve onların sevinci ile kitabı solundan verilenler ve onların pişmanlıklarının arz edildiği tabloda uzun anlatım fark

⁴⁹⁹ Kasas, 28/41; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyâme*, s. 120; Bikâ'î, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyi ve's-Suver*, 14/300; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/201; Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, (Mısır, Mektebetü Mustafa el-Bâbâ el-Halebî, 1365/1946), 20/60.

⁵⁰⁰ Kasas, 28/57.

⁵⁰¹ Kasas, 28/60; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyâme*, s. 120; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2703; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (İstanbul, İnsan Yay., 1997), 4/199-201; Câbirî, *Fehmu'l-Kur'ân*, 1/184-185.

⁵⁰² Kasas, 28/75.

⁵⁰³ Kutub *Meşâhidü'l-Kıyâme*, s. 121-122; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2709.

⁵⁰⁴ Kasas, 28/79-83; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2714.

⁵⁰⁵ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyâme*, ss. 120-122; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 5/2674-2678, 2694-2696.

edilmektedir. Surede geçen “*Tutun onu, bağlayın onu. Sonra cehenneme yaslayın onu. Sonra boyu yetmiş arşın olan zincire vurun onu!*”⁵⁰⁶ ifadelerinde her şeyin uzun anlatılmasında görünen uyum fark edilmektedir. Kutub, bu uyumu, ayrı bir uyum şeklinde nitелеmekte, edebî güzelliğin, vicdanî tesirin ve din gayenin böyle olmayı gerektirdiğine, durumun uzamasının, kastedilen gayeyi oldukça güzel betimlediğine dikkat çekmektedir. Buna göre tabloda geçen zincirin yetmiş arşın olarak nitelenmesi sahnenin uzatılmasında fonksiyon icra etmektedir. Sonuçta zincirin bir arşın olarak nitelendirilmesi yeterli olacakken, sahneyi uzatmanın unsurlarından biri olmaktadır.⁵⁰⁷ Nitekim tesirlerde “*zer’uhâ*” ifadesinin, uzunluk olarak izah edilmesi, bu tespiti desteklemektedir.⁵⁰⁸ Böylece her şeyi uzunlukla nitелеmek adeta manzarayı izleyenlerin önünde sahneyi uzatıp onları etkilediği anlaşılmaktadır.

Ankebût suresinde ahirette bir azap tablosunun gösterilmesi, bütün sahnede uyumu temin etmektedir. Buna göre azabın acele gelmesini isteyenler, cehennem tarafından kuşatılmış olarak resmedilmektedir. Cehennemin, gayp alanındaki gerçek şekliyle betimlenmesi ruhlarda korku meydana getirmektedir. Söz konusu azabın üstüne “*İşlediğiniz ameli tadın!*” şeklinde bir alay ve azar işitmektedirler.⁵⁰⁹

Mutaffifin suresinde, dünyada kazandıkları amelin etkisiyle kalplerine manevi bir perde sinmiş olarak resmedilen fâcirler görünmektedir. Burada onların kalplerinde hidayete engel olan, nuru kalplere göstermeyen bir perdeden, pastan söz edilmektedir.

⁵⁰⁶ Hâkka, 69/30-32.

⁵⁰⁷ Kutub, *et-Tasvîru'l-Fenniyyu*, s.139; *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 185; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 6/3682-3683.

⁵⁰⁸ Bkz. Zmahşerî, *el-Keşşâf*, 4/605;eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/340. Bikâî, İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver*,(Kahire Dâru'l-Kutubi'l- İslâmî, ts.), 20/369; Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 29/59. Burada ifade edilen yetmiş arşın zincire vurmanın, öncesinde geçen bağlamadan daha büyük bir maddi azap çeşidi olduğuna ilişkin bkz. İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 29/137. Ayrıca 32. Ayette geçen sayı ifadesinin çokluktan kinaye olduğuna dair bkz. Zmahşerî, *el-Keşşâf*, 4/605; Bikâî, *Nazmu'd-Dürer*, 20/369-370; el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 29/60.

⁵⁰⁹ Ankebût, 29/54-55; Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 198-199; *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 2784. Ayrıca bkz. eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 4/240; el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 21/12-13.

Burada fâcirlerin dünyada amellerinin tesiriyle hidayetten perdelenmiş olmaları ile ahirette Rablerinden perdelenmiş olmaları arasında uyum bulunmaktadır.⁵¹⁰

Muhammed suresinde, bütün sahnenin meşrubat sahnesi olarak arz edilmesi de başka bir uyum çeşididir. Burada cennette meşrubatın, su, süt, şarap ve balın karşısında ateşte bağırsakları parçalayan kaynar su yer almaktadır. Seyyid Kutub, burada sahnelerin çizimindeki esasın bir, çeşidin, ayrı olmasına dikkat çekmesi önemli bir detaydır.⁵¹¹

Rahman suresinin teması, uyum üzerinde cereyan etmektedir. Murselât, Kamer surelerinde de tema uyum üzerinde hareket etmekteydi.⁵¹² Surede insan ve cinlere hitap eden Allah Teâlâ'nın dinî⁵¹³ ve dünyevî nimetleri saydıktan sonra ahirette vereceği nimetleri zikretmesi sahneye uyum sağlamaktadır.⁵¹⁴ Zira Yüce Allah, surenin başında insanın iç dünyasında ve etrafındaki dış dünyada dinî ve dünyevî nimetlerini saymaktadır. Bu bağlamda hayır ve şerrin nimet ve azap ile karşılık görmesinin yani insanın tam olarak yerine getirmekten aciz olduğu adaletin, uhrevî bir nimet olarak sayılması manidardır.⁵¹⁵ Şu halde Allah'ın mutlak adaleti gereği iyiliğin karşılığının nimet, kötülüğün karşılığının azap olması da uhrevî nimetlerdendir,

Yukarıda cennet ve cehennem sahneleri özelinde Kur'ân'da sanatsal ahengi gösteren seçkiler ışığında Kur'ân'ın pasif değil, aktif bir okuyucuyu istediğini söylemek mümkündür. Zira burada izah edilen sanatsal ahengi aktif bir Kur'ân okuyucusunun fark

⁵¹⁰ Muataffifin, 83/14; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 200.

⁵¹¹ Muhammed, 47/15; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 213-214.

⁵¹² Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 216.

⁵¹³ Ebu's-Suûd, *İrşad-ı Akli's-Selîm*, (Dâru İhya-i-Turâsi'lArabî, Beyrut, tsz.), 8/183.

⁵¹⁴ Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 10/63; Bikâ'î, *Nazmu'd-Durer fî Tenâsubi'l-Âyâti ve's-Suver*, 19/193; Ebu's-Suûd, *İrşad-ı Akli's-Selîm*, 8/183; Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 216;

⁵¹⁵ Rahman, 55/60-61; Ebu Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 10/70; Bikâ'î, *Nazmu'd-Durer*, 19/186-187; Ebu's-Suûd, *İrşad-ı Akli's-Selîm*, 8/185; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 216; Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, 39, 47, 61. ayetlerin açıklaması;

edebileceği izahtan varestedir. Bu merhalede Kur'an'ın sezgiye hitap eden dini bir konuyu yine sezgiye yönelen edebi sanatla takdim ettiği ortaya çıkmaktadır. Böylece edebî gayenin, cennet ve cehennem sahneleri özelinde arz edilen insan hallerini gözler önüne getirerek muhatabın bu hallerden ibret alarak, dersler çıkararak ahlaki olarak kendisini dönüştürmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Yani kısaca edebi sanatın, dinî gayeyi gerçekleştirmenin aracı olduğunu belirlemek mümkündür. Sanatsal ahenk çeşitlerinden bir diğeri intikallerdir. Şimdi araştırma konumuz özelinde intikallere ilişkin örnekleri inceleyelim. Görüldüğü üzere sanatsal ahenge dair incelikler, daha çok Kur'an'ın bütünlüğüne dikkat eden bu konuda alt yapısı olanların sezebileceği hususlardır. Ancak Seyyid Kutub'un, söz konusu anlatımlardaki sanatsal uyuma dikkat çekerek Kur'an'la iletişim konusuna önemli katkı sunduğunu söylemek mümkündür. Gerçekten Kur'an'ı okurken, cennet ve cehennem sahneleri bağlamında var olan sanatsal uyumu fark etmek, duyguları, ruhları etkilemektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın söz konusu tasvirler bağlamında ortaya koyduğu açıklamaları, bu anlatımlardaki sanatsal ahengi gözden kaçırmadan muhataba takdim etmenin, onlar üzerinde bırakacağı etki açısından çok faydalı olacağı ifade edilebilir.

Kur'an'da nimet ve azaba dair canlı anlatımlar bağlamlarında dünya ile ahiretin birbirine karıştığı fıkralar görülür. Bunlar birbirini izleyen iki perde gibidir. Bunlarda birisi nice zamanlar sonra olacak olmasına rağmen arada hiç fasıla yoktur. Örneğin takva sahiplerine ahirette hitap edilirken yalanlayanlara dünyada seslenilmektedir. Mürselât suresinde bu tür intikale güzel bir örnek vardır. Burada dünya ile ahiret bir birini izlemektedir. Arada zaman aralığı yoktur. Ahirette muttakilere seslenilirken dünyada mükezziblere hitap yönelilmektedir. Bu şekilde muhataplar her iki durum arasındaki farkı görmeye çağrılır. Sonra yalanlayanların özellikleri izah edilerek ruhta derin etkisi olan bir soru sorulmaktadır. Bu soru şu şekilde ifade edilmektedir: “Artık

bundan sonra hangi söze inanacaksınız?”⁵¹⁶ Seyyid Kutub, sahnenin bu şekilde takdimini “Bu şekilde bir arz tuhaftır ama hisse ve ruha daha çok tesir eder. Bu arzda dinleyici ve okuyucu sahnelerin hareket ettiğini, manzaraların cisimleştiğini, üç zamanın bir araya geldiğini görür.”⁵¹⁷ şeklinde yorumlamaktadır.

Kâf suresinde dünyada başlayıp ahirette devam eden kıyamet ve hesap sahnesi intikale ilişkin bir diğer örnektir. Dünyada başlayan sahneleri sunan ayetlerde, Allah’ın kudret nişaneleri gösteren delillerden, geçmiş bazı kavimlerin akıbetinden, insanın yaratılmış bir varlık olduğundan, insanın her yaptığı için sağ ve sol tarafında bulunan iki melek tarafından yazıldığından, onun yaptığı hiçbir şeyin Allah’a gizli kalmadığından bahsedilir.⁵¹⁸ Bu sahnelerden sonra ölüm sarhoşluklarından sonra gelen ahiret gününün şekilleri arz edilmektedir.⁵¹⁹ Söz konusu anlatımlarda şimdi ile öteki alem peş peşe gelmektedir. Aralarında mesafe yakındır. Dünya da ahirette de yan yana gibidir.⁵²⁰

Furkan suresinde müşriklerin ve kıyameti yalanlayanların sahnesi sunulurken dünyaya intikal eden bir söze yer verilmektedir. Burada “Sizden kim zulmederse ona büyük bir azap tattırırız.” buyrulmaktadır.⁵²¹ Böylece önceden arz edilen korkunç durumun hayali zihinlerde iken bu ikaz yapılmaktadır. Zira böylesi daha etkilidir.⁵²² Vâkıa suresinde öldükten sonra dirilmeyi inkâr edenlerin sorusunu nakleden ibare ahirette dünyayı çok uzakta gibi resmetmektedir. Ahiret aleminde insanların, dünyadaki hayatını hatırladığı anlaşılmaktadır. Ve tam zamanı geldiğinde dünyaya dönmekte (iltifat) ve dünyadakilerin belli bir günde toplanacakları haber verilerek toplanacakları

⁵¹⁶ Mürselât, 77/50.

⁵¹⁷ Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kıyâme*, s. 72.

⁵¹⁸ Kâf, 50/6-18

⁵¹⁹ Kâf, 50/19-35.

⁵²⁰ Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kıyâme*, s. 76.

⁵²¹ Furkan, 25/19.

⁵²² Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kıyâme*, s. 98.

günün bugün olduğuna dikkat çekilmektedir.⁵²³ Söz konusu ayetler وَكَانُوا يَقُولُونَ أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ أَوْ أَبَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ قُلْ إِنَّ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ لَمَجْمُوعُونَ إِلَىٰ مِيقَاتِ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ “Onlar derlerdi ki: Biz ölüp toprak ve kemik olduktan sonra mı, biz mi elbette diriltilecekmiz? Yahut evvelki babalarımız diriltilecek ha? De ki: Evvelki ve sonrakiler belli bir günün (bir) zamanında mutlaka toplanacaklardır.”⁵²⁴ şeklinde zikredilmektedir.

Şu'arâ suresinde bu dünyadaki olaylarla ahiret alemindeki olayların cem edildiği görülmektedir. Buna göre ahiret hallerini canlandıran anlatımlardan sonra⁵²⁵ geçmiş kavimlerin akıbetinden bahsedilmektedir.⁵²⁶ Bu durum ahiret tasvirlerindeki durumlar ile kıssa üslubu ile anlatılan olayların, ibret alınması gereken gerçek olaylar olduğuna işaret edildiği anlaşılmaktadır.⁵²⁷ Naml suresinde geçen canlı anlatımın, muhatabı dünyadan alıp Sûra üflendiği zaman getirmesi, daha sonra tekrar dünya sahnelerini sunmaya dönerek dağları nitelemesi intikale ilişkin diğer misal olarak zikredilebilir.⁵²⁸

Hûd suresinde daha önce de görülen dünya ile ahireti sanki arası bir adımdan ibaretmiş gibi bir araya getiren sahne dikkat çekici bir tabloyu resmetmektedir. Buna göre dünyada kavmini dalalete götüren Firavun, ahiret aleminde de kendine uyanların önünde onları ateşe götürmektedir.⁵²⁹ Bu durum ayette إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِ فَاتَّبِعُوا أَمْرَ فِرْعَوْنَ وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ يَفْذُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَأَوْرَدَهُمُ النَّارَ وَبِئْسَ الْوَرْدُ الْمَوْرُودُ “Firavun'a ve cemaatine. Bunlar Firavun'un emrine uydular. Halbuki Firavun'un emri hak değildir. Kıyamet günü, kavminin önüne düşer. Artık o bunları ateşe götürmüştür. O varılan yer, ne kötü

⁵²³ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s.112.

⁵²⁴ Vâkıa, 56/47-50.

⁵²⁵ Şu'arâ, 26/90-104.

⁵²⁶ Şu'arâ, 26/105-159.

⁵²⁷ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 115.

⁵²⁸ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 116.

⁵²⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 127.

bir yerdir.”⁵³⁰ şeklinde ifade edilmektedir. Aynı surede geçmiş milletlerin azgınlıklarını ve onların başlarına gelen cezaları vurgulayan anlatımlar, onların dünyada uğradıkları cezalandırmanın, ahiret azabına benzediğine işaret ederek o günün azabını resmetmeye başlanmaktadır. Bu bağlamda *“Şüphesiz ahiret azabından korkanlar için bunda bir ibret vardır...”*⁵³¹ *“O gün gelince hiç kimse O'nun izni olmadıkça konuşmaz...”*⁵³² *“Şakî (bedbaht) olanların orada bir zefîr ve bir şehikleri (başka türlü soluyuş ve haykırışları) vardır.”*⁵³³ ifadeleri bu gerçeği dile getirmektedir.

Şûra suresinde dostsuz, yardımcısız kalmış, kibirleri kırılmış zalimlerin sahnelerinin gösterildiği anda siyakın dünyaya dönerek bu korkunç manzaradan insanları kaçındırması iltifata dair güzel bir misaldir.⁵³⁴ Burada Cenabı Hak *اسْتَجِيبُوا* *“Allah tarafından, geri çevrilemeyecek kıyamet günü gelmeden önce, Rabbinizin davetine uyun, çünkü o gün, sizin için sığınacak bir yer yoktur ve siz inkâr da edemezsiniz.”* buyurmaktadır.⁵³⁵

Sâffât suresinde, temanın din gününü yalanlayanlara seslenilerek haberden hitaba intikal etmesi de dikkat çekici bir örnektir. Buna göre *“Bu yalanlamakta olduğunuz hüküm günüdür.”*⁵³⁶ şeklinde sert ve başa vurma hitabı vardır. Bundan sonra hitap, cezalandırma işi ile görevli olanlara yönelmektedir. Söz konusu hitap *“Zulmedenleri ve zevcelerini ve Allah'tan başka taptıklarım bir araya toplayın, onları cehennem yoluna sürün. Ve onlun (orada) durdurun. Çünkü onlara sorulacaktır.”*⁵³⁷

⁵³⁰ Hûd, 11/97-98.

⁵³¹ Hûd, 11/103.

⁵³² Hûd, 11/105.

⁵³³ Hûd, 11/106.

⁵³⁴ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 151.

⁵³⁵ Şûrâ, 42/47.

⁵³⁶ Sâffât, 37/21.

⁵³⁷ Sâffât, 37/22-24.

şeklinde zikredilmektedir. Bundan sonra yalancılara “Niçin yardımlaşmıyorsunuz?”⁵³⁸ şeklinde alaylı bir hitap yöneltilmektedir. Bundan sonra onların cehennemde birbirleri ile mücadeleleri sunularak başka bir anlatıma geçilmektedir.⁵³⁹ Onların bu mücadelelerini takdim eden tabloya, sahneleri tasvirde sanatsal yaratıcılık bölümünde izah ettiğimiz için burada söz konusu anlatıma geçişi göstermesi bakımından ayetlerden bir bölüm nakletmekle yetiniyoruz. Örneğin, burada geçen “Birbirlerine döndüler, soruyorlar. Dediler ki: Siz bize sağdan gelirdiniz. Yani sağ tarafımızdan sokulur, vesvese verirdiniz...”⁵⁴⁰ ifadesi başka bir anlatıma geçildiğini göstermektedir.

Zuhruf suresinde de dünya evinden ahiret evine uzanan bir misal bulunmaktadır. Buradaki sunuma göre sahne burada başlıyor, orada son buluyor. Dünyada biz, Rahman'ı anma konusunda körlük hali yaşayan, yaptığı davranışın sonucunu kestiremeyen bir varlığı görmekteyiz. Buradaki anlatıma göre şeytanın kendisini doğru yoldan çıkardığı, fakat kendisini doğru yolda sanan bir tip resmedilmektedir. Seyyid Kutub, bunun Kur'ân'ın metodu olduğunu kaydetmektedir. Şu halde anlatımın verdiği his bakımından bu tablo gelecek bir hadise değildir, karşımızda olmaktadır.⁵⁴¹

Zariyat suresinde de dünyada başlayıp ahirette biten bir sahne söz konusudur. Burada “Ceza günü ne zaman?”⁵⁴² diye soru soran şüphecilere lanet etmekle başlamaktadır. Onların söz konusu suallerine kıyamet manzaralarıyla karşılık verilmektedir. Onlar bu iftiralarından dolayı ateşe arz ediliyorlar ve üzerine azar işitiyorlar. Bu azar “Fitnenizi tadın, acele ettiğiniz bu idi!”⁵⁴³ şeklinde ifade edilmektedir. Kutub'un bu ibareye dair “Dünyadaki fitneyi tatmak, ahirette bu azabı

⁵³⁸ Sâffât, 37/25.

⁵³⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 134.

⁵⁴⁰ Sâffât, 37/27-28.

⁵⁴¹ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s.152.

⁵⁴² Zâriyât, 51/12.

⁵⁴³ Zâriyât, 51/14.

tattırır. Bunun tadı ondan geldi.” şeklindeki değerlendirmesi manidar olsa gerektir.⁵⁴⁴

Nahl suresinde hareketine dünyada başlayan, daha sonra can verme halinden ahiret hayatına intikal eden kâfile sahnesi de iltifat konusuna dair güzel bir örnektir.⁵⁴⁵

.İnfitâr suresinde betimlenen gökte ve yerde korku, tabiatta şiddetli bir hareket ve sarsıntı manzaralarından sonra gelen insanın ruhuna etki eden şeylerden bahsedilmektedir. Daha sonra tekrar ceza sahnelerini göstermeye dönülmektedir. Buna göre iyiler naîmde (nimet içinde) fâcirler cehennemde olacaklardır. Bundan sonra azap sahneleri detaylarıyla anlatılmaktadır.⁵⁴⁶ Söz konusu azabın detayları “*Kötüler de cehennemdedirler. Ceza gününde oraya girerler. Onlar (kâfirler) oradan bir daha da ayrılmazlar. Ceza günü nedir bilir misin? Evet, bilir misin? Nedir acaba o ceza günü? O gün hiçbir kimse başkası için bir şey yapamaz. O gün iş Allah'a kalmıştır.*”⁵⁴⁷ şeklinde ifade edilmektedir.

İnsan suresindeki sahneler, önce insan hakkında bir giriş ile başlıyor. Daha sonra yüce Allah’ın ona yolu gösterdiğinden, seçme hürriyeti verdiği söz ediyor. Buna göre o ya şükredicidir ya da inkârcıdır. Dolayısıyla insan hakkındaki mukaddime söz konusu bu iki yolun neticesine geliyor. Kur’ân kullandığı metot ve üslup sayesinde muhatap, iki yolun akıbetini şimdi görür gibidir.⁵⁴⁸ Tahrim suresinde dünyadan ahirete, sonra tekrar dünyaya, sonra tekrar ahirete intikal söz konusudur. Sözün başında dünyadayız. Sonra birden ahirete geçiyoruz. Bundan sonra aynı hızla dünyaya dönüyoruz. Sonra tekrar ahiret intikal ediyoruz.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 159.

⁵⁴⁵ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 163-164.

⁵⁴⁶ Kutub, *Meşâhid*, s. 195.

⁵⁴⁷ İnfitâr, 82/14-19.

⁵⁴⁸ Kutub, *Meşâhid*, s. 219.

⁵⁴⁹ Kutub, , *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 225.

Nisa suresinde, yer alan sahne maddi azabı resmeden uzun sahne kontekstinde siyakın intikaline dair bir misal söz konusudur. Seyyid Kutub, bu hususa, “*Dehşetli korku da hissi, muhayyel manzaraya şiddetle bağlar ve onu sahne önünde hareketsiz bir şekilde durdurur. Ta siyak onu oradan alıp altlarından nehirler akan cennetlerde, gölgelik altında bulunan müminlerin sahnesine getirinceye kadar.*”⁵⁵⁰ şeklinde dikkat çekmektedir.

Nimet ve azap tablolarının sunulduğu bağlamda bir üsluptan bir başka üsluba geçiş örnekleri de vardır. Örneğin, Sebe suresinde boyunlarına tomruklar konuların tasvir edildiği azap manzarasından sonra hikâye üslubundan soru tarzında bir ta’lika geçilmektedir. Bu şerh cümlesi sahneyi hazırlamakta, dinleyicileri seyirci haline getirmektedir. Böylece her şey göz önünde oluyor gibi anlatılmaktadır.⁵⁵¹

Fussilet suresinde inananların ve onların, meleklerden olan dostlarının tasvir edildiği sahnede meleklerin istikamet üzere bir hayat süren müminleri cennet ile müjdelemeleri biz ahiretteymişiz gibi, bu müjde şimdi oluyormuş gibi anlatılmaktadır. Özellikle burada geçen “*Böyle idi. Yani onları cennetle müjdeliyorlardı.*”⁵⁵² şeklinde ifade tarzı böyle bir his uyandırmaktadır⁵⁵³

Tûr suresinde geçen “*Bu sihir mi, yoksa siz görmüyor musunuz?*”⁵⁵⁴ sözünden sonra emir ve takrime geçilmektedir. Nitekim “*Oraya girin ister sabredin ister etmeyin,*

⁵⁵⁰ Nisa, 4/56-57; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 208.

⁵⁵¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 139.

⁵⁵² Fussilet, 41/30.

⁵⁵³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 150.

⁵⁵⁴ Tûr, 52/15.

sizin için birdir. Ne yaptınızsa onunla cezalanıyorsunuz." buyrulmaktadır.⁵⁵⁵ Zira bu kararlaşmış bir cezadır. Değişmeyen sebepleri vardır.⁵⁵⁶

Cennet ve cehennem bağlamında Kur'ân'daki sanatsal uyumu gösteren bu örneklerden hareketle Kur'ân'ın, insanın, manevi yapısını yani kalbini, ruhunu, nefsini dikkate aldığını söylemek mümkündür. Zira bu örnekler, Kur'ân'ın, iletmek istediği temel mesajları arz ederken edebî gayeyi ihmal etmediğini göstermektedir. Bu bağlamda Kur'ân'ın, sezgiye hitap eden dini konuları, yine duyguya yönelen sanattan yararlanarak takdim etmesi dikkat çekicidir. Böylece duygu, vicdan ve ruh üzerinde derin etkiler icra eden canlı anlatımlar yoluyla muhatap, inanç, ibadet ve ahlak konularında dini gayeleri gerçekleştirmeye sevk edilmektedir. Netice olarak Kur'ân'ın insana seslenirken onu, beden ve ruhtan müteşekkil yapısıyla kucakladığı anlaşılmaktadır.

b. Cennet ve Cehennem Sahnelerinin Takdiminde Yaratıcılık

Manzaralarda şahısların konuşTURULMASI, hareket ettirilmesi şeklinde tezahür eden örneklerin tabloların sunumunda yaratıcılığı ifade etmektedir. Bu konuda Kur'ân'da pek çok misalin bulunmaktadır. Bu aşamada bu konuya dair nimet ve azap tablolarının arz edildiği ayetlerden örnekleri izah etmek gerekmektedir.

A'raf suresinde iman edip salih ameller işleyenlerin çekişme yerine, hamd ve Allah'ın nimetlerini itiraf ile meşgul olduklarının, kereme layık olduklarının söylenmesi etkileyici bir sunumdur. *Bu durum "Dediler ki: Bizi buraya sevk eden Allah'a hamdolsun. Eğer Allah bize bunu göstermeseydi biz bunu bulamazdık. Rabbimizin elçileri gerçekte geldi (bunu haber verdiler.) Onlara seslenildi: İşte size cennet,*

⁵⁵⁵ Tûr, 52/16.

⁵⁵⁶ Kutub, *Meşâhid*, s. 177.

yaptığınız amellere karşılık o size verildi.” şeklinde takdim edilmektedir.⁵⁵⁷ Aynı surede cennetlikler ile cehennemlikler arasında geçen muhavere de sanatsal yaratıcılık açısından dikkat çekicidir. Nitekim "*Biz Rabbimizin bize va'dettiğini gerçek bulduk. Siz de Rabbinizin size va'dettiğini gerçek buldunuz mu?*" sorusundaki azarlama acı alay,⁵⁵⁸ onların “evet” diye cevap vererek tartışmanın sona ermesi gerçekten iki zümre arasındaki söz konusu çekişme manzarasını oldukça güzel arz etmektedir. Zira müminlerin, va'din yani ba's, hesap ve cezanın⁵⁵⁹ Allah'ın peygamberlerin diliyle va'd ettiği nimetlerin gerçekleştiğini⁵⁶⁰ biliyor olmaları söz konusu sorunun bir alay olduğunu göstermektedir.⁵⁶¹ Yine bu surede geçen cennet ile cehennem arasında ayırıcı A'raf sahnesinde bulunan birtakım erkeklerin iki zümreyi yüzlerinden tanımaları ve onların gittikleri yere dönerek her zümreye ya hakaret veya taltif sözü söylemektedirler.⁵⁶² Bu durumda burada da bir yaratıcılık örneğine şahit olmaktayız. Yine aynı surede cehennem ehlinin, cennet ehlinin yiyecek ve içecek istemesini takdim eden manzara da bu konuya ilişkin bir başka misaldir.⁵⁶³ Bu surede geçen yalanlayanların can çekişmesi sahnesinde ruhlarını alan Allah'ın elçileri ile can çekişenler arasında cereyan eden konuşmalar da bu konuya dair bir örnektir. Bu muhavere, "*(Ey kâfirler!) Allah'ı bırakıp da taptıklarınız sizler gibi kullardır. (Onların tanrılığı hakkında iddianızda) doğru iseniz, onları çağırın da size cevap versinler! Onların yürüyecekleri ayakları mı var, yoksa tutacakları elleri mi var veya görecekleri gözleri mi var yahut işitecekleri kulakları mı var (neleri var)? De ki: "Ortaklarınızı*

⁵⁵⁷ A'raf, 7/43; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 91; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, 8/210.

⁵⁵⁸ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/236; ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 8/213,214.

⁵⁵⁹ Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, 14/245; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/236; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 8/137; ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 8/212-213.

⁵⁶⁰ Ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 8/214.

⁵⁶¹ A'raf, 7/44-45; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 8/136; Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 91.

⁵⁶² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 91-92; ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 8/219-220.

⁵⁶³ ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-Münîr*, 8/221.

çağırın, sonra bana (istediğiniz) tuzağı kurun ve bana göz bile açtırmayın!"⁵⁶⁴ şeklinde takdim edilmektedir.

Kâf suresinde yanında bir sâik ve bir şahit bulunan her nefsin arz edildiği sahnede geçen nefse hitap, şeytan ile nefis arasında geçen diyalog ve inatçı zorba olarak nitelendirilen kâfire yönelen azar, sanatsal yaratıcılığa dair güzel örneklerdendir. Burada nefis, muhasebe edilmekte, onun, amelleri, niyetleri, hareketleri ve kalp çarpıntılarını sayılmaktadır. Yanında iki bekçi bulunan nefse, "*Sen daha önce bundan gaflette idin. Sen den perdeni kaldırdık, artık bugün gözün keskindir.*"⁵⁶⁵ şeklinde bir hitap yöneltilir. Burada geçen karin, diğer surelerden anlaşıldığına göre sapkına refakat eden, onu dalâlete yönelten şeytandır.

Seyyid Kurub, burada geçen "karîn" ile ilgili şeytan veya daha önce bahsedilmiş kişiyle beraber olan meleğe ima ile kişinin amellerini yazıldığı kitaba işaret olduğuna dair yapılan iki izahtan "karîn" lafzının başka surelerde kullanımına da dayanarak⁵⁶⁶ bu lafızdan maksadın şeytan olduğunu belirten açıklamayı tercih ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷ Diğer açıklamaya göre mana "*onun yoldaşı olan melek dedi...*" olmaktadır. Fahrüddin Râzî, şeytanın o gün söz söyleme kudreti olmayacağını belirterek bu lafızdan maksadın kişiyle beraber olan melek olduğunu daha uygun gördüğü ortaya çıkmaktadır. Onun izahına göre kişiyle beraber olan melek ile amellerinin yazıldığı kitaba işaret edilmıştır.⁵⁶⁸ Söz konusu hitap "*Ve arkadaşı: "İşte yanımda bulunan hazırdır."* dedi."⁵⁶⁹ şeklindedir. Esasen bu bağlamda Kur'ân'ın, metodu gereği detayları değil, vermek istediği mesajı dikkatlere sunmakta olduğunu belirtmek iktiza eder. Zira bu ifadelerle anlatılmak istenenin insanı yoktan var eden Allah'ın onun içini dışını ve bütün

⁵⁶⁴ A'raf, 7/194-195.

⁵⁶⁵ Kâf, 50/22.

⁵⁶⁶ Bkz. Fussilet, 25; Zuhuruf, 36, 38;

⁵⁶⁷ Kutub, Seyyid, *Meşâhidu'l-Kıyâme*, s. 78.

⁵⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 28/36.

⁵⁶⁹ Kâf, 50/23.

gizli hallerini bildiğini zihinlere yerleştirmek olduğu kanaatindeyiz.⁵⁷⁰ Nitekim Elmalılı “karîn” lafzını “yanında sevk edip götüren” şeklinde izah ile yetinmiştir. Dolayısıyla onun burada Kur’ân’ın metoduna bağlı kaldığı görünmektedir.⁵⁷¹

Muhammed Esed gibi bazı yorumcuların ifade ettiği bu ayetlerde geçen söz konusu lafızları, içgüdüsel dürtüler, arzular ve akıl olarak yorumlamalarının zorlama olduğu kanaatini paylaştığımız zikretmek gerekir. Zira lafızların kendileri bu yorumu yapmaya uygun değildir. Çünkü Kur’ân’da insanın içgüdüleri, dürtüleri, sağduyusu kendilerine özgü olan nefs, kalp gibi lafızlarla anlatılmıştır. Benzer şekilde insana dışarıdan tesir eden varlıklar olan insan, cin, şeytan gibi varlıklardan da bahsedilmiştir. Dolayısıyla biz de insana dışardan etki eden varlıkları, içgüdüleri ifade eden lafızlara indirgemek için makul sebebin olmadığı kanaatindeyiz. Böylece melek ile akıl ve sağduyunun, benzer şekilde şeytan ile nefs ve hevânın, ayrı şeyler olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁷² Sonuç olarak “karîn” gibi lafızlardan maksadın ne olduğu ile meşgul olmak yerine suçluyu cehenneme atmakla biten tabloya kadar devam eden konuşma sahnesinde arz edilen, suçlu kişinin psikolojisini yansıtan ibret verici ifadelerden dersler çıkarmaya çalışmak gerektiği, bu yaklaşımın Kur’ân’ın metoduna daha uygun olduğu kanaatindeyiz. İnkârcı suçluyu cehenneme atmakla biten tablo “*(İki meleğe şu emir verilir) Atın cehenneme her kâfir, inatçı, hayra engel olan, saldırgan, şüpheciye (Allah ile beraber başka ilâhlar yaptı. Onu şiddetli azaba bırakın! Arkadaşı dedi; Rabbimiz, ben onu azdırmadım. Fakat o kendisi uzak bir sapıklık içinde idi. Benim huzurumda çekişmeyin, ben size va’di göndermiştim. Benim huzurumda söz değiştirilmez. Ben kullara zulmedici değilim. Herkes, kendi yaptığıının cezasını görür. O gün cehenneme*

⁵⁷⁰ Bkz. Kur’ân Yolu, 5/109-111.

⁵⁷¹ Bkz. Yazır, Hak Dini Kur’ân Dili, 9/ 4516.

⁵⁷² Bkz. Kur’ân Yolu, 5/ 109-111.

"Doldun mu?" deriz. O da "Daha var mı?" der."⁵⁷³ şeklinde muhatabın dikkatine sunulmaktadır.

Görüldüğü üzere arz yönteminin muhavere olması sebebiyle cehennem de canlı gibi konuşturularak diğer canlılara katılmış ve tablonun diğer unsurları ile ahenk teşkil etmiştir. Bu durum Kur'ân'da sahnelerin, arz metodu ile muvafık olduğunu göstermektedir.⁵⁷⁴

Seyyid Kutub, pek çok surede cennet ve cehennem tablolarında şahısların konuşturulduğunu dikkat çekmektedir. Sa'd, Yasin, Furkan, Neml, Kasas, En'âm, Sâffât, Sebe, Ğafir, Zümer, Fussilet, Şura, Zuhruf, Duhân, Ahkâf, Kehf, Nahl, İbrahim, Enbiya, Mu'minûn, Secde, Tur, Nebe, Rum, Ahzap, Hadîd, surelerinde de şahısların konuşturulduğu görülmektedir. Sa'd suresinde cehennem ehlerinden dünyada iken birbirlerini çok seven, araları oldukça iyi olan ancak o gün birbirlerini inkâr eden topluluğun çekişme sahnesi takdim edilmektedir. Yine aynı surede yerilenlerin cevabını ortaya koyan ifadeler söz konusudur.⁵⁷⁵ Yasin suresinde de konuşma manzaraları görülmektedir. Furkan suresinde yalanlayanların tablosunda tapınılanlara yöneltilen hitap dikkat çekicidir.⁵⁷⁶

Kasas suresinde Allah tarafından müşrikleri hayrette bırakan "*Hani benim ortaklarım sandığımız şeyler nerede?*" şeklinde zikredilen bir soru, Metbû'lar ile tâbî'ler arasında geçen aleyhlerine hüküm gerçekleşenler, "*Rabbimiz, bizini azdırdıklarımız şunlar. Biz azdığımız gibi onları da azdırdık.*" dediler."⁵⁷⁷ şeklinde ifade edilen muhavere, Cenab-ı Hakkın "*Ortaklarınızı çağırın! dendi Çağırıldılar, fakat onlara icabet*

⁵⁷³ Kâf, 50/24-30.

⁵⁷⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/388; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 79.

⁵⁷⁵ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 85;

⁵⁷⁶ Furkan, 25/17; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 85.

⁵⁷⁷ Kasas, 28/63.

etmediler. Azabı gördüler.”⁵⁷⁸ ifadesinde görüldüğü üzere onları, asıl konunun karşısına getirmesi, sahnelerin sunumunda sanatsal yaratıcılığı gösteren örnekleri oluşturmaktadır.

Bunların dışında aynı surede dünyaya kısa bir bakıştan sonra, “*Ah keşke hidayet üzere olsalardı!*”⁵⁷⁹ şeklinde dile getirilen başka bir hitap gelmektedir. Sapıklar ve yalancılardan hallerinin resmedildiği sahne “*O gün onlara, Peygamberlere ne cevap verdiniz?*” der. *O gün haberler onlara kör olur. Birbirlerine de soramazlar. Tövbe edip inanan ve salih amel işleyen kimsenin felaha erenlerden olması umulur.*”⁵⁸⁰ şeklinde arz edilmektedir.

Dünyada insanın kendi nefisinden alınmış oldukça etkili sahnelerden sonra tekrar sapıklara ve yalancılara “*Ortağım sandığınız şeyler nerede? Her ümmetten bir şahit çıkardık, dedik ki: Delilinizi getirin Anladılar ki hak, Allah'ındır. Ve uydurup taptıkları kendilerinden kayboldu.*”⁵⁸¹ şeklinde soru yöneltilmektedir. Kutub, söz konusu anlatımlara dair açıklamalarında Allah'ın onların ne cevap verdiklerini bildiğine, onların da bildiklerine ancak onların şaşırduklarına, dünyaya kısa bir bakış yapıldığına, sapıklar ve yalancılar sahnesinde tövbe ve imana çağırma sözünün yer aldığına dikkat çekmektedir. Bu açıklamalarından onun ayetleri izah ederken Kur'ân metninin dışındaki yardımcı bilgilere fazla başvurmadığını, daha çok doğrudan metnin kendisinden hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Bir başka örnek En'âm suresinde geçmektedir. Burada ateş üzerinde durdurulanların pişmanlıklarını ortaya çıkartan konuşmalara yer verilmektedir. Yine aynı surede cinler ile insanların bir arada olduğu sahnede cinlere ve insanlara hitap

⁵⁷⁸ Kasas, 28/64.

⁵⁷⁹ Kasas, 28/64.

⁵⁸⁰ Kasas, 28/65-67.

⁵⁸¹ Kasas, 28/75.

edilmektedir. İnsanlardan cinlere tabi olanların cevap vermeye yeltendiklerini gösteren ifadeler geçmektedir. Sonra dünyada gafletten ve o uzun itiraftan sonra yerlerinin ateş olduğu ve orada ebedî kalacaklarını bildiren emir gelmektedir. Daha sonra hem insanlara ve hem cinlere birlikte yöneltilen bir soru ve cevapları, aleyhlerine şahitlik etmeleri, dünya hayatının kendilerini aldattığını belirten ifadeler yer almaktadır.⁵⁸²

Söz konusu tablo “*Ah ne olurdu biz tekrar geriye döndürülseydik de Rabbimizin ayetlerini daha yalanlamasaydık, müminlerden olsaydık! Eğer geri gönderilseler, yine yasak edildikleri şeylere dönerler. Onlar elbette yalancılardır!*”⁵⁸³ *Ey cinler, siz insanlardan pek çok aldattınız. Rabbimiz, birimiz diğerimizden faydalandı. Bizim için tayin etliğin ecelimizin (vaktimizin) sonuna ulaştık. Durağımız ateştir. Orada ebedî kalacaksınız. dedi.*”⁵⁸⁴ şeklinde arz edilmektedir.

Seyyid Kutub, bu anlatıma dair ateş üzerinde duranların iradesiz olduğuna, içlerinin korku ile dolup taşıdığına, utandıkları için değil, korkudan pişmanlıklarını itiraf ettiklerine, cinlerin kendilerine tabi olan kitle karşısında cevap veremediklerine, şeytanlar ile insanlar arasındaki ortaklığın fayda üzerine kurulduğu noktalarına işaret etmektedir. Bu konuşmaların ve anlatım tarzının olayları, bir tiyatro sahnesi gibi izlenen hadiseler durumuna getirdiğini belirtmektedir.⁵⁸⁵

Sâffât suresinde, Allah'ın halis kullarının sükûnet içerisinde geçmişi ve şimdi buldukları hali konuşmaları, içlerinden birinin, arkadaşlarına hayatından bir parça anlatıldığı, dünyada iken ahireti, cezayı inkâr eden arkadaşının sonunu merak ettiği ve onu cehennemde gördüğü, o inkârcı arkadaşıyla çekiştiği, dünyada iken söylemiş

⁵⁸² Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 129-132.

⁵⁸³ En'am, 6/27-28.

⁵⁸⁴ En'am, 6/128.

⁵⁸⁵ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 129-132.

olduğu sözleri başına vurduğu sahne takdim edilmektedir.⁵⁸⁶ Söz konusu sahne “Birbirlerine dönmüş soruşuyorlar. Onlardan biri, dedi ki: “Benim (dünyada) bir arkadaşım vardı, derdi ki: Sen de tasdik edenlerden misin? Biz öldükten, toprak ve kemik olduktan sonra mı? Biz mi cezalanacağız yani? Dedi: Bakar mısınız nerede o? Baktı, onu cehennemın ortasında gördü. Dedi ki: Vallahi az daha sen beni de mahvedecektin. Eğer Rabbimin nimeti olmasaydı ben de (cehenneme) götürülenlerden olurum. Birinci ölümümüzden sonra bir daha ölmeyeceğiz, biz azap görmeyeceğiz öyle mi?...”⁵⁸⁷ şeklinde dikkatlere sunulmaktadır.

Sebe suresinde, tâbi'lerle metbû'lar arasında geçen tartışma sahnesi,⁵⁸⁸ Ğafir suresinde büyüklük taslayanlarla zayıflar arasında geçen tartışma sahnesi,⁵⁸⁹ Zümer suresindeki hitaplar,⁵⁹⁰ Fussilet suresinde derilerin konuştuğu, inkârcılara karşı düşman tavrı takındığı, aleyhlerine şahit durumuna geçtiği sahne⁵⁹¹ Şûra suresinde zillet ve umutsuzluk içinde birbirlerine, dönecek bir yol soranların sahnesi,⁵⁹² sanatsal yaratıcılık konusuna dair örnekler olduğu fark edilmektedir.

Benzer şekilde Zuhruf suresinde sapıtan ile kendisini saptıran arkadaş arasında geçen çekişme, aynı surede cehennemdekilerin Malik'e seslenmeleri,⁵⁹³ Duhân suresinde zebanilere yöneltilen geri çevrilmez emir ve cehenneme müstehak olana tevcih edilen azar,⁵⁹⁴ Ahkâf suresinde, kâfirlerin ateşe sürülüşü, azarlama sorusu, son kararın verilişinin gösterildiği iki sahenin, ikincisinde kararla sonuçlanan konuşma⁵⁹⁵ Kehf suresinde mücrimlerin, konulan kitaptan ve onda olandan korktukları, onun bu

⁵⁸⁶ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 132-137.

⁵⁸⁷ Sâffât, 37/50-59

⁵⁸⁸ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 138-140.

⁵⁸⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 140-143.

⁵⁹⁰ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 143-147.

⁵⁹¹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 147-150.

⁵⁹² Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 150-152.

⁵⁹³ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 152-154.

⁵⁹⁴ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 154-156.

⁵⁹⁵ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 157-158.

kadar incelikle her şeyi yazmasından canları sıkılması, Aynı surede Kıyamet gününde şeriklerin (putların), müşriklerle yüzleşmesi sahnesi,⁵⁹⁶ Nahl suresinde, müşriklerden soru sorma sahnesi,⁵⁹⁷ İbrahim suresinde üç fırkanın canlandığı sahne zayıflar, kibirlenenler ve şeytanın konuşmaya katılması,⁵⁹⁸ bu konuya dair misallerdir.

Aynı şekilde Enbiya suresinde gözleri belerip kalmış olanların alanda konuşmaktadırlar.⁵⁹⁹ Mu'minûn suresindeki uzun konuşma tablosu geçmektedir.⁶⁰⁰ Tûr suresinde, cennet ehlinin, sohbet ve hatıraları anlatmalarını resmeden güzel manzara,⁶⁰¹ Nebe suresinde meleklerin ve ruhun, geniş arz sahasında hiç konuşmadıkları tablolar, konumuza örneklerini oluşturmaktadır. Buradaki anlatma göre yalnızca Allah'ın izin verdiği konuşarak doğruyu söyleyeceğine dikkat çekilmektedir.⁶⁰² Bu misallerin dışında Rûm suresinde yer alan suçlular sahnesinde umutsuzun susması gibi konuşmayanların tablosu, aynı surede ilim ve iman verilenlerin hakikati açıklamasını takdim eden manzara,⁶⁰³ Ahzâb suresinde, yüzlerin ateşte çevrilenlerin hasret ve pişmanlık içinde zelil bir hal içinde yalvarmaları,⁶⁰⁴ Hadîd suresinde canlı konuşmaların ihya ettiği sahne konumuza dair diğer örneklerdir.⁶⁰⁵

⁵⁹⁶ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 160-163.

⁵⁹⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 163-166.

⁵⁹⁸ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 166-170.

⁵⁹⁹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 170-172.

⁶⁰⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 172-174.

⁶⁰¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 175-179.

⁶⁰² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 189-191.

⁶⁰³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 197-198.

⁶⁰⁴ **Ahzab** Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 206-207.

⁶⁰⁵ Hadîd Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyâme*, s. 210-213.

c. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Karşılaştırma/Mütekabiliyet

Karşılaştırma, meselelerin birbirine zıt bir şekilde takdim edilerek konuları kıyas etmeyi sağlayan münasebet çeşitlerindedir. Bu çeşit münasebet “mudâdde” şeklinde ifade edilmektedir. Buna göre iki zıt husus birbirini izlemektedir.⁶⁰⁶ Bu bağlamda Kur’ân’da kâfirlerin halleri ile müminlerin halleri birbirine mütakâbil (karşıt) tasvir edildiği görülür. Bu konuya dair örnekler pek çoktur. Kur’ân’ın âdetinin böyle olduğu belirtilmektedir.⁶⁰⁷ Örneğin, Fecr suresinde korku havasında "Ey emin olan, güvene eren"⁶⁰⁸ nefis ifadeleri mümin nefse güven vermektedir. Bukağılara, bağlara vurulanların karşısında kendisine gönül rahatlığı verilen müminler konulmaktadır. Akabinde gelen cümleler bütün ortamı rıza ve şefkatle doldurmaktadır.⁶⁰⁹ Söz konusu anlamlar, "(O zaman insan) Kâfirler der ki: Ah keşke ben bu hayatım için (iyi amel yapıp) gönderseydim. Artık o gün onun azabı gibi kimse azap edemez. Ve O'nun vurduğu bağı kimse vuramaz. Ey itmi'nana eren nefis (Rabbini) razı edici ve (Rabbin tarafından) razı edilmîş olarak Rabbine dön, kullarım arasına katıl ve cennetime gir!"⁶¹⁰ şeklinde zikredilmektedir.

Bu örnekte tekabül (karşılaştırma) sanatına başvurulduğu görülmektedir. Seyyid Kutub bu sahnede ayrıca iki musikinin karşılaştırıldığına da dikkat çekmektedir. Buna göre sert, askeri nağme ile yumuşak, tatlı, okşama musikisi arasında mütekabiliyet (karşıtlık, simetri) vardır. Aynı zamanda bu musiki sahnenin havasının ruha etki

⁶⁰⁶ Ayetler arasındaki münasebet çeşitleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Faik, Yılmaz, *Ayetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, ss.124-140.

⁶⁰⁷ Bakara, 2/25; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'ân*, tahk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (Dâru Tayyibe, 1420/1999), 1/203; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/104, 7/261; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420), 2/353; Kurtubî, *el-Câmi 'li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 167152; Kur'ân'da Terğîb (teşvik) ve Terhîb (Sakındırma) üslubuna dair daha fazla bilgi için bkz. Görmez, *Kur'ân-ı Kerimin İkili Anlatım Üslubu Bağlamında Teğîb ve Terhîb*, s. 95-203.

⁶⁰⁸ Fecr 24-30; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyâme*, s. 61-62.

⁶⁰⁹ Kutub, *Kur'ân'da Kıyamet Sahneleri*, s. 61-62.

⁶¹⁰ Fecr 89/24-30.

etmesini sağlamaktadır.⁶¹¹ Cennet ve cehennem sahnelerinin sunulduğu pek çok yerde bu iki hal ile iki musiki arasındaki karşıtlık fark edilmektedir.

Zıtlık konusunda bir diğer misal, Humeze suresinde suç ile ceza usulü ile ikab havası ve kibirli, kendini beğenmiş insan tablosu ile Hutame'ye (kırıp geçiren ateşe) atılıp yalnız bırakılması tablosudur. Burada tablolar karşılıklı olarak arz edilmektedir.⁶¹² Yasin suresinde sağda cennet ashabı ve eriştikleri nimetler anlatıldıktan sonra solda cehennem halkı ve düçâr olacakları azap tasvir edilmektedir. Cennet ehli, nimetler içinde zevk ve eğlence ile meşguldür. Bakışlar sola çevrildiğinde hakaret gören cehennem halkı görülüyor. Birçok nesli azdıran şeytandan kaçınmamaları sebebiyle acı ve ağır azabı hak ettikleri belirtiliyor.⁶¹³

Tâhâ suresinde Kutub, dünyadaki hidayetini, sanki cennetteki nimetin karşılığı olduğunu belirtmiştir. Burada "*Kim hidayetime uyarsa ne sapar ne azar.*"⁶¹⁴ ayetiyle ilgili olarak "*Kim beni anmaktan yüz çevirirse onun için dar bir geçim vardır.*"⁶¹⁵ ifadelerinden anlaşıldığına göre Allah ve ilâhî rahmet ile irtibatı kopmuş olan çok müreffeh olsa da dardadır. Bu kimse ahirette de kör olarak haşr olunacaktır. Cennet ile ilgili dikkat çekilen cennetten iniş, cennete dönüş, oradaki genişlik, dünyadaki darlık, doğru yolu bulma ve körlük, karşılıklı olarak takdim edilmektedir.⁶¹⁶

Bir başka misalde "ashâb-ı meymene", "ashâb-ı şimâl" ve "sâbikûn" bir arada tasvir edilmektedir. Mesudlar ile bedbahtların nail olacakları nimetlerle uğrayacakları azap halleri peş peşe anlatılmaktadır.⁶¹⁷ Kutub, mümtaz bir zümre olduğu anlaşılan

⁶¹¹ Kutub, *Meşâhidul Kiyame* s. 61-62.

⁶¹² Kutub, *Meşâhidul Kiyame* s. 92-95.

⁶¹³ Yasin, 36/54-64.

⁶¹⁴ Tâhâ, 20/123.

⁶¹⁵ Tâhâ, 20/124.

⁶¹⁶ Kutub, *Meşâhidul Kiyame* s.104-107.

⁶¹⁷ Kutub, *Meşâhidul Kiyame*, s. 109-110.

sabikûnun, peygamberler veya her peygamber döneminde imana ilk koşanlar olabileceğini belirttiikten sonra ne olursa olsun bu kimselerin cennette seçkin bir fırka olduğunu belirtmektedir.⁶¹⁸ Dolayısıyla onun bu yaklaşımı bu gibi konularda detaya takılmanın faydalı olmayacağı kanaatini sezdirmektedir. Benzer şekilde sinesinde yırtıcı bir ses çıkaran, hayale sert, kaba, dikenli, elleri yırtan, boğazı yaralayan bir ağacı getiren zakkum, dikensiz, meyve dolu kirazın karşıtıdır.⁶¹⁹ Görüldüğü üzere ashab-ı yemin ile ashab-ı şimâlin anlatıldığı sahneler arasında tekabül bulunmaktadır. Esasta ve detayda azap ile nimette birbirine mukabildir Cennetteki uzamış gölge, akarsu, dikensiz ağaç ve çok meyvelere karşılık cehennemde insanın iliklerine işleyen kaynar su, ne serin ne de cömert olan gölge ve zakkum ağacı bulunmaktadır. Karınlar zakkumla doluyor. Burada her iki tarafta da parçaları birbirine tam mukabil olan ahenkli bir tabiat sahnesi vardır. Kutub'a göre bu bir tasvir sanatıdır. Seyyid Kutub, "*et- Tesviru'l Fennî Fi'l Kurân*" adlı kitabında bu mevzuyu etraflıca açıkladığını belirtmektedir.⁶²⁰

Cehennem için alayı gösteren "mihâd" lafzının kullanıldığı⁶²¹ sahneden sonra iman edip salih amel işleyenlerin sahnesine geçiş de karşıtlığın örneklerindedir. Bu döşegin rahat edilecek yumuşak döşek olmaması söz konusu sözcükte alay olduğunu ortaya koymaktadır. Buradaki anlatıma göre ateş onların yorganları oluyor. Onları üstlerinden örtüyor. Yukarıda da belirttiğimiz gibi arz, müteakiben iman edip salih amel işleyenlerin sahnesine geçiyor. Onlar cennet ehlidirler. Ebedi olarak orada kalacaklardır. Dünyada dost olan yalancı inkârcılar şimdi birbirine düşmandır. Onlar cehennemde birbirlerine lanet etmekte birbirleriyle çekişmektedirler. Buna mukabil iman edip salih amel işleyenler cennette dostturlar, saf kardeşirler. Tam bir tekabül olan konuşma

⁶¹⁸ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame* s. 110

⁶¹⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame* s. 107-114.

⁶²⁰ Kutub, *et-Tasviru'l-Fenniyyu*; (Kahire, Dâru's-Şurûk, 1988), ss. 96-101 ayrıca bkz. *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, terc. Kamil M. Çetiner, (İstanbul, Hikmet Neşriyat, 2007), s. 140-148; *Meşâhidu'l Kiyame* s. 109

⁶²¹ A'raf, 7/41. "Onlar için cehennem ateşinden döşekler, üstlerine de örtüler vardır. İşte zalimleri böyle cezalandırırız!" Kutub, s. 86-92.

tablosuna yer verilen örnek oldukça dikkat çekicidir. Suçlular şiddetle birbirlerine çatıyorlar. Buna mukabil Allah'ın söz konusu nimetlerine erişenler oldukça yumuşak, tatlı tatlı sohbet ediyorlar⁶²².

İnkâr edenlerin bölük bölük cehenneme sevk edildiği onların iş işten geçtikten sonra itiraf ve teslimiyet ifadelerinin yer aldığı ve kendilerine cehennemin kapılarından girin denildiği sahnenin akabinde Rablerinden korkanların cennete tevcih edilmesi ve onların hamd ve dualarına yer verilmesi de konumuza misal teşkil etmektedir.⁶²³ Söz konusu ayetler mealen "*Denildi: Temelli kalmak üzere cehennemin kapılarından girin. Kibirlenenlerin yeri ne kötü imiş... .. Bize verdiği sözü yerine getiren ve bizi istediğimiz yerde oturtacağımız bu cennet yurduna sokan Allah'a hamd olsun.*"⁶²⁴ şeklinde ifade edilmektedir.

Rabbin arşını taşıyan meleklerin anlatıldığı mücessem tablodan sonra onu tamamlayan bölümlerde kitabı sağından verilen bahtiyarların sahnesi ile kitabı solundan verilen bedbahtların sözlerine yer veren anlatımda tekabül vardır.⁶²⁵ Zira burada kitabı sağından verilenlere karşılık kitabı solundan verilenler vardır. Bu durum "*Kitabı sağından verilen kimse diyor ki: İşte kitabımı okuyun. Hesapla karşılaşacağımı sanmıştım.*"⁶²⁶ ifadelerinde görülmektedir. zikredilmektedir.

Tûr suresinde iptilalarından dolayı ateşe sunulan azarlananların sahnesinden sonra Allah'ın nimetlerini kazananların bu mükâfatlarının sebepleri izah edilmesi bir

⁶²² Kutub, *Meşâhiu'l- Kiyame* s. A'raf, 7/41.

⁶²³ Kutub, *Meşâhidu'l- Kiyame* s. 143-147.

⁶²⁴ Zümer, 39/72-74.

⁶²⁵ Kutub, *Meşâhidu'l- Kiyame* s. 180-186.

⁶²⁶ Hâkka, 69/19.

diğer misaldir.⁶²⁷ Burada geçen "*Oraya girin. İster sabredin ister etmeyin sizin için birdir.*"⁶²⁸ ifadesinden sonra fazla sevinçten aralarından Gilmanların dolaştırıldığı, saçmalatmayan, azdırmayan örtük kadehe olan eğilimi gösteriliyor. Onların bu nimeti nail olmalarının sebebinin aileleri içinden inananlardan olmaları olduğu belirtiliyor. Zira Kuran'ın adetine göre azap ve nimetler yan yana çoğunlukla karşılıklı, simetrik gösterilir.⁶²⁹

Meâric suresinde inkârcıların dünyadaki sevinçlerinin ahirette zillete dönüşeceğinin dünyada içleri rahat iken ahirette yüzlerini zillet ve duman bürüdüğünün zikredildiği ayetlerde de haller arasında zıtlık vardır.⁶³⁰ Nebe suresi, azaba uğrayanların sahnasının karşısında cennetteki muttakilerin sahnasını sunmaktadır.⁶³¹

İnfitâr suresinde iyilerin nimet içinde facirlerin cehennem de olduğu ifade edildikten sonra azap sahneleri detaylarıyla anlatılıyor.⁶³² Söz konusu ayetlerde "*İyiler nimet içindedirler. Facirler cehennemdedirler. Din günü ona yaslanırlar ve onlar ondan kaybolmazlar. O gün hiç kimse kimseye bir fayda sağlamaz ve o gün emir yalnız Allah'ındır.*"⁶³³ şeklinde haber verilmektedir.

İnşikâk suresinde, kitabı sağından verilenlerin karşısında ölümü çağıran kitabı arkasından verilenler yer alıyor.⁶³⁴ Kur'ân'ın izlediği karşılaştırma metodu Mutaffifin suresinde zikredilen "siccin" in, "illiyûn" mukabili olduğunu göstermektedir.

⁶²⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame* s. 175-179. "*Fitnenizi tadın, acele ettiğiniz bu idi.*" (Zâriyât, 51/14) "*Onlar bundan önce ihsan ederlerdi. Gecenin az bir kısmında uyurlardı, seherlerde istiğfar ederlerdi.*" (Zâriyât, 51/16-19)

⁶²⁸ Tûr, 53/16. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 175-179.

⁶²⁹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 186-189. Ayrıca bkz. *Kıyamet Sahneleri*, s. 301-302.

⁶³⁰ Meâric, 32-44; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 186-189; Ayrıca bkz. *Kıyamet Sahneleri*, s.322.

⁶³¹ Nebe, 21-36; Kutub *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 189-191.

⁶³² Kutub *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 194-196.

⁶³³ İnfitâr, 82/13-19.

⁶³⁴ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, 215-216; "*Ey insan, sen Rabbine varmak için çalışır çabalarsın. Nihayet o'na kavuşursun. Kitabı sağından verilen kolay bir hesap ile muhasebe olunur ve ailesine sevinçle döner. Fakat kitabı arkasından verilen ise "ölüm neredesin? diye bağırır Ve alevli ateşe girer.*" (İnşikâk, 84/6-12)

Dolayısıyla Kurân'ın adeti olan karşılaştırma metodu, siccin'in illiyyiûn'in karşıtı olduğu sonucuna ulaşmayı sağlayan bir delil olmaktadır. Sonuç olarak burada da azaba uğrayacak olanlardan sonra nimet içinde olacaklar birbirine mukabil yan yana tasvir edilmiştir.⁶³⁵

Hadîd suresinde mü'minlerin ışığında yürüyeceği nurun, ateşin en aşağı derecesinde olan içlerindeki gizleyen, içlerinde olmayanı gösteren nifak, hile ve tuzaktan oluşan bir karanlıkta yaşayan münafıkların içinde bulunduğu karanlıklara mukabil olduğunu belirtilmektedir.⁶³⁶

Kur'ân'da karşılaştırma metodunun en güzel örneklerinin görüldüğü surelerden biri de Rahman suresidir. Bu surede mücrimlerin cehennemdeki halleri anlatılır, cennet ehlinin halleri ve onların mükâfatı takdim edilmektedir.⁶³⁷ Abese suresinde iki zümrenin halini karşılaştırıldığı fark edilmektedir. Muhatap, kederli ekşimiş yüzlerin karşısında ak, parıl parıl, güleç sevinçli yüzler görüyor. Hayırlıların, iyilerin karşısında kâfirler ve fâcirler var.⁶³⁸ Burûc suresinde ateşin karşısında altından ırmaklar akan cennetler karşılıklıdır. Zira ateşle ırmak, birbirine zıt olan şeylerdir. Bu şekilde karşılaştırma aynı zamanda bir ahenk çeşididir.⁶³⁹

Kâria suresinde “*gideceği yer hâviye'dir. (aşağıya akan çukurdur).*” ifadesinde “hâviye” kelimesinde özel bir incelik olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu inceliği lafzın zahirinden gelen tevehhüm doğurmaktadır. Buna göre tartıların hafifliği ve kefesinin yüksekliğiyle ile sevk edilecek yerin çukurluğu arasındaki farkı dikkatlere arz eden

⁶³⁵ Mutaffifin, 83/7-9, 18-22; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 199-201.

⁶³⁶ Hadîd, 57/12-13; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 194-196.

⁶³⁷ Rahman, 55/41-78; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 63-64.

⁶³⁸ Abese, 80/38-42; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 64-65.

⁶³⁹ Burûc, 85/10-11; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 65-67.

uyum oluşmuştur. Bu sebeple burada yükseklik ile alçaklık arasında mütakabiliyet olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴⁰

Mürselât suresinde, takva sahibi olanların nail olacağı gölge ile kâfirler için olan gölgelendirmeyen, ateşten de korumayan üç dallı gölge tasvirlerinde de simetri söz konusudur. Aynı surede müminlere yönelen latif hitabın karşısında yalanlayanlara yani inkârcılara azarlama hitabında da zıtlık vardır.⁶⁴¹ Kâf suresinde topluluklar, cehennemin canlandığı, konuştuğu manzara karşısında muttakilere cennetin yaklaştırılması, Allah'ın latif hitabını duymaları manzarası yer almaktadır. Takva sahiplerinin nail olduğu zevk ve rıza karşısında cehennemin kişileştiği ve konuştuğu azap gerçekten tüyler ürperticidir.⁶⁴² Kamer suresinde azap ile nimet karşılıklı olarak sunulmaktadır. Azabın peşinden nimetin gözler önüne getirilmesi onun kıymetini daha da artırmaktadır.⁶⁴³

Sa'd suresinde de her bakımdan karşılıklı iki manzara bulunmaktadır. Takva sahipleri manzarası ve kötü gelecek olan azgınlar manzarası da birbirine zıttır.⁶⁴⁴ İlk zümre içerisinde olanlar için kapıları açılmış cennetlerde maddi nimetler var iken ikinciler için "mihâd" var ama rahat olmayan bir döşek. Ayrıca onlar için kaynar bir içecek, kusturucu bir yemek (cehennem ehlerinden akan irin) bulunmakta ve azaplarının kat kat olduğu açıklanmaktadır. Nitekim "ezvâc" tabiri bunu göstermektedir.⁶⁴⁵ Yasin suresinde maddi ve manevi nimetler içerisinde olan cennet ashabı ile hakaret gören cehennem halkı karşılıklı iki tablodur.⁶⁴⁶ Furkan suresinde istikrarın, hebâ-i mensurun

⁶⁴⁰ Kâria, 101/8-11Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 70-76;

⁶⁴¹ Mürselat, 77/30-31, 41, 43, 46-50, Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 76-79.

⁶⁴² Kâf, 50/30-35; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 81-84.

⁶⁴³ Kamer, 54/47-55; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 84-86.

⁶⁴⁴ Kutub, s. 84-86.

⁶⁴⁵ Sa'd, 38/49-64; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 92-95.

⁶⁴⁶ Yasin, 36/54-64; Kutub *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 95-100.

hafifliğine mukabil ağırlık ifade etmesi, itminan ile korkunç hal arasındaki karşıtlık dikkat çekici bir örnektir.⁶⁴⁷

Fâtır suresinde karşılıklı iki sahne yer almaktadır. Cennette nimet görenler ile cehennemde azap çekenler. Burada yine cennet ehli için olan maddi ve manevî nimetler anlatılmaktadır. Kutub, surede arz edilen cennet ve cehennem sahnelerinde sahip olduğu havayı ifade etmek için seçilen kelimelerin de melodileri açısından birbirine karşıt olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir.⁶⁴⁸ Onun Fâtır suresindeki tekabüle ilişkin şu ifadeleri açıklayıcı mahiyettedir:

“Fâtır suresinde takdim edilen sahneler, karşılıklı iki tablodur. Güven, rahat tablosu karşısında çalkantı, ıstırap tablosu var. Şükür ve dua nağmesi karşısında canı bedenden çeken bağırta ve iniltinin kulak tırmalaması. İnanet ve ikramın karşısında ihmal ve azarlama. Yumuşak melodinin, tatlı ika'nın karşısında kaba melodi, sert, haşin ika' bulunmaktadır. Bu suretle sahnenin gerek bütününde gerek cüzlerinde tekabül ve uyum tamamlanmış oluyor.”⁶⁴⁹

Meryem suresinde müminler konuk olarak (vefden) yüce Allah'ın huzurunda toplanırken suçlular suya götürülür gibi (virden) cehenneme götürülmektedir. Burada “vefd”, yüce Allah'ın iyiliği ve rahmetine doğru iken “vird”, cehenneme doğrudur.⁶⁵⁰ Neml suresinde görülen bambaşka bir zıtlık çeşidi dikkat çekicidir. Burada sunumda bir tekabül türü ile karşılaşılmaktadır. Buna göre “dâbbe”nin hayvanların bile konuşup durduğu sahnenin karşısında Allah'ın ayetlerini yalanlayanların susmaları, dilsiz bir va-

⁶⁴⁷ Furkan, 25/23-24; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 100-102.

⁶⁴⁸ Fâtır, 35/33-37.

⁶⁴⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 102-104.

⁶⁵⁰ Meryem, 19/85-86; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 116-119.

ziyette donup kalmaktadırlar.⁶⁵¹ Kasas suresinde arz edilen Firavun ve kavminin ileri gelenlerine ait kıssayı takiben gelen, onları ateşe çağırın önderler olarak niteleyen, kıyamet günü yardım edilemeyeceği belirtilen, onların aciz hallerini resmeden sahne, dünyada böbürlendikleri, güç gösterdikleri kuvvet tavırlarının karşısına konmuştur.⁶⁵² İsrâ suresinde körlüğün karşısına okumanın konması manidardır. Okumayı sağlayan göz sapıklığının karşısında hidayettir.⁶⁵³ Hûd suresinde bedbaht olanları cehennemde solukları tutulmuş iken mesut olanlar cennette sonsuz, kesiksiz lütuf ve nimet içerisindedirler.⁶⁵⁴ Hicr suresinde Hz. Peygamberin sözüne uymayanların gideceği yer cehennemdir. Buna mukabil muttakiler, cennetlerde ve çeşmelerdedirler.⁶⁵⁵

Sâffât suresinde, suçlular şiddetle birbirlerine çatmalarına karşın cennet ehli gayet yumuşak, tatlı tatlı konuşuyorlar. Buradaki tablolar da tam karşıtlık var. Yine aynı surede, bu büyük nimetin karşısında, yalancılara yaslanacağı azap tablosu yer almaktadır.⁶⁵⁶ Zümer suresinde, Rablerinden korkanlar için köşkler olduğu bildirilirken buna karşın Allah'ın ayetlerini yalanlayanlar için ateşten gölgeler olduğu haber verilmektedir. Sahne, gölgelerin karşısındaki köşkler ve ırmaklarla uyumludur. Aynı surede, inkâr edenler cehenneme geldiklerinde cehennemin bekçilerinin onları uzaktan karşılamaları onlara burayı hak ettiklerini hatırlatan sözler söylemelerine karşılık cennete sevk edilmiş olanlar, cennetin bekçileri tarafından selâm ve övgü sözleri ile karşılanmaktadır.⁶⁵⁷

Duhân suresinde bir tarafta yakalama, azap, azarlama varken öbür tarafa korunanlar, yani takva sahipleri, güvenli bir makamdadırlar. Onlar için yakalama, azap

⁶⁵¹ Neml, 27/82, 85; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 119-122.

⁶⁵² Kasas, 28/38-41; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 122-124.

⁶⁵³ İsrâ, 17/71-72; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 126-128.

⁶⁵⁴ Hûd, 106-108; “*Orada bir zefîr, ve bir şehikleri (öyle feci nefes alıp vermeleri) vardır.*”; Kutub, Seyyid, *Meşâhid'ul-Kiyame* s. 128-129.

⁶⁵⁵ Hicr, 6-7, 43, 45, 46; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 132-137.

⁶⁵⁶ Sâffât, 37/20-60; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 143-147.

⁶⁵⁷ Zümer, 39/16, 20, 71, 73; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 154-156.

ve azarlama yoktur. Onlar muhtelif ince ipekler içerisinde karşılıklı koltuklara yaslanmış sohbet ediyorlar. Bununla beraber onlar orada ev sahibidirler.⁶⁵⁸ Câsiye suresinde, inanıp güzel davrananların işleri kolay geçiyor. Hesapları çabuk geçiyor. Uzun bekleme sıkıntısından, üzüntü ve ıstıraptan kurtularak rahata kavuşuyorlar. Ötekilere gelince, onlar için azarlama, rezil ve rüsvay etme vardır.⁶⁵⁹ Zâriyât suresinde ateşte fitnelerini tadanların karşısında takva sahipleri cennetlerde, su başlarındadırlar. Aynı surede ihsan edenlerin o gün almalarında bir karşılıklılık vardır.⁶⁶⁰ Ğâşiye suresinde, eğilmiş, zelif, yorgun, bitkin yüzlerin tam karşısı olarak mesut, pırıl pırıl, çalışmasından razı yüzler var. Aynı surede kızışmış ateşe yaslananların karşısında yüksek bir cennette, sakin, huzur içindedirler.⁶⁶¹

Kehf suresinde ateşe yaslanan bedbahtların perişan olmak, haşlanmak için oturmaları, yaslanmaları, cennette müminlerin yaslanış ve oturuşuna mukabildir. İki zümrenin yaslanışı arasında ciddi bir fark vardır. Bir zümre azap içinde iken diğer zümre de "Adn Cennetlerinde"dir.⁶⁶² Nahl suresinde, cehennemin kapılarından, orada ebedî kalmak üzere giren kibirlenenlerin karşısında muttakîler kâfîlesi yer almaktadır. Aynı yollarda geçmelerine karışın vardıkları yer bambaşkadır.⁶⁶³ Enbiya suresinde, Allah'a ortak koşanlara ile O'ndan başka taptıkları nesnelere cehennem azabına uğrayacakları bildirilirken Allah katında hakkında iyilik yazılanlar cehennemden uzaklaştırılacağı haber verilmektedir.⁶⁶⁴ Tûr suresinde, siyak, yalancıların yaptıklarının cezası olarak cehenneme itilip kakılacakları, ona yaslanacakları haber verdikten sonra Allah'tan saygıyla korkanların nail olacakları maddî ve manevî naîm sahnesini arz etmektedir. Cehennem azabından korunmaları, dizilmiş koltuklara yaslanarak afiyetle

⁶⁵⁸ Duhân, 44/43-57; "Muttakîler ise hakikaten Emin (güvenilir) bir makamdadırlar." (Duhân, 51); Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 156-157.

⁶⁵⁹ Câsiye, 45/30-35; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 158-159.

⁶⁶⁰ Zâriyât, 51/12-20; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 158-159.

⁶⁶¹ Ğâşiye, 88/2-16; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 159-160.

⁶⁶² Kehf, 29-31; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 163-166.

⁶⁶³ Nahl, 16/28-32; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 170-172.

⁶⁶⁴ Enbiya, 21/98-103; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 175-179.

yyip içmeleri, iri gözlü hurilerle sevindirilmeleri, iman edenler ile onlara tabi olan zürriyetlerinin, birlikte sevaba ermeleri, meyve, iştahlarının çektiği et, kendisinde saçmalama ve günaha sokma olmayan bir kadeh çekiştirmeleri, kendilerine mahsus gilmânların çevrelerinde dönmeleri, söz konusu nimetlere dair fikir verici bazı bilgilerdir.⁶⁶⁵ Hâkka suresinde, sevinç ve iftiharından o geniş sahneye sığamayan kitabı sağından verilenlerin karşısında hasret kaplamış, pişman, perişan, bitkin, yakınan, dövünen, kitabı solundan verilenlerin hali arz edilmektedir.⁶⁶⁶ Nebe suresinde kâfirleri gözetleyen, zalimlerin gideceği yer olan cehenneme mukabil daha önce benzerleri geçen cennetteki takva sahiplerinin sahnesi takdim edilmektedir. O muttakiler, maddi nimetle içerisinde resmedilmektedir.⁶⁶⁷ İnşikâk suresinde, kitabı sağandan verilen ile kitabı arkasından verilenlerin hali arasında simetri vardır. Bir tarafta Allah'a dönmeyeceğini sanan dünyada ailesine sevinçli dönen ancak ahirette döneceği bir ailesi olmayan adam ile kurtuluşunu öğrenince ahirette ailesine sevinçle dönen adam tablosu güzel bir karşılaştırmadır.⁶⁶⁸ Rûm suresinde, bir bahçede ağırlanan, ruhları, vücutları sevinç ve neşe içinde olan müminlerin karşısında zorla azaba götürülen inkârcılar vardır.⁶⁶⁹

Al-i İmran suresinde yüzleri kararanların azaba uğrayacaklarına mukabil yüzleri ağaranların Allah'ın rahmetinde olacağı haber verilmektedir. Bir tarafta azabın üstüne aşığılama diğer tarafta nimetin üstüne yüceltme var.⁶⁷⁰ Nisa suresinde, derilerin pişip kavrulması alevlerin coşup tasmasının karşısında altlarından nehirler akan cennetler, gölgeler yer almaktadır.⁶⁷¹ Hadîd suresinde, münafıklar, içlerindeki karanlıklara uygun olarak karanlıklar içinde, gizli örtülü karanlıklar çukurundadırlar. Onların bulunduğu

⁶⁶⁵ Tûr, 52/14-28; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 175-179

⁶⁶⁶ Hâkka, 69/19-37; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 185.

⁶⁶⁷ Nebe 78/21-36; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 196-197.

⁶⁶⁸ İnşikâk, 7-15; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 197-198.

⁶⁶⁹ Rûm, 43-46; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁶⁷⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 207-209.

⁶⁷¹ Nisa, 4/56-57; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 210-213.

karanlıklar karşısında nurun müminleri aydınlatması çok mütenasıptir.⁶⁷² Muhammed suresinde, nimet ve azabın en son uçları ifade edilmektedir. Buna göre bir yanda Rablerinden mağfiretine mazhar olma öbür tarafta ebedî ateş, bağırsakları parçalayan kaynar su söz konusudur.⁶⁷³ Ra'd suresinde Allah'tan saygıyla korkanlar için olan zevk, güzellik ve dinlenme sahnesinin mukabilinde kâfirlerin sonunun ateş olduğu haber verilmektedir. Bir tarafta akan ırmaklar, devamlı ürün, gitmeyen gölge diğer tarafta ateş var.⁶⁷⁴ Rahman suresinde bir yanda cehennemle kaynar su arasında dolaşanlar diğer tarafta Rabbinin makamından korkan için iki cennet mukayese edilmektedir.⁶⁷⁵ İnsan suresinde kâfirlere için hazırlanan zincirler, demir halkalar ve çılgın alevden bahsettikten yani azabın araçlarına değindikten hemen sonra nimet tabloları uzun bir şekilde açıklanmaktadır.⁶⁷⁶ Nur suresinde, dünyada geçen iftira ve yalan manzarasının karşılık ahirette sadakat ve gerçeklik tablosu sunulmaktadır.⁶⁷⁷ Seyyid Kutub'un söz konusu doğruluk sahnesine ilişkin "*Öyle bir doğruluk ve gerçeklik sahnesi ki yalanla hareket eden diller bile iradesiz olarak bu gerçeği söylüyor, eller ve ayaklar da dilin söylediğini tasdik ve teyit ediyor. O iftiracıların cüzleri olan bu uzuvlar, iftiracıları apaçık gerçekle yarıp biçiyor.*"⁶⁷⁸ şeklinde ifadeleri dikkat çekicidir.

Hac suresinde Rableri hakkında tartışan iki hasım zümrenin sonu arz edilmektedir. İnkâr edenlerin feci sonuçları resmedildikten hemen sonra iman edenlerin hali anlatılmaktadır. Buna göre onlar altlarından ırmaklar akan cennetlerde üstünde altından, inciden süsleri olan ipekten elbiseler içinde olacaklardır.⁶⁷⁹ Bütün örnekler ışığında Kur'ân'da azap ve naîmin birbiri yanında, çoğunlukla karşılıklı (simetrik)

⁶⁷² Hadîd, 57/12-13; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 213-214.

⁶⁷³ Muhammed, 47/15; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 214-215.

⁶⁷⁴ Ra'd, 13/35; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215-216.

⁶⁷⁵ Rahman, 55/43-61; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 216-221.

⁶⁷⁶ İnsan, 76/4-22; Kutub *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 221-222.

⁶⁷⁷ Nûr, 24/23-26; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 221-222.

⁶⁷⁸ Kutub *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 222-224.

⁶⁷⁹ Hac, 22/19-24; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-226.

olarak gösterildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân'ın, âdeti üzere önce birini, sonra diğerini arz ederek iki hal arasında mukayesede bulunma fırsatı verdiği anlaşılmaktadır.

d. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Tekrar

Sahnelerdeki yenliği görebilmek için nüzûl sıralamasını dikkate almak gerektiğini belirtmek gerekir. Zira Seyyid Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame Fi'l-Kur'ân* adlı çalışmasında kesin bir nüzûl sıralaması olmadığını belirtmekle beraber⁶⁸⁰ belli bir nüzûl sırasını esas almış ve esas aldığı sıralamaya göre tekrar edilen anlatımları kendi bakış açısına göre izah etmiştir. O, söz konusu bu çalışmasında tekrar olarak görünen tasvirlerde, ifadede yer alan bir yenilikten dolayı esasında tekrar olmadığına dikkat çekmiştir.⁶⁸¹ Tekrar gibi görülene anlatımlarda yer alan farklılıktan dolayı esasında tekrar olmadığını Câbirî de belirtmektedir.⁶⁸² Sonuçta bu açıklamalara göre nimet ve azap sahnelerini betimleyen ayetlerde tekrarın değil benzerliğin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada cennet ve cehennemin canlı bir şekilde anlatıldığı surelerde benzer anlatımları biraz daha detaylandırmak gerekmektedir⁶⁸³.

⁶⁸⁰ Bkz. Kutub *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 226-226. Ayrıca bkz. Câbirî, *Kur'ân'a Giriş*, çev. Muhammed Coşkun, (İstanbul, Mana Yay., 3. Baskı, 2013), 1/271-272; Atay, *Kur'ân'da İman Esasları*, s. 33-35.

⁶⁸¹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 226-226.

⁶⁸² Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 124-126.

⁶⁸³ Günümüzde Ezher'de ve bir çok yerde kabul edilen listeyi buraya iktibas etmekte fayda görüyoruz:

1-Alak, 2-Kalem 3-Müzzemmil 4-Müddessir 5-Fatiha 6-Mesed 7-Tekvir 8-A'la 9-Leyl 10-Fecr 11-Duha 12-İnşirah 13-Asr 14-Adiyat 15-Kevser 16-Tekâsur 17-Mâûn 18-Kâfirun 19-Fil 20-Felak 21-Nas 22-İhlas 23-Necm 24-Abese 25-Kadr 26-Şems 27-Buruc 28-Tîn 29-Kureyş 30-Kâria 31-Kiyame 32-Hümeze 33-Mürselât 34-Kâf 35-Beled 36-Târik 37-Kamer 38-Sad 39-Araf 40-Cin 41-Yasin 42-Furkan 43-Fâtır 44-Meryem 45-Tâhâ 46-Vâkıa 47-Şuarâ 48--Neml 49--Kassa 50-İsra 51-Yunus 52-Hud 53-Yusuf 54-Hicr 55-En'âm 56-Sâffât 57-Lokman 58--Sebe 59--Zumer 60-Ğfir 61-Fussilet 62-Şûrâ 63-Zuhruf 64-Duhân 65-Câsiye 66-AhKâf 67-Zâriyât, 68-Ğâşiye 69-Kehf 70-Nahl 71-Nih 72-İbrahim 73-Enbiya 74-Mümünün 75-Secde 76-Tür 77--Mülk 78-Hâkka 79-Meâric 80-Nebe 81-Nâziat 82-İnfîtâr 83-İnşikâk 84-Rum 85-Ankebut 86-Mutaffifin 87-Bakara 88-Enfal 89-Âl-i İmrân 90-Ahzab 91-Mümtehine 92-Nisa 93-Zilzal 94-Hadid 95--Muhammed 96--Ra'd 97-Rahman 98-İnsan 99-Talâk 100-Beyyine 101-Haşr 102-Nur 103-Hac 104-Munafikûn 105-Mücadele 106-Hucurat 107-Tahrim 108-Teğâbun 109Saf 110-Cuna 111-Fetih 112-Maide T113-Tevbe 114-Nasr. Bkz. Câbirî, *Kur'ân'a Giriş*, s. 273.

Yunus suresinde, yüzlerini siyahlık, zillet kaplayan kâfirler sahnesi, Abese ve Kıyamet surelerinde de yer almıştır. ⁶⁸⁴ Burada ise yüzlerin, görünür bir cisim haline gelen karanlık gecelerden parçalarla kaplanmış gibi resmedilmesi, ifadeye bir tazelik katmaktadır. ⁶⁸⁵ Kutub, buradaki anlatım ile muhteşem bir sahnenin vücut bulduğunu belirtmektedir. ⁶⁸⁶ Benzer tablo Zumer suresinde de yer almaktadır. Zira burada da yüzlerini siyahlık kaplayanlar sahnede yerini almaktadır. ⁶⁸⁷ Kutub, buradaki siyahlığı yüz üstü kalma siyahlığı olabileceği yolundaki yorumunu kaydetmeden geçmemekte fayda vardır. ⁶⁸⁸ Ayrıca bazı yüzleri siyahlığın kaplayacağı bugünden kurtuluşun bile büyük bir başarı olduğu da daha önce zikredilen tasvirlerdendir. ⁶⁸⁹

Hicr suresinden önce cehennem sahnelerinde geçen bir sahne vardır. Bu tabloda da bir yenilik vardır. Buna göre buradaki tazelik cehennemin yedi kapısı olduğunun ifade edilmesidir. ⁶⁹⁰ Bu merhalede sayı ifadesinin tabloya yenilik katmasının bu tür ifadeler ile Kur'ân'ın i'cazı arasında bir bağ olabileceği göstermesi bakımından dikkat çekicidir. ⁶⁹¹ Aynı surede cennet sahnesinde de bir yenilik bulunmaktadır. O da orada onlara yorgunluğun dokunmayacağı ve oradan çıkarılmayacaklarının zikredilmesidir. ⁶⁹²

Sâffât suresinde geçen Zakkum ağacının sahnesin de yenilik söz konusudur. Buna göre zakkum ağacına dair muhatabın daha önce bilmediği bazı özellikler bildirilmektedir. Bu özellikler cehennemin dibinde bitip yanmaması, tomurcuklarının şeytanların başlarına benzemesidir. ⁶⁹³ Zakkum ağacı ile ilgili bir tazelik de Duhân

⁶⁸⁴ Abese, 80/40-42; Kıyamet, 75/24-25; Fahrüddin Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 17/242; ayrıca bkz. Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 63-64;

⁶⁸⁵ Yunus, 10/27; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 124-126.

⁶⁸⁶ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 143-147.

⁶⁸⁷ Zumer, 39/60. s. 143-147.

⁶⁸⁸ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 143-147.

⁶⁸⁹ En'âm, 6/16; s. 128-129.

⁶⁹⁰ Hicr, 15/44. s. 128-129; "Onun yedi kapısı vardır. Her kapıdan girmek üzere de onlardan bir grup belirlenmiştir."

⁶⁹¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s.128-129.

⁶⁹² Hicr, 15/48; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 132-137.

⁶⁹³ Sâffât, 37/62-65; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 154-156.

surelerinde geçmektedir. Burada muhatap Zakkum'un ne olduğunu, karınlarda ne yaptığını öğrenmektedir. Çünkü daha önce Zakkum ağacına ilişkin bilgi verilmişti. Bu bilgiye göre söz konusu ağaç günahkârların yemeği olarak betimlenmişti. Dolayısıyla Duhân suresinde geçen bu bilgi yenidir.⁶⁹⁴ Daha önce Zakkum lâfzından, fonetik yapısının sert oluşundan, tomurcuklarının şeytanların başları gibi olmasından, onun boğazı ve karnı tarumar eden bir yiyecek olduğu anlaşılmıştı. Bu ağaçtan yiyenlerin bunun üzerine susuzluk illetine yakalanmış develer gibi çok sıcak su içtikleri bundan önce resmedilmişti. Burada ise cehennemi hak eden suçluların uzanıp bu Zakkumdan aldığı ve kızgın bir sıvının kaynaması gibi karınlarda kaydığını öğreniyoruz. Buna göre artık mücrim (suçlu) kişi sahanın içindedir.⁶⁹⁵

Mücrimler için bir daha dünyaya dönüşün olmadığını, onlara şefkat olmadığını anlatıldığı sahneden sonra aynı şekilde tekrar edilen "*Bu anlatışta ibret vardır. Ama çoğu inancı değildir.*"⁶⁹⁶ ayeti Şuarâ suresinde anlatılan Âd, Semûd, Lût kavminden sonra tekrar edilmiştir.⁶⁹⁷ Seyyid Kutub'a göre o kıssalarda olan hadiselerden sonra tekrar edilen bu ayetin mücrimler için bir daha dünyaya dönüşün olmadığını anlatıldığı sahneden sonra zikredilmesini bu olayın da onlar gibi bir gerçek olduğunu, bir ibret olduğunu ortaya koymakta ve tartışmaya ayrı bir renk katmaktadır.⁶⁹⁸ Müşriklerin ahiret gününü yalanladıklarını o günden şüphe ettiklerini gösteren ifade de tekrar edilen cümlelerdendir. Bu ifade Yunus, Enbiya, Sebe, Yasin ve Mülk, surelerinde aynen tekrar edilmektedir.⁶⁹⁹ "*O gün yalanlayanların vay haline!*"⁷⁰⁰ ayetlerinin tekrarı maddi tekrara dair başka bir örnektir. Bu ayet Mürselât suresinde on

⁶⁹⁴ Duhân,44/ 43-46; s. 154-156.

⁶⁹⁵ Kutub *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 154-156.

⁶⁹⁶ Şuarâ, 26/103.

⁶⁹⁷ Şuarâ, 26/8,67,103,121,174,190; ayrıca bu ibare, aynı surenin 158. ayetinde "*Çünkü kendilerini azap yakalayaverdi.*" ilavesiyle de tekrar edilmektedir. s.114-116.

⁶⁹⁸ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 138-140.

⁶⁹⁹ Yunus, 10/48; Enbiya, 21/38; Sebe, 34/29; Yasin, 36/48; Mülk, 67/25. Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 179-180.

⁷⁰⁰ Mürselat, 77/15, 19, 24, 28, 34, 37, 40, 45, 47, 49. s. 70-76.

kez tekrara edilmiştir. Müfessirler, bu cümlenin geçtiği her yerde içerikteki manayı farklı konulara atıf yaparak yorumlamışlardır. Buna göre inkârcıların yalan söyledikleri konular hüküm günü, Allah'ın ayetleri, kudreti, nimetleri, cennet ve cehennemi şeklinde açıklanmaktadır.⁷⁰¹ Cenabı Hak Kamer suresinde geçmiş milletlerin akıbetlerini, bu kavimlerin hepsinin azaba çarptırıldığı anlatılmaktadır. Bu surede her kıssadan sonra “*Benim azabım ve benim uyardım nasılmış?*”⁷⁰² şeklinde tehdit ifade eden cümle tekrar edilmiştir. Kutub burada meseleyi daha derinleştirmek için böyle söylendiği kanaatindedir. O, Mürselât suresinde uygulanan usulün burada da tatbik edildiğini belirtmektedir.⁷⁰³

Tâb'iler ile metb'uların çekişmesi sahnesi Kur'ân'ın muhtelif surelerinde benzer şekilde anlatılmıştır. Örneğin, Sebe suresinde, uyanlarla uyulanlara arasında geçen çekişme sahnesinin benzerleri önce geçmişti. Fakat burada ilk defa tab'ilerden zayıf görülenler, metb'ulardan büyüklük taslayanlar diye bahsedilmesi yenidir. Ayrıca zayıflatılanların kibirlenenler olmasaydı inanacaklarına dair kesin inançları, kibirlenenlerin onlara hakarete bulunarak suçu kendilerinden atmaları, tartışmaya ayrı bir renk katmaktadır.⁷⁰⁴ Bu haller “*Size hidayet geldikten sonra sizi hidayetten biz mi çevirdik? Sonra da onlara ağır bir hakarete bulunuyorlar. Zaten siz suçlu idiniz.*”⁷⁰⁵ şeklinde dile getirilmektedir.

Mümin (Ğafir) suresinde de zayıflar ile kuvvetliler münakaşası geçmektedir. Fakat burada detayda tazelik vardır. Nitekim, Mümin suresinde zayıfların kuvvetlilerden, çektikleri azaptan biraz yüklenerek azabı azaltmalarını istemeleri, kuvvetlilerin onların isteklerine karşı koymaları, zayıfların, büyük gördükleri insanların

⁷⁰¹ Bkz. Tefsirler; Ali Erbaş, *Kur'ân'daki Tekrarlar ve Hikmetleri*, (Ankara, T.D.V. Yay., 2000), s. 86. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 81-84.

⁷⁰² Kamer, 54/16, 18, 21, 30.

⁷⁰³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 70-76.

⁷⁰⁴ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 138-140.

⁷⁰⁵ Sebe, 34/32.

kendileri gibi kul olduklarını itiraf etmeleri, her iki grubun cehennem bekçilerinden şefaah istemeleri, bekçilerden, onlara bir azarlama ve hatırlatma sorusunun yönelmesi ve onları alaylı bir şekilde umutsuzluğa terk etmeleri, zayıflar ile büyükler tartışmasını arz eden sahneler arasında tafsilatta yeniliği göstermektedir.⁷⁰⁶ Mümin (Ğafir) suresinde zayıflarla büyükler münakaşasında tazeliği gösteren ifadeler “*Ateşin içinde birbirleriyle tartışırken, güçsüzler, büyüklük taslayanlara: "Doğrusu biz size uymuştuk, şimdi ateşin bir parçasını olsun bizden savabilir misiniz?" derler.*”⁷⁰⁷ “*Hepimizde onun içindeyiz. Allah kullar arasında hükmetti.*”⁷⁰⁸ “*(Bekçiler) Size peygamberleriniz delillerle gelmezler miydi? dediler. Evet gelirlerdi. O halde kendiniz yalvarın, dediler...*”⁷⁰⁹ şekilde geçmektedir:

Kibirlenenler ile zayıfların çekişme sahnesi İbrahim suresinde de yer almaktadır. Daha önce bunun benzerlerinin geçtiğini belirtmiştik. Ancak burada güzel bir yenilik fark edilmektedir. Söz konusu bu yenilik konuşmaya şeytanın da katılmasıdır. Bu tablonun üç grubu Tâhâyyül etmeye sevk etmektedir. Bu gruplar, zayıflar, kibirlenenler ve Şeytan’dır.⁷¹⁰ Şeytanın konuşması “*(Hesapları görülüp) iş bitirilince, şeytan diyecek ki: "Şüphesiz Allah size gerçek olanı vadetti, ben de size vadettim ama, size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra) çağırdım, siz de benim davetime hemen koşunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim ne de siz beni kurtarabilirsiniz. Kuşkusuz daha önce ben, beni (Allah'a) ortak koşmanızı reddettim." Şüphesiz zalimler için elem verici bir azap vardır.*”⁷¹¹ şeklinde zikredilmektedir.

⁷⁰⁶ Kutub, *Meşâhidul-Kiyame*, s. 140-143.

⁷⁰⁷ Mu'min, 40/47.

⁷⁰⁸ Mu'min, 40/48.

⁷⁰⁹ Mu'min, 40/50.

⁷¹⁰ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 166-170.

⁷¹¹ İbrahim, 14/22.

Daha önce geçen tâb'iler ile metbû'lar hali Bakara suresinde de resmedilmektedir. Fakat burada detayda yenilik vardır. Zira burada aralarında konuşma yoktur. Burada yalnız metbû'lar, kendilerine uyanlardan el çekmektedir. Uyanlar da uyulanlardan nefret etmektedir. Onlardan uzak durmak için dünyaya tekrar dönmek istemektedirler.⁷¹² Söz konusu yenilik, *“Ah bizim için bir dönüş olsaydı da biz de onlardan uzak dursaydık. Tanrılarına karşı içleri kin ve nefretle dolu. Ama bunlar hep boş, hep hasret. Onlar ateşten çıkacak değillerdir.”*⁷¹³ şeklinde ifade edilmektedir.

Kur'ân'da genellikle tekrarlanan sahnelerden bir diğeri putların, müşriklerle yüzleşmesinin canlandırılmasıdır. Ancak Kehf suresinde geçen *“Benim ortaklarım olduklarını ileri sürdüğünüz şeyleri çağırın!”* ifadesi, bu sahnedeki yeniliği göstermektedir.⁷¹⁴ Benzer sahne Fussilet suresinde de geçmektedir. Fussilet suresinde bir yenilik vardır. Buradaki tazelik verilen cevaptır.⁷¹⁵ Buradaki sahnedeki yeniliği gösteren ifadeler, *“O gün orada: “Ortaklarım nerede?” diye seslenilir. Dediler: Sana arz ederiz ki bizden gören yok.”*⁷¹⁶ şeklinde geçmektedir.

Yunus suresinde geçen putlarla birlikte müşriklerin hasredilmesi tablosu da bilinen manzaralardandır. Ancak Yunus suresinde yeni bir şekilde sunulmuştur. Burada nidanın putlara ve onlara tapanlara yönelmesi, hareketin kesilmesi, sonra yeni bir hareketin başlaması sahnedeki yeniliği göstermektedir.⁷¹⁷ Bu durum *“Siz ve ortak koştuklarınız yerlerinizde durun! Artık aralarını ayırdık. Ortak koşulanlar, “Siz bize kulluk etmiyordunuz.” dediler.”*⁷¹⁸ şeklinde zikredilmiştir.

⁷¹² Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 201-202.

⁷¹³ Bakara, 2/167.

⁷¹⁴ Kehf, 18/52.

⁷¹⁵ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s.147-150.

⁷¹⁶ Fussilet, 41/47.

⁷¹⁷ Kutub *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 124-126.

⁷¹⁸ Yunus, 10/28.

Putlar hakkında soru sorma sahnelerinden bir diğeri En'âm suresinde geçmektedir. Fakat burada soruların, her gizli olan şeyin açığa çıkacağı ahirette bulduklarını unuttukları ve bu soruya yalana başvurarak güldürücü bir şekilde karşılık verdikleri ifade edilmektedir. Nitekim onların bu hali ayette “*Rabbimiz Allah hakkı için biz müşrik değildik.*”⁷¹⁹ şeklinde ifade edilmektedir. Onların böyle bir yalana başvurmaları başlarının çok sıkıştığını göstermektedir. Seyyid Kutub, bununla sahnenin, putlar içeren sahneler arasında oldukça yeni bir özellik kazandığını belirtmektedir. Bu hususu, “*Zavalluları sıkıntı şaşırtmış yalana sapsmışlar, kendileri de bunun yalan olduğunu gayet iyi biliyorlar ama bir kere başları sıkışmış!*” şeklinde ifade etmektedir.⁷²⁰ Benzer tablo, yani müşrik olmadıklarına yemin ederek kendilerini hala dünyada sananların yahut yalananın, ahirette de sökeceğini zannedenlerin sahnesi, Mücâdele suresinde de geçmektedir.⁷²¹

Müşriklerden soru sorma sahnesi Nahl suresinde de tekrar edilmektedir. Fakat daha önce belirtildiği üzere sahnelerin her defasında taze bir vechesi vardır. Bu sebeple bu sahnede de yenilik vardır. O da ilim verilenlerin bu soruya cevap vermeleridir. Buradaki anlatımdan anlaşıldığına göre müşriklerin cevap vermeyip susmaları üzerine ilim verilenlerin araya girip sanki oranın sahibi gibi hüküm vermektedirler. İlim verilenlerin araya girip hüküm vermesi “*Bugün rezillik ve kötülük inkâr edenleredir.*”⁷²² şeklinde ifade edilmiştir. Kendilerine ilim ve iman verilenler araya girdiği benzer sahne Rum suresinde de bulunmaktadır. Buna göre hakikati açıklamak vazifesi ilim ve iman edenlere verilmiş gibidir.⁷²³ Onların suçluların cehaletini açan sözleri “*Andolsun ki siz,*

⁷¹⁹ En'âm, 6/23.

⁷²⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 130.

⁷²¹ Mücâdele, 58/18; Kutub, s. 224.

⁷²² Nahl, 16/27; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 163-166.

⁷²³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 197-198.

Allah ne kadar kalmanızı dilemişse o kadar kaldınız, sonra bugün uyandınız. İşte bu da sizin yalanladığınız ba's (tekrar dirilme) günüdür."⁷²⁴ şeklinde zikredilmektedir.

Nahl suresinde, ortakların sahnesi bir kere daha geçmektedir. Ancak burada inkârcılara şefaath için izin verilmeyeceği ve onlardan özrün de kabul edilmeyeceği resmedilmektedir. Bu anlatımın devamında onların bu halde iken Allah'ı bırakıp taptıkları putları görecekları, onları işaret ederek suçlayacakları onların da bu suçlamayı şiddetle reddedecekleri bildirilmektedir.⁷²⁵ Nahl suresinde geçen ve "O gün her nefis, kendi nefisini savunarak gelir. Her nefse yaptığı verilir. Onlar haksızlığa uğratılmazlar."⁷²⁶ şeklinde ifade edilen sahne bundan önce "herkesin başından aşkın bir işi vardır."⁷²⁷ ayetiyle betimlenen korku halini göstermektedir.⁷²⁸ Bu tasvirden her nefsin, o gün oradaki kalabalığın arasında yapayalnız olacağı anlaşılmaktadır.

A'la suresinde "orada ne ölür ne yaşar." şeklinde nitelenen azap sahnesi Tâhâ suresinde de geçmektedir. Fakat burada A'la suresinden ayrı bir üslupta geliyor. Rabbine karşı suçlu geldiğine dikkat çekiyor. Bu şekilde bir ifade aşağılama bulunmaktadır. Bunun akabinde yüksek derecelerde bulunan inananlar manzarası arz edilmektedir. Sonuçta burada da aslında bir tekrarın olmadığı anlaşılmaktadır.⁷²⁹ Seyyid Kutub, kendi ifadesiyle farklı surelerde tekrar edilen resimlerin siyakında yapılan ufak bir değişikliğin resmin çehresini değiştirdiğini şöyle ifade etmektedir: "...Biliyoruz ki bazı resimler tekerrür eder ama siyakta yapılan ufak bir değişiklik, resme bambaşka bir

⁷²⁴ Rûm, 30/56.

⁷²⁵ Kutub *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 163-166.

⁷²⁶ Nahl, 16/111. s. 163-166.

⁷²⁷ Abese, 80/37. s. 63-64.

⁷²⁸ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 60-61.

⁷²⁹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 60-61.

çehre kazandırmaktadır. İşte burada da böyle olmuştur. Bu tablo A'la suresinde de vardı ama burada ufak bir değişiklik ona, oldukça yeni bir hüviyet vermiştir.”⁷³⁰

Mü'minûn suresinde geçen günah ve sevabın tartılması önceki bir sahnede geçmişti. Kutub, burada günah ve sevabın tartılmasının maddi olarak gösterildiğine dikkat çekmektedir.⁷³¹ Vâkıa suresinde, Mürselât suresinde geçen üç dallı gölge geçmektedir.⁷³² Ancak burada yeni olarak *لَا تَارِدُ وَلَا تَكْرِهٍ* ibaresinin gösterdiği üzere onun serin ve cömert olmadığı vurgulanmaktadır.⁷³³ Burada şımartılmış keyiflerine düşkün olanların ve büyük günaha ısrar edenlerin amellerime uygun bir ceza olarak daha önce sıcaktan korumayacağı ifade edilen üç dallı gölgenin aynı zamanda cimri olduğuna dikkat çekilmektedir. Görüldüğü üzere tekrar eden ikinci resimde tazelik vardır. Yapılan ufak bir değişiklik ile resmin çehresi değiştirilmiştir. Kur'ân betimlemelerinde harika sanat sergilerinden olan Zumer suresinde de Allah'ın ayetlerini yalanlayanlar için ateşten gölgeler olduğu bildirilmektedir.⁷³⁴ Bu gölgenin daha önce zikredilen “Yahmûm”dan olan,⁷³⁵ üç dallı olan gölge cinsinden olduğu anlaşılmaktadır.⁷³⁶ Buradaki anlatıma göre gölgeler onları üstlerinden ve altlarından sarmıştır. Ankebût suresinde cehennemden kendilerini her taraftan kuşattığı bir anda Peygamberden, azabın acele gelmesini istedikleri ve bunun üstüne bir alay ve azar işittikleri azap tablosu benzeri daha önce geçen bir sahnedir.⁷³⁷ Burada cehennem tarafından kuşatılanlar “(Evet) senden azabı çarçabuk (getirmeni) istiyorlar. Hiç şüpheleri olmasın, cehennem kâfirleri çepeçevre kuşatacaktır. O günde azap, onları hem üstlerinden hem ayaklarının

⁷³⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 172-174.

⁷³¹ Mu'minûn, 23/102-103; Kutub, s. 107-114.

⁷³² Mürselât, 77/31.

⁷³³ Vâkıa, 56/44; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 143-17.

⁷³⁴ Zumer, 39/16; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 144.

⁷³⁵ Vâkıa, 56/43.

⁷³⁶ Mürselât, 77/30.

⁷³⁷ Kutub *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 198-199

altından saracak ve Allah (onlara): "Yaptıklarınızı (cezasını) tadın!" diyecektir."⁷³⁸
şeklinde arz edilmektedir.

İsra suresinde kâfirlerin yüzleri üstü sürülüp cehenneme toplandıkları sahne daha önce geçmişti. Ancak burada önceden gösterildiği üzere yalnız kör değil, aynı zamanda dilsiz ve sağırdırlar. Bu tabloda "*Her sönmeğe yüz tuttukça onun ateşini artırırız.*"⁷³⁹ ifadesinin gösterdiği üzere cehennem ateşinin daima aynı şiddette yanıcı olması da buradaki resme yenilik kazandırmaktadır.⁷⁴⁰ Ahzab suresinde, yüzlerin ateşe sunulması, suçluların cehenneme yüz üstü düşmelerini resmeden azap sahnesini daha önce müşahade etmiştik. Burada da yüzlerin ateşte çevrilmesi manzarası vardır. Ama aralarında fark vardır. Esasında ateş yüzü her taraftan sardığı için çevirmeye gerek yoktur. Kutub'un ifadesine göre böyle bir ifade, sahneyi daha korkunç bir hale dönüştürmektedir.⁷⁴¹

Şûrâ suresinde birbirine yakın iki sahne vardır. Ancak dikkat edilirse ikinci tablo daha net, açık ve daha detaylıdır. Bununla beraber birinci sahnede zalimlerin, dünyada ellerinin işlediği kötülüklerden ve zulümlerden korkmaları, aralarında tekrar olduğu zannını gidermektedir.⁷⁴² Tûr suresinde sunulan maddî ve manevî nimetler sahnesi benzerleri daha önce anlatılan tasvirlerdendir. Fakat burada bir yenilik vardır. Bu yenilik ana babaya uyan iyi zürriyetin ifade edilmesidir. Buradaki tasvire göre iman edenler ve onlara uyan soyları izledikleri kimselerin yanına katılacak bununla birlikte kendi amellerinden bir şey eksiltilmeyecektir.⁷⁴³ Nitekim söz konusu ayette "*İman eden ve soylarından gelenlerde, imanda kendilerine tâbi olanlar (var ya)! İşte biz, onların nesillerini de kendilerine kattık. Onların amellerinden de bir şey eksiltmedik. Herkes*

⁷³⁸ Ankebût, 29/54-55.

⁷³⁹ İsra, 17/97.

⁷⁴⁰ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 122-124

⁷⁴¹ Ahzab, 33/66; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 206-207.

⁷⁴² Şûrâ, 42/22. Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, 151.

⁷⁴³ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 178.

*kazandıklarına karşı bir rehindir.*⁷⁴⁴ buyrulmaktadır. Bu durum, sevapta geçişlilik olduğunu göstermektedir. Aynı surede cennette takva sahiplerinin içecekleri kadehin özel olarak zikredilmesi dikkat çekicidir. Söz konusu anlatımlarda bahsedilen niz'anın, cennetin rıza yeri olması sebebiyle tartışmayı değil fazla sevinci resmettiğine dikkat çekilmektedir.⁷⁴⁵

Duhân suresinde bir kısmı önce geçen bir sahne vardır. Fakat burada bu sahnenin bir bölümünde yenilik vardır. Bu tazelik o gün bir dostun, bir dosttan hiçbir şey savamayacakları, sahnedeki iki fırkanın, bir kurtuluşa ve bir yardıma nail olamayacaklarının haber verilmesidir.⁷⁴⁶ İnşikâk suresinde, kitabı sağından verilenler sahnesini de önceki tablolarla öğrenmiştik.⁷⁴⁷ Fakat burada kitabı sağından verilen mümin kimsenin ailesine sevinçli olarak döneceğinin eklenmesi bir yeniliktir. Buradaki anlatıma göre o, iyi bir şeye, bir ödüle eriştiğinde evine sevinçli dönen kimse gibi ailesine sevinçle dönüyor.⁷⁴⁸

Bakara suresinde, önceden geçen ateş betimlemesinden farklı bir ateş tasviri vardır. Önceden o ateşin yakıtı insanlardan olduğunu öğrenmiştik. Buna göre bazı insanlar, bazı tanrı sanılanlar cehennem odunudur. Bakara suresinde insanların yakıt olmak açısından taşlarla müsavi olduğuna dikkat çekilmiştir. Burada taşlarla bir tutulmasında cehennemlikleri aşağılama olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴⁹ Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş tasviri Tahrîm suresinde de geçmektedir. Fakat Tahrîm suresinde bu sahnenin üzerinde durulmaz. Zira burada cehennem bekçileri vardır. Kaba ve şiddetli

⁷⁴⁴ Tûr, 52/21.

⁷⁴⁵ Tûr, 52/23.

⁷⁴⁶ Duhân, 44/41; Kutub, s. 154-156.

⁷⁴⁷ Bkz. Hâkka, 19-24.

⁷⁴⁸ İnşikâk, 84/7-9; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 196-197.

⁷⁴⁹ Bakara, 2/24; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 201-202.

olan, aynı zaman emirleri hızlıca yerine getiren bu bekçiler muhatabı korkutmaktadır.⁷⁵⁰ Tahrîm suresinde geçen nuru da daha önce görmüştük. Burada inananlar, adetleri üzere duydukları derin saygıdan dolayı Rablerine karşı boyun eğiyor ve O'na yalvarıyorlar. Bu husus, “*Rabbimiz, bizim nurumuza tamamla, bizi bağışla, çünkü sen her şeye kadirsin.*”⁷⁵¹ şeklinde ifade edilmektedir. Bu anlatımda her nimetin, Allah Teâlâ'nın ihsan ve gufranına bağlı olduğu ilkesinin ortaya konulması manidardır.⁷⁵² Nur ifadesi Hadîd suresinde de geçmektedir.⁷⁵³ Bakara suresinde cennet nimetlerinin yeni bir yönü zikredilmektedir.⁷⁵⁴ Buradaki anlatıma göre meyvelerin görünüşte dünyadakilere benzediği fakat cennetteki meyvelerin tatlarının farklı olduğu “*...O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir...*”⁷⁵⁵ şeklinde bildirilmektedir.

Al-i İmran suresinde, sözünde durmayanların ve az paraya karşılığında satanların durumunu canlı olarak anlatan aşağılama tablosuna bundan önce yer verilmişti.⁷⁵⁶ Ancak bu surede değişiklik vardır. Daha önceki azap manzarasında ihmal ve küçük düşürme Cenab-ı Hakk'ın bu tiplerle konuşmayacağı, bu tip insanları temize çıkarmayacağı ifadeleri ile ortaya konmuştu. Bu surede ise onların buna da nail olamadıkları ve kendilerine hiç önem verilmediği zikredilmektedir. Sonuçta onlar Allah

⁷⁵⁰ Tahrîm, 66/6. “*Ey inananlar! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah'ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve emredildiklerini yapan melekler vardır.*” Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 224-226.

⁷⁵¹ Tahrîm, 66/8.

⁷⁵² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 210-213;

⁷⁵³ Hadîd, 57/19. “*Allah'a ve peygamberlerine iman edenler, (evet) işte onlar, Rableri yanında sözü özü doğru olanlar ve şehitlik mertebesine erenlerdir. Onların mükâfatları ve nurları vardır...*” Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 210-213.

⁷⁵⁴ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 201-202.

⁷⁵⁵ Bakara, 2/25.

⁷⁵⁶ Bakara, 2/174.

ile aralarındaki sözlerini bozup onu, az bir paraya sattıkları için küçük düşürülmeye layıktırlar.⁷⁵⁷

Ra'd suresinden önce melekler ile müminler arasındaki münasebeti resmeden tablo bulunmaktaydı.⁷⁵⁸ Ancak Ra'd suresinde geçen anlatımda farklılık vardır. Zira buradaki anlatıma göre cennette müminler, eşleriyle ve çocuklarıyla beraber iken melekler, cennet kapılarından onları selamlamaktadırlar.⁷⁵⁹

Vâkıa suresinde cennetin birçok mertebeleri olduğunu, orada her birinin kendine ait cenneti bulunan es-Sâbikun, el-Mukarrebûn ve Ashabu'l-Yemîn zümrelerini öğrenmiştik.⁷⁶⁰ Rahman suresinde ise yüksek derece sahibi bir topluluğa özgü olduğu anlaşılan iki cennetten bahsedilmektedir. Sonra, bu yüksek topluluktan sonra gelen bir gruba ait olduğu anlaşılan iki cennetin olduğu öğrenilmektedir.⁷⁶¹ Rahman suresinde iki cennetten "*Rabbinin makamından korkan için iki cennet vardır.*"⁷⁶² "*Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır.*"⁷⁶³

Çoğu önce geçmiş olan nimet sahnelerinin İnsan suresinde değişiklikle sunulması, unsurlarındaki detay, nimetlerin isimlerini ayrı ayrı izah, sanatsal olarak bu nimet manzarasına bir yenilik katmaktadır. Daha önce İnsan suresinde arz edilen içkinin özelliklerini biliyorduk fakat mahiyet ve türünü bilmiyorduk. Onun "Tesnîm"den olduğunu öğrenmiştik.⁷⁶⁴ . Burada ise "kâfur", "zencebîlden" katkılı olan başka bir içki

⁷⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/77; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁷⁵⁸ Nahl, 16/32; Ahzab, 33/44.

⁷⁵⁹ Ra'd, 13/23; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 214-215.

⁷⁶⁰ Vâkıa, 56/7-14. s. 107-114.

⁷⁶¹ Kutub *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 215-216.

⁷⁶² Rahman, 55/46.

⁷⁶³ Rahman, 55/62.

⁷⁶⁴ Mutaffîfîn, 83/25-28

tanıtılmaktadır. Dolayısıyla içenler üzerinde bıraktığı etkisi açısından genel nitelikleri bir olsa da bu içki kaynaklarının ayrı ayrı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶⁵

Nur suresinden önce mücrimlerin aleyhine şahitlik eden kulaklar, gözler ve deriler sahnesini görmüştük. Nur suresinde ise sahibine karşı şahitlik eden başka organlar zikredilmektedir. Bu uzuvlar, diller, eller ve ayaklardır. Bu bağlamda onlar, dünyada namuslu, bir şeyden habersiz kadınlara iftira ettikleri için dillerin özel bir önemi vardır. Diller burada gerçeği söylüyorlar. Bundan sonra Yüce Allah tarafından hak ettikleri cezaya çarptırıldıklarında hak olanın bu olduğunu anlıyorlar.⁷⁶⁶ İnsanın organlar karşısında şeffaf oluşu Yasin suresinde de zikredilmektedir. Buradaki anlatıma göre ağızlar mühürleniyor, eller konuşuyor, ayaklar da şahitlik yapıyor. Söz konusu surelerde organların şahitliği “*Nihayet oraya geldikleri zaman kulakları, gözleri ve derileri, işledikleri şeye karşı onların aleyhine şahitlik edecektir.*”⁷⁶⁷, “*O gün dilleri, elleri ve ayakları, yapmış olduklarından dolayı aleyhlerinde şahitlik edecektir.*”⁷⁶⁸, “*O gün onların ağızlarını mühürleriz; yaptıklarını bize elleri anlatır, ayakları da şahitlik eder.*”⁷⁶⁹ şeklinde zikredilmektedir:

Hac suresinde Secde suresinde bahsedilen bir tablo gösterilmektedir. Bu sahne şöyle ifade edilmektedir. “*Fısk edenlere gelince onların yeri ateştir. Ne zaman ki oradan çıkmak isteseler, oraya geri çevrilirler ve onlara, yalanlayıp durduğunuz ateşin azabını tadın! denilir.*”⁷⁷⁰ Seyyid Kutub, Secde suresinde ve Hac suresinde takdim edilen bu sahnelerin birbirine çok benzemesinden dolayı Medenî olmasının muhtemel olduğunu belirtmektedir. Şu halde Seyyid Kutub’un, Mekkî ve Medenî ayetleri

⁷⁶⁵ İnsan, 76/5, 17; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 216-221.

⁷⁶⁶ Nur, 24/24; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 92-95.

⁷⁶⁷ Fussilet, 41/20.

⁷⁶⁸ Nur, 24/24.

⁷⁶⁹ Yasin, 36/65.

⁷⁷⁰ Secde, 32/20; Hac, 22/22.

belirlemede resimlerdeki benzerliklerden yararlanılabileceği görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷¹

Maide suresinde ateşten çıkmağa gayret ve bunda başarısız olma hali de tekrar etmektedir. Fakat buradaki çıkma teşebbüsü daha önce Hac, Secde ve benzeri surelerde betimlenen çok çetin bir mücadeleden farklıdır. Zira burada sakin, zorlu olmayan bir girişim söz konusudur.⁷⁷² Dolayısıyla buradaki tablonun unsurlarında biraz farklılık görülmektedir.

Mutaffifin suresinde ilk defa fâcirlerin ve iyilerin kitabının ayrı yerlerde saklandığı bildirilmektedir. Buna göre fâcirlerin kitabı “Siccîn” de iyilerin kitabı “illyyinde”dir. Yine aynı surede, iyileri nimet içindedir. Yüzlerinde sevinç vardır. Bununla beraber burada onlara takdim edilen mühürlü sâf şaraptan, Tesnîm”den bahsedilmektedir.⁷⁷³

Tâhâ suresinde Hz. Adem kıssasından sonra gelen bütün insanlığın kıssası ile A'raf süresinde geçen kıssa birbirine benzerdir. Her iki surede de gösteri cennette başlamakta, yine cennette son bulmaktadır. Kutub’un izahına göre umumi manzaralar detayda ayrılmaktadırlar. Yani tablonun unsurlarında yapılan değişiklikler ile tekrar zannı giderilmektedir.⁷⁷⁴ Kutub, bu değerlendirmeleri ile Kur’ân’da tekrar gibi görünen ifadelerin esasında tekrar olmadığına dikkat çekmiştir. Hemen hemen bütün benzer sahnelerde yer alan yenilikleri belirtmesi bu çabasında başarılı olduğunu göstermektedir.

⁷⁷¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-229.

⁷⁷² Mâide, 5/37; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 199-201.

⁷⁷³ Mutaffifin, 25-28; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 86-92.

⁷⁷⁴ Tâhâ, 20/123-126; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 86-92

e. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde İcaz veya İtnâb (Kısa veya Uzun Anlatım)

Genellikle Kur'ân'da azap şekillerinin, nimet şekillerine göre daha detaylı anlatıldığını belirtilmektedir. Bu şekil anlatımın, yani azabı uzatarak sunmanın duyguya daha çok tesir edeceğini, ruhta daha çok korku meydana getireceğine dikkat çekmektedir. Bu tespitten anlaşıldığına göre nimet türleri daha kısa anlatılmaktadır. Örneğin, Kâria suresinde azab, nimete göre uzun anlatılmıştır. Burada öncelikle daha önce geçmemiş kapalı bir ifade olan “*Anası haviyedir (çukurdur)*”⁷⁷⁵ tabiri ile bilinmeyen o yerin korkunçluğu artırılmaktadır. Ancak azabın anlatımı burada bitmemektedir. Bu ifadenin hemen akabinde gelen “*Onan ne olduğunu sana ne bildirdi?*”⁷⁷⁶ sorusu ile o yer, daha bilinmez yapılmaktadır. Görüldüğü üzere burada uzun azap anlatımı söz konusudur. Seyyid Kutub, bu uzun anlatımı “*Bu uzun anlatım hem sanat gayesi hem de dinî gaye ile uyumludur. Buna göre ifadeyi uzatmak yoluyla sahnenin arzı uzatılmaktadır. İfadeyi uzatmak sahne takdimini uzatma usullerinden birdir. Bu şekilde sahne, hayalin önünde kalmakta, hisse etkisi daha çok olmakta, ruhta meydana getirdiği korku artmaktadır. Bu şekilde hem edebî hem dinî gaye yerine getirilmektedir. Bu şekil anlatımın Kur'ân tasvirinin daimî bir özelliğidir.*”⁷⁷⁷ şeklinde değerlendirmektedir.

Görüldüğü üzere Seyyid Kutub, hisse etkisi daha çok olduğu, ruhta daha çok korku meydana getirdiği için azap şekillerini uzatmanın hem dinî hem de sanat gayesiyle uyumlu olduğunu belirtmektedir. Benzer uzun anlatım Müddessir suresinde mücrimlerin pişmanlıklarını dile getiren konuşmalarında da vardır. Onların bu hali, “*Biz namaz kılanlardan olmadık. Yoksulu da doyurmuyorduk. Batıla dalanlarla beraber biz*

⁷⁷⁵ Kâria, 101/9.

⁷⁷⁶ Kâria, 101/10.

⁷⁷⁷ Kutub, s. 53-56.

de dalyorduk. Ceza gününü de yalanlıyorduk. Nihayet bu halde bize ölüm geldi.”⁷⁷⁸ şeklinde takdim edilmektedir. Esasında onların sadece “*Biz kâfirdik*” demeleri yeterli olacaktır. Ancak onlar, pişmanlıklarını detaylı olarak ifade etmektedirler. Bu şekilde detaylı ifadenin, “*Her nefis, kazancına karşılık rehindir.*” sözüne uygun düşmesi dikkat çekicidir. Zira onlar, kendileri için verilen hükmün sebeplerini derin pişmanlık içinde uzun uzun hatırlatıyorlar. Seyyid Kutub, burada sahnenin uzamasında aynı zamanda dinî hedefi de gerçekleştiren diğer bir sanat gayesinin olduğunu belirtmektedir. Buna göre o, itirafın etkili bir durum olduğunu, sanatsal olarak itiraf halinin uzamasının etkiyi artırdığını tespit etmektedir.⁷⁷⁹

Furkan suresinde takdim edilen pişmanlık sahnesi de uzun bir şekilde arz edilen anlatıma örnektir. Böylece dinleyici veya okur, bunu hiç bitmeyecek sanmaktadır. Bu sahne, pişmanlıktan ellerini ısırın zalimin sahnesidir. Bu sahne “*Zalim o gün, ellerini ısırarak der ki, Vah bana ne olur, Resul ile bir yol tutsaydım, Eyvah! Ne olur falanı dost edinmeseydim, o beni bana gelmiş zikirden saptırdı. Zaten şeytan insanı yalnız ve kimsesiz bırakır.*”⁷⁸⁰ şeklinde arz edilmektedir.

Geçekten etrafındaki her şeyin sustuğu zalim insanın acı feryadını uzatan bu azap manzarası muhatapları, onun pişmanlığına katılacak derecede etkilemektedir. Bu noktada arzı uzatmanın gayesini anlamış olmaktadır. Seyyid Kutub, bu şekilde sunumu uzatmanın Kur’ân’da edebî ahenk çeşitlerinden biri olduğunu belirtmektedir.⁷⁸¹ Aynı surede, cehenneme toplananların maddî azabın yanında manevî hakarete uğramaları uzun arz edilen azap örneklerindedir. Zira bu maddi azabın üstüne gelen hakaret, azabı

⁷⁷⁸ Müddessir, 74/43-47.

⁷⁷⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 95-100.

⁷⁸⁰ Furkan, 25/27-29.

⁷⁸¹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 95-100.

katmerleştirmektedir.⁷⁸² Bu husus “*Yüzükoyun cehenneme (sürülüp) toplanacak olanlar; işte onlar, yerleri en kötü, yolları en sapık olanlardır.*”⁷⁸³ şeklinde ifade edilmektedir.

Meryem suresinde cennet ehlinin nail olacağı manevi nimet özet olarak anlatılmıştır. Benzer şekilde Tâhâ suresinde de müminlerin erişeceği nimetler kısaca izah edilmektedir. Neml suresinde de mükâfat ve cezanın sebebi veciz olarak izah edilmektedir.⁷⁸⁴ Söz konusu bu kısa ifadeler, “*İman edip salih ameller işleyenler için Rahman bir sevgi yaratacaktır.*”, “*Her kim, mümin olarak iyi olan işlerden yaparsa, artık o, ne zulümden ne de hakkının çiğnenmesinden korkar.*”, “*Kim bir iyilik getirirse ona ondan iyisi verilir ve onlar o gün korkudan emindirler. Ama kim kötülük getirirse onlar yüzleri üzere cehenneme atılırlar. Yaptığınızdan başka bir şeyle mi cezalandırılıyorsunuz.*” ibareleri ile takdim edilmiştir.

Yunus suresinde azaptan kaçacak yer olmadığını anlayınca ruhunda pişmanlık gizleyen insanın durumunu resmeden sahne veciz olarak sunulmaktadır. Nitekim burada kısaca “*...Azabı gördükleri zaman içlerinde pişmanlık gizlerler.*” buyrulmaktadır.⁷⁸⁵ Bu kısa anlatım bu kadarını söylemekle yetinmektedir. Bundan sonrasını yani artık yüzlerin alacağı şekli düşünmeği hayale bırakmaktadır. Seyyid Kutub, burada kelimelerle ifade edilemez olan derin hüznün gölgesini hayale getiren bu kısa ifadenin tasvirdeki rolünü başardığını belirtmektedir.⁷⁸⁶ Sâffât suresinde, uzun, çeşitli yönleri olan, çeşitli üsluba sahip, birbirini izleyen pek çok canlı manzaraları olan sahneler bulunmaktadır.⁷⁸⁷ Buradaki uzan sunum, “*O (diriltme) korkunç bir sestem ibaret olacak, o anda hemen*

⁷⁸² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 95-100.

⁷⁸³ Furkan, 25/34.

⁷⁸⁴ Meryem, 19/96; Tâhâ, 20/112; Neml, 17/89-90. Surelerin geçtiği sayfalar Meşâhiddden vd. kaynaklardan referans

⁷⁸⁵ Yunus, 10/54.

⁷⁸⁶ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 124-126.

⁷⁸⁷ Sâffât, 37/19-20; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 150-152.

onların gözleri açılıp etrafa bakacaklar. (Durumu gören kâfirler:) Eyvah bize! Bu ceza günüdür, derler.”⁷⁸⁸ şeklinde zikredilmektedir.

Şûrâ suresinde azap gören ve ateşe sunulan aşağılıktan boyunlarını bükmüş olan zalimlerin sahnesinde geçen “göz ucuyla gizli gizli bakıyorlar.”⁷⁸⁹ ibaresi veciz bir şekilde aşağılık bir durumu canlandırmaktadır. Yani omlar aşağılıktan, utançtan gözlerini açıp bakamıyorlar.⁷⁹⁰

Mu'minûn suresinde uzun arz edilen konuşma sahnesi de azabın uzun anlatımına bir misaldir. Burada tartıları hafif gelip cehenneme azabını hak edenlere yöneltilen soru, onların itirafları, pişmanlıklarını gösteren dünyaya dönme istekleri, bunun üzerine terslenmeleri, onların iyi kullar ile alay etmelerinin Rablerini anmayı unutturduğu, peşinden gelen azar ve hakaret içeren bir soru, umutsuzluklarını gösteren cevapları, bundan sonra sorunun cevabını açıklamayı içeren bir arz söz konusudur.⁷⁹¹ Söz konusu azap sahnesi, “Size ayetlerim okunurdu da siz onları yalanladınız değil mi? Derler ki: Rabbimiz! Azgınlığımız bizi alt etti. Biz, bir sapıklar topluluğu idik. Rabbimiz! Bizi buradan çıkar. Eğer bir daha (ettiklerimize) dönersek, artık belli ki biz zalim insanlarız. Buyurur ki: Alçaldıkça alçalın orada! Bana karşı konuşmayın artık! Zira kullarımdan bir zümre: Rabbimiz! Biz iman ettik; öyle ise bizi affet, bize acı! Sen, merhametlilerin en iyisisin, demişlerdi. İşte siz onları alaya aldınız; sonunda onlar (ile alay etmeniz) size beni yad etmeyi unutturdu, siz onlara gülüyordunuz. Bugün ben onlara, sabrettiklerinin karşılığını verdim; onlar, hakikaten muratlarına erenlerdir. (Allah inkârcılara) "Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?" diye sorar. "Bir gün veya günün bir kısmı kadar kaldık. İşte sayanlara sor" derler. Buyurur: Sadece az bir süre kaldınız;

⁷⁸⁸ Sâffât, 37/19-20.

⁷⁸⁹ Şûrâ, 42/45.

⁷⁹⁰ Kutub, Meşâhidü'l-Kiyame, s. 172-174.

⁷⁹¹ Kutub, Meşâhidü'l-Kiyame, s. 198-199.

*keşke siz (bunu) bilmış olsaydınız! Sizi sadece boş yere yarattığımızı ve sizin hakikaten huzurumuza geri getirilmeyeceğinizi mi sandınız?”*⁷⁹² şeklinde takdim edilmektedir.

Hâkka suresinde kitabı sağından verilenler ve onların sevinci ile kitabı solundan verilenler ve onların pişmanlıklarının arz edildiği tablo uzatılmıştır. Sahneyi uzatmakla insan ruhuna etki etmesi ve bu halden sakınması sağlandıktan sonra reddedilmeyen yüce emir gelmektedir. Bu emir, “*Tutun onu, bağlayın onu. Sonra cehenneme yaslayın onu. Sonra boyu yetmiş arşın olan zincire vurun onu!*”⁷⁹³ şeklinde zikredilmektedir. Görüldüğü üzere söz konusu anlatımlarda nesnelere, uzunlukla ilişkilendirilmiştir. Kutub, edebî ve dinî gayenin bu şekilde anlatmayı gerektirdiğini belirtmektedir. Buna göre durumun uzaması, kastedilen gayeyi oldukça güzel betimliyor. Bir arşın bir zincir de yeterken zinciri 70 arşın olmakla niteliyor.⁷⁹⁴

Azap sahnelerinin ayrıntılarıyla anlatıldığı örneklerden biri İnfîtâr suresinde bulunmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere bu şekilde anlatım hisse daha çok etki etmektedir. Buradaki anlatıma göre yalanlayanların, din (ceza) günü, “cehîm”e yaslanacakları haber verilmektedir. Ayrıca burada geçen bir soru, peşinden ceza gününün niteliklerinden bahsedilmesi o günün korkusunu artırmaktadır.⁷⁹⁵ Bu husus mealen “*O gün hiç kimse kimseye bir fayda sağlayamaz ve o gün emir, yalnız Allah'ındır.*”⁷⁹⁶ şeklinde zikredilmektedir.

Ankebût suresinde azap lafzının, *يَوْمَ يَعْشَاهُمُ الْعَذَابُ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ*

“*Senden, azabı çarçabuk (getirmeni) istiyorlar...*”, “*(Evet) senden azabı çarçabuk (getirmeni) istiyorlar...*”, “*O günde azap, onları saracak...*” şeklinde tekrar edilmesi

⁷⁹² Mu'minûn, 23/105-115.

⁷⁹³ Hâkka, 69/30-32.

⁷⁹⁴ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 180-186.

⁷⁹⁵ Kutub *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 194-196.

⁷⁹⁶ İnfîtâr, 82/19.

uzun anlatıma (itnâb) başvurulduğu görülmektedir.⁷⁹⁷ Mutaffifin suresinde de bir uzun anlatım vardır. Bu suredeki uzatma mukarreblerin idrak ettiği büyük nimet sahnesiyle dünyada inkârcılar tarafından alaya alınmaları sahnelerinde söz konusudur. İki tablo da özellikle ikinci sahne uzadıkça arzda geçen “*Bugün de iman edenler, kâfirlere gülerler. Tahtlar üzerinde (onları) seyredelerler.*”⁷⁹⁸ sözünün tesiri artmaktadır. Arzın sonunda da inananlarla alay edenlere bir söz yöneltilmektedir. Bu söz mealen “*Kâfirler yaptıklarıyla sevaplandılar mı?*”⁷⁹⁹ şeklinde ifade edilerek onların sevaba ulaşamayacaklarına, mükâfata nail olamayacaklarına, cehennemde kıvranacaklarına dikkat çekilmektedir.⁸⁰⁰

Nisa suresinde, maddi azabı resmeden uzun sahne konumuza dair bir başka misaldir. Burada uzunluk kelimelerin çokluğundan değil tekrardan dolayıdır. Bu noktada tekrarın Kur’ân’daki canlı anlatımların uzatılması için başvurulan bir metot olduğu ortaya çıkmaktadır.⁸⁰¹ Bu usul, “*Derileri piştikçe azabı tatsınlar diye onlara başka derileriler veririz.*”⁸⁰² ibaresinde tatbik edilmiştir. Çünkü burada kullanılan *Küllemâ* “ne zaman” kelimesi korkunç sahnenin tekrar edildiğini tahayyül ettirmektedir. Bu aşamada Seyyid Kutub’un, hayal ile tekrar arasındaki ilişkiye dair şu değerlendirmelerini iktibas etmekte fayda vardır:

“Arzda kullanılan hayal sahnenin tekrarını ister. Korku ve dehşet arttıkça hayal daha çok tekrarı arzu eder. Dehşetli korku da hissi, muhayyel manzaraya şiddetle bağlar ve onu sahne önünde hareketsiz bir şekilde durdurur. Ta siyak onu oradan alıp altlarından nehirler akan

⁷⁹⁷ Bkz. Ankebût, 53-54; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr*, 21/14.

⁷⁹⁸ Mutaffifin, 83/34.

⁷⁹⁹ Mutaffifin, 83/36;

⁸⁰⁰ **Kutub,**

⁸⁰¹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 207-209.

⁸⁰² Nisa, 4/56.

*cennetlerde, gölgelik altında bulunan müminlerin sahnesine getirinceye kadar.*⁸⁰³

Ra'd suresinde mealen "*Onlar üzerine her kapıdan girerler.*"⁸⁰⁴ şeklinde geçen veciz ifade birçok yönlerden pek çok meleklerin girişini canlandırması az sözle çok anlam ifade etmeye bir örnektir. Yine burada geçen meleklerin selam sözleri, histe de çokluğu, selâm ve saygının sürdüğünü uyandırması az sözün çok anlamları sakladığına dair güzel bir misaldir.⁸⁰⁵

Maide suresinde Hz. İsa (a.s.), suçsuzluğunu ispat için uzun bir şekilde cevap verip onların işlerini Allah'a bırakmaktadır. Hz. İsa (a.s.) söz konusu uzun cevabı Rabbinin önünde sorguya çekildiği tabloda geçmektedir. Burada geçen anlatıma göre Hz. İsa'ya kendisine veya annesine ibadet etmeye çağırıp çağırmadığının sorulacağı haber verilmektedir.⁸⁰⁶

Tevbe suresinde azap özetlendikten sonra detaya geçilmektedir. Söz konusu hülasa sahneyi tam olarak düzenlemekte ve muhatapları bu sahneyi izlemeye hazırlamaktadır. Detaylı anlatımda gramer incelikleriyle uzatma yapıldığı görülmektedir. Nitekim altın ve gümüşün tesniye yerine çoğul yapılarak çoklukta uzatma yapılması bunu göstermektedir. Bunun üzerine inkârcıların üzerlerine ateşin konduğu, alınlarının, yanların, sırtların dağlandığı, sonra da üzerine azarlamanın geleceği bildirilmektedir.⁸⁰⁷ Seyyid Kutub'un bu uzun azap anlatımının histe çeşitli izlenimlerle doldurduğu ve bu azap tablosundaki detayların, muhatapların, üzerinde

⁸⁰³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 216-221;

⁸⁰⁴ R'ad, 13/23.

⁸⁰⁵ R'ad, 13/24; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215.

⁸⁰⁶ Mâide, 5/116; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁸⁰⁷ Tevbe, 9/34-35. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

düşünmesi, ibret alması ve sonuçlar çıkarması için olduğuna dikkat çekmektedir. Onun bu sahneye ilişkin izahı etkileyici olduğu için burada nakletmekte fayda görüyoruz:

“...İkisinin değil, onlara ifadesinde çoklukla uzatma vardır. İşte onların üzerlerine ateş kondu. Bekleyelim, ateşte iyice pullansınlar. Pullandılar. Şimdi korkunç işlem başlasın. İşte alınlar dağlanıyor. Tamam. Yanların dağlanması da bitti. Sırtlar çevrilsin, işte sırtlar dağlanıyor... Yavaş. Daha arz bitmedi, azarlama kaldı. Bu sıra dağlandıktan sonra bir de ayıplanıyor, azarlanıyorlar ki bunların peşinden gelen öteki cemaat de dağlanmanın acısını duysun, kendine de sıra geldiğini anlasın. “İşte nefisleriniz için yığdıklarınız. Yığdıklarınızı tadın!” His, muhtelif izlenimlerle doldu, birçok olayları, çehreleri merak ve heyecanla seyretti. Artık bunları düşünsün ve ibretler, neticeler çıkarısın.”⁸⁰⁸

Anlatımda bir başka kısaltma yolu da metinde hazif (düşürme) olduğuna değinmiştik. Bu konuda örnekler çoktur. Örneğin, Fussilet suresinde, “*Kulakları, gözleri ve derileri, yaptıkları işlerde aleyhlerine şهادet etmiştir.*”⁸⁰⁹ ibaresinde bir hazif fark edilmektedir. Zira buraya onların yaptıklarından sorguya çekildiklerini ve inkara başvurduklarını ifade eden bir fiil takdir etmek gerekir.⁸¹⁰ Benzer bir kısaltma Rahman suresinde “*Fîhinne kâsırâtü't-tarfî*” “*Oralarda gözünü yalnız zevcelerine hasretmişler vardır.*”⁸¹¹ İbaresinde vardır. Buna göre mevsuf yani “kadınlar-hanımlar” hazfedilmiş, düşürülmüş ve böylece icaza (özlü söz söyleme sanatı) başvurulmuştur.⁸¹² Benzer şekilde Al-i İmran suresi 133. ayetinde “*mağfirete koşun!*” ifadesinde hazif

⁸⁰⁸ Bkz. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 147-150.

⁸⁰⁹ Fussilet, 41/20.

⁸¹⁰ Bkz. İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 24/266; Kutub *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 214-215.

⁸¹¹ Rahman, 55/56. s. 201-202.

⁸¹² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215-216.

vardır.⁸¹³ Yine Ali İmran suresinde “*O her nefis yaptığı her iyiyi ve yaptığı her kötüyü hazır bulur, onunla kendisi arasında uzak bir mesafe olsaydı ister.*” cümlesini az sözle çok anlamı düşündürmeye güzel bir misaldir.⁸¹⁴ Kutub bu sahneyi, “*Şu birkaç kelime içinde sıkıntı, keder, korku ve sonu olmayan bir temenni çizilmektedir. Büyük bir umutsuzluk, büyük bir üzüntü kaplamış insanı.*” şeklinde açıklamaktadır.⁸¹⁵

f. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Ses-Mana Uyumu

Kur’ân’ın lafızlarında fark edilen kulağı okşayan musikinin varlığından söz etmemek bir eksiklik olsa gerektir. Kur’ân’daki tek kelimenin bazen tüm konuyu anlatmaya yettiği belirtilmektedir. Onun nağmesinin dayandığı temel konu insicamdır. Söz konusu musikinin, tekil olan kelimelerdeki harflerin ahengine ve bir tek durakta bulunan sözcüklerin insicamına bağlı olduğunu belirtmek gerekir.⁸¹⁶ Kur’ân’daki ses armonisine ilişkin M. Abdullah Draz’ın değerlendirmesi genel olarak açıklayıcı mahiyettedir. O, Kur’ân’ın şehirlilerin yumuşaklıkla anlatış şekli ile bedevilerin sertlikle anlatış tarzını bir ölçüde birleştirerek uyumlu ve ancak zihinlerde tasavvur edilebilen bir ses armonisi meydana getirdiğine dikkat çekmiştir.⁸¹⁷

Derunî musikinin Kur’ân’ın yüksek telkin gücünü oluşturduğunu belirtmek gerekir. Bu derunî musiki sayesinde Kur’ân, his, bilgi, hikmet ve imanın birleşmesinden ortaya çıkan üstün bir besteye dönüşmektedir. Kur’ân’ın yüzyıllar boyunca insanların dilinde ve gönlünde yerleşmesinde, onu dinleyenlerin gönüllerine yansımada bu musikinin payı büyük olsa gerektir. Bu bağlamda Kur’ân’ı okumanın, ileri derecede manevi sanat düzeyine eriştiğini de zikretmek gerekir. Nitekim anlamını anlamadan

⁸¹³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, 201-202.

⁸¹⁴ Ali İmran, 3/30.

⁸¹⁵ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, 203.

⁸¹⁶ Afif Abdulfettâh, Şabbâra, *Kur’ân ve Modern İlim*, terc. Celal Yıldırım, (İstanbul, Aydın Yay., ts.), s. 49.

⁸¹⁷ M. Abdullâh, Draz, *Kur’ân’a Giriş*, Çev. Salih Akdemir, (Ankara, Kitabiyat Yay., 2000), s. 82.

dinleyenleri bile, manasını anlayanlarla aynı derin heyecan ve huzur iklimine taşıması, onlara samimi gözyaşları döktürmesi onu okumanın yüksek manevi sanat seviyesine ulaştığını göstermektedir.⁸¹⁸

Kur'an'da arz edilen cennet ve cehennem sahnelerinde musiki ile mana arasında uyuma, melodisiyle anlamını ifade eden kelimelere örnekler fark edilmektedir. Örneğin, Hümeze suresinde bazı kelimelerinin musikisinde işitilen şiddet, malının kendisini ebedi kılacağını zanneden kaş göz işaretleriyle çekiştiren alay eden kimseye uygun düşmektedir. Ayrıca ibareler çeşitli şekillerde tekit edilmiştir.⁸¹⁹ Nitekim söz konusu surede كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِ وَمَا أَدْرَاكَ مَا الْحُطَمَةُ نَارُ اللَّهِ الْمُوقَدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْآفُنْدَةِ إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُّوَصَّدَةٌ surede “Elbette Hutameye atılacaktır. Hutame'nin ne olduğunu sana ne bildirdi? Allah'ın tutuşturulmuş ateşi ki kalplere işler. O, onlar üzerine bastırılıp kilitlenecektir.”⁸²⁰ buyrulmaktadır. Görüldüğü üzere ifadede tehdit bulunmaktadır. Servetinin çokluğuna güvenerek insanları arkadan ve yüzüne karşı çekiştirmeyi, haysiyetini yaralamayı alışkınlık haline getiren, bundan zevk duyan kimse cehennem ateşi ile tehdit edilmektedir. Onların bu halleri, وَيَلُّ لِكُلِّ هُمْزَةٍ لَمْرَةٍ الَّذِي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُ يَحْسَبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ “Mal toplayıp onu tekrar tekrar sayan, insanları arkadan çekiştirip, kaş göz hareketleriyle alay edenlerin (hümeze ve lümezenin) vay haline! Malının, kendisini ebedi yaşatacağını sanır.”⁸²¹ şeklinde ifade edilmektedir. Surenin musikisinde şiddet fark edilmektedir. Ayrıca bu noktada bu surenin, Ahnes b. Şureyk adlı müşrik hakkında indiği rivayet edildiğini kaydetmek gerekir. Bu vesileyle “sebebinin özel olması hükmün genel olmasına mâni değildir.” şeklinde formüle edilen kaideyi hatırlatmakta

⁸¹⁸ Banarlı, Nihad Sâmi, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Fasikül 2, (İstanbul, M.E.B. Kitapları, ts.), s. 108.

⁸¹⁹ Kutub, s. 69-70.

⁸²⁰ Hümeze, 104/4-9.

⁸²¹ Hümeze, 104/1-3.

fayda vardır.⁸²² Bu sebeple insan şahsiyet ve onurunun korunmasına son derece önem veren Kur'ân'ın bu tür davranışları kınadığı ve bu tür davranışların ahirette cehennem ateşi ile cezalandırılacağını bildirdiği tezahür etmektedir.

Fecr suresinde korku ortamındaki kâfirler ile güven ortamındaki müminlerin arz edildiği sahnede dalgalı ve yumuşak bir musiki fark edilmektedir. Sert musiki karşısında yumuşak, musiki yer almaktadır. Söz konusu melodi de ikili anlatım olduğuna daha önce değinmiştik. Seyyid Kutub, armoninin, ahengin daima Kur'ân'da kullanılan tasvir araçlarından olduğuna dikkat çekmiştir. Kutub, buradaki askeri anlatımı resmeden fıkralara dikkat çekmiş bu fıkralara sert musikinin kaba nağmenin de katıldığını belirtmiştir. Burada yer alan "vesâk" ve şiddete, yerin çarpılması ve meleklerin dizilmesinin oluşturduğu ahenge dikkat çekmiştir.⁸²³

Kıyamet suresinde, süratli, yıldırım gibi geçen sahnede sürat musikisi dikkat çekmektedir. Ondan sonra gelen acele etmeme ifadesi,⁸²⁴ daha sonra dünyaya “âcile” yani aceleci ismi verilmesi acele ve hız melodisiyle uyum göstermektedir.⁸²⁵ Fâtır suresinde kolaylık, rahat ve nimet havası etrafı kaplamaktadır. Seçilen lafızlar da melodileriyle ve çağrışımlarıyla tatlı rahmet havasına uygundur. Burada “el-hazen” ifadesinde hafiflik, cennete “Dâru'l-Mukâm” denmesi, cennetliklere dokunmayan “nasab” ve “lüğûb” rahat ve nimet havasına uymaktadır. İfadenin musikisi de bütünüyle yumuşak ve tatlıdır.⁸²⁶ Söz konusu anlatım, şu şekilde takdim edilmektedir:

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ

⁸²² “Sebebinin özel olması hükmün genel olmasına mâni değildir.” Kutub, s. 61-62.

⁸²³ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 67-69.

⁸²⁴ Kıyame, 75/16. Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 67-69.

⁸²⁵ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 67-69.

⁸²⁶ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 100-102.

“Onlar orada "Hamd olsun Allah'a, bizden o üzüntüyü giderdi. Gerçekten Rabbimiz çok bağışlayıcı ve şükürün karşılığını vericidir. Lütfundan bizi durulacak bir yurda kondurdu. Burada bize yorgunluk gelmeyecek, burada bize usanç gelmeyecektir." derler.” (Fâtır, 35/34-35)

Bu yumuşak ve tatlı melodinin karşısında her taraftan uğuldayan Allah'a yönelmeyi, itiraf ve pişmanlığı gösteren kaba bir ses duyulmaktadır. Bu itiraf ve pişmanlığın peşinden sert bir azarlama ihtiva eden kesin ret işitilmektedir. Dolayısıyla şükür ve dua melodisi karşısında bağırtı ve inilti, yani yumuşak nağmenin karşısında kaba melodi yer almaktadır.⁸²⁷ Bu canlı anlatım, şu şekilde ifade edilmektedir:

وَهُمْ يَصْطَرُخُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَن تَذَكَّرَ
وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِن نَّصِيرٍ

“Onlar, orada şöyle feryat ederler: "Ey Rabbimiz! Bizleri çıkar, yapageldiklerimizden başka salih bir amel yapalım." (Onlara): "Size düşünecek olanın düşüneceği kadar bir ömür vermedik mi? Hem size uyarıcı da gelmişti. O halde azabı tadın. Çünkü zalimleri kurtaracak yoktur." (denir).” (Fâtır, 35/37)

Yunus suresinde cennette “Allah'ım sen münezzehsin” duası ile meşgul olan, selamlaşan, hamd eden bir topluluk sunulmaktadır. Burada geçen “selam” lafzında huzur, güven vardır. Bundan sonra son dualarının, الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ "Alemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun." olduğu haber verilmektedir. Bu aşamada muhatabın zihni tüm

⁸²⁷ Kutub, Meşâhidu'l-Kiyame, s. 124-126.

varlığın, onlar yanında Allah'ı tesbihe, övmeye, şükre ve hamde sarıldığını hayal etmektedir.⁸²⁸ Bu anlatım, şu şekilde zikredilmektedir:

دَعَوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَأَجْرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Onların oradaki duaları: "Allah'ım, sen yücelerden yücesin"; sağlık dilekleri "selâm", dualarının sonu da "Alemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun." diye şükretmek olacaktır.” (Yunus, 10/10)

Meryem suresinde arz edilen cennet tablosu sakindir. Orada tatlı esenlik sedası işitilir. Cennette rızık aramaya ihtiyacın olmaması da bu rıza havasına uygundur.⁸²⁹ Bu durum şu şekilde sunulmaktadır:

لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لُعَاةَ إِلَّا سَلَامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا

“Onlar orada boş bir söz işitmezler. Ancak "Selam" işitirler. Orada sabah akşam rızıkları da hazırdır. İşte kullarımızdan takva sahibi olanlara vereceğimiz cennet budur.” (Meryem, 19/62-63)

Meryem suresinde bunun dışında cehennem çevresinde diz çöktürülmüş olan inkârcıların en azılısının en güçlüsünün ayrılmasını ifade eden لَنْزَرَنَّ kelimesinde ve bu lafızda bulunan şeddede bu ayrılışın şiddetinin yansıması melodisi ile manasını ifade eden kelimelerden birine örnek teşkil etmektedir. Bu tasvir, şu şekilde dile getirilmektedir:

ثُمَّ لَنْزَرَنَّ مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ أَيْهَمُ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا

⁸²⁸ Kutub Meşâhidu'l-Kiyame, s. 102-104.

⁸²⁹ Kutub Meşâhidu'l-Kiyame, s. 107-114.

“Sonra her zümreden Rahmân'a karşı en ziyade isyankâr hangileri ise, muHâkkak ayırıp atacağız.” (Meryem, 19/69)

Vâkıa suresinde şımarık, keyiflerine düşkünlerin karşılaşıcağı maddi azabı anlatırken zakkum ağacından yiyecekleri haber veriliyor. Burada زُقُومُ kelimesinin çıkardığı yırtıcı ses, söz konusu ağacı tüm çirkinliklerini hayal ettirmektedir.⁸³⁰ Söz konusu ifade مِنْ زُقُومٍ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زُقُومٍ “Elbette bir ağaçtan, zakkum ağacından yiyeceksiniz.”⁸³¹ şeklinde zikredilmektedir. Şu’arâ suresinde geçen كُبْكُبُوْ kelimesindeki ses, putların ve azgınlara yardımatsız ve düzensiz bir şekilde cehenneme atılışını hatırlatmaktadır. Dolayısıyla كُبْكُبُوْ lafzı da sesiyle anlamını tasvir etmektedir. Bu husus, فَكُبْكُبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ “Ve arkasından hep onlar (putlar ve azgınlar) o cehennemine içine fırlatılmaktadırlar.”⁸³² şeklinde takdim edilmektedir. Sesiyle manasını resmeden lafızlardan bir diğeri Neml suresinde geçmektedir. Bu surede geçen كُبَّتْ kelimesinde ses, korku veren hareketi gözler önüne getirmektedir. Söz konusu ayette, وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ “Ama kim kötülük getirirse onlar yüzleri üzere cehenneme atılırlar.”⁸³³ buyrulmaktadır.

Sebe suresinde ahirette iman etmenin bir faydası olmadığını anlatıldığı ayette kullanılan “tenâvüş” ifadesi de sesi ile hareketi canlandıran kelimelerdendir. Bu kelimenin anlamı zorlana zorlana sıçrayıp tırmanıp almak demektir.⁸³⁴ Dikkat edilirse kelime, çıkardığı sesle bu hareketi tamamen canlandırmaktadır. Söz konusu ayet şöyle zikredilmektedir: وَقَالُوا أَمَّا بِهٖ وَآئِي لَهُمُ التَّنَاطُوشُ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ “Ve "O'na iman ettik" demektirler. Fakat onlar için (ahiret gibi) uzak bir yerden (imana) el sunmak

⁸³⁰Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 107-114.

⁸³¹ Vâkıa, 56/52; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 107-114.

⁸³² Şu’arâ, 26/94; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 114-116.

⁸³³ Neml, 27/90; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 116-119.

⁸³⁴ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 138-140

(ulaşabilmek) nerede?”⁸³⁵ Benzer bir örnek Enbiya suresinde de yer almaktadır. Bu surede geçen حَسِيسٍ kelimesi melodisiyle medlulünü tasvir eden kelimelerdendir. Bu lafızda ateşin sesi vardır ki tüyleri diken diken etmektedir.⁸³⁶ Bu ayette, لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا “*Bunlar onun (cehennemin) uğultusunu bile duymazlar. Canlarının istediği şeyler içinde temelli kalırlar.*”⁸³⁷ buyrulmaktadır.

Tûr suresinde, mükezziplerin yani Allah’ın dinini yalanlayanların cehenneme atılışını ifade eden إِلَى نَارٍ جَهَنَّمَ دَعَا ibaresi de sesinin tonu ile anlamını betimlemektedir. Buna göre dinleyici yalanlayanların sırtlarından tutulup şiddetle cehenneme itildiklerini işitiyor. Sırtlarına pençe inince feryat sesleri çıkardıklarını görür gibi oluyor.⁸³⁸

Al-i İmran suresinde geçen azabın kuvvetinin çizildiği “zuhziha” kelimesi ile ateşe düşme tehlikesinden kurtulabilmenin⁸³⁹ ağır ve zorlu bir çalışmayı gerektirdiği ifade edilmektedir.⁸⁴⁰ Zira “zuhzih” ağır ve zorlu bir harekettir.⁸⁴¹ Bu lafız, sesi ile anlamını resmetmektedir. Seyyid Kutub’un, bu kelimedeki inceliğe dair şu izahlarını “... İnsan hissinde bunun tehlikeli ve zorlu bir çalışma olduğu, cehennemin herkesi gözetleyip durduğu, bundan ancak kuvvetli bir cehd ü mücadele ve mücahede ile insana yardım eden kendi gücünün üstünde bir kuvvetin yardımı ile kurtulmanın mümkün olabileceği düşüncesi yerleşiyor.”⁸⁴² şeklinde dile getirmiştir.

Seyyid Kutub Hâkka suresinde, sekiz meleği veya sekiz saf meleği ifade “Semâniye” lafzındaki melodinin tonu ile bütün fasılaların tonu arasında ahenk

⁸³⁵ Sebe, 34/52; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 138-140.

⁸³⁶ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 170-172.

⁸³⁷ Enbiya, 21/102.

⁸³⁸ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁸³⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 378; Firuzabâdî, *el-Kamûs*, s. 697.

⁸⁴⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁸⁴¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁸⁴² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 180-186.

olduğunu belirtmektedir. Buna göre o, burada asıl sayının kastedilmediği kanaatindedir. Bu sayının manzaranın uyumunu sağlamak, çokluğu belirtmek için zikredildiği görüşündedir.⁸⁴³

Fussilet suresinde lafızlar, kendilerini bu kötü sona sürükleyen arkadaşlara karşı kin ve öfke dolu yüzler resmetmektedir.⁸⁴⁴ Nisa suresinde, “yerin dibine geçmeyi istemek” لَوْ نَسَوَىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ tabiri, utanç halini en belirg şekilde ifade etmektedir.⁸⁴⁵ Başka bir ifade bu durumu anlatamaz. Bu ifade saldıgı derin anlamlar ile insanın içindeki utanma duygusunu düşündürmektedir. Nisa suresinde “Münafıklar cehennemden en aşağı tabakasındadır.” tabiri de ruhta duygu uyandıran bir ifadedir. Buna göre bu ibare aşağılık hissini yaşatmaktadır.⁸⁴⁶

Seyyid Kutub’un dikkat çektiği, musiki ile mana uyumunu, sesiyle manasını tasvir eden kelimelerdeki inceliği gösteren bu örneklerin, okuyucuyu veya dinleyiciyi bizzat Kur’ân ile buluşturduğunu ifade etmek gerekir. Bu incelikler, insanın, duygusunu derinden etkilemektedir. Bu vesileyle ses ile mana arasındaki uyumu, melodisi ile anlamını ifade eden lafızlardaki inceliği, mümkünse metin içinde veya bir açıklama şeklinde meallere yansıtılmasının, ifadenin etkileyiciliği açısından faydalı olacağını söylemek mümkündür. Seyyid Kutub’un bu konuda ilham verici açıklamaları olduğu açıktır.

⁸⁴³ Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 147-150; Daha geniş bilgi için bkz, Mehmet, Altuntaş, *Mekkî Surelerde Sayılar*, (Ankara, İlâhiyât, 2019), ss. 102-105.

⁸⁴⁴ Fussilet, 41/29. Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 147-150.

⁸⁴⁵ Nisa, 4/42. Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 207-209.

⁸⁴⁶ Nisa, 4/145. Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 207-209.

C. Edebî Tasvirde Kullanılan Yöntemler Açısından Cennet ve Cehennem Sahneleri

a. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Somutlaştırma (Tecsîm)

Edebî betimlemede kullanılan yöntemlerden⁸⁴⁷ biri olan somutlaştırma, bir metni, bir objeyi veya bir objenin bir durumunu zihnimize canlandırma vazifesini üstlenebilir.⁸⁴⁸ Bu noktada yazar okurun zihninde bir dekor oluşturur. Tıpkı bir ressamın birkaç fırça darbesiyle güldürüp ağlatması gibi yazar da bazı kelime oyunları ile benzeri görüntüleri canlandırabilir. Dolayısıyla betimleyici yazılar, görüntüye çok yaklaştıkları için ikna etme ve etkilemede en güçlü ifadelerden kabul edilirler.⁸⁴⁹ Kur'ân-ı Kerim Arap dili üzerine nazil olduğu için, bu dilin özelliklerini barındırmaktadır. Buna göre Araplar, soyut anlamları somutlaştırmalarını sağlayan benzetme ihtiva eden sözcükleri fazlaca kullanmışlardır. Dolayısıyla bu çeşit lafızlar, Kur'ân'da çokça görülmektedir.

Tecsîm metodunun Kur'ân'da cennet ve cehennem sahneleri bağlamında örnekleri çoktur. Mesela, Furkan suresinde amellerin toz zerrelere gibi kalkışını canlandıran ifadelerde teccim metodu görülmektedir. Mücrimlerin bütün ameller fezadaki toz zerrelere gibi saçılmış, uçmuştur.⁸⁵⁰ Kâria suresinde de amelleri tartmak için maddî tartı söz konusu edilmiştir.⁸⁵¹ Bu hal “*Tartuları ağır gelen, hoş bir yaşantı içindedir. Tartuları hafif gelen ise, onun anası Haviye'dir.*”⁸⁵² şeklinde dile getirilmektedir.

⁸⁴⁷ Bkz. Fadime, Kavak, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, s. 68-72.

⁸⁴⁸ Akdeniz, “Betimleyici Anlatım”.

⁸⁴⁹ Şentürk, *Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvir*, s. 21-22.

⁸⁵⁰ Furkan, 25/23; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 65-67.

⁸⁵¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 65-67.

⁸⁵² Kâria, 101/6-9. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 67-69.

Kıymet suresinde insanın yüz çizgilerinde kendini gösteren psikolojik haller gösterilmektedir. Muhatap bir tarafta nimet ehlinin yüzleri diğer tarafta azap ehlinin yüzlerini seyrediyor. Söz konusu anlatıma göre cehennem ehli sadece asık yüzlü değil, aynı zamanda korkudan titreme hali içerisinde. Dikkat edilirse bu hal azaptan da beterdir. Ayrıca burada başlarına gelecek felaket “*bel kemiklerini kıran*” şeklinde vasf edilerek somut hale getirilmiştir.⁸⁵³ Her iki zümrenin yüz çizgilerinde görülen psikolojik durumlar, “*O gün nice yüzler var ki ışıl ısıldır, Rabbine bakar.*”⁸⁵⁴ “*Nice yüzler de var ki o gün asık, o bel kıran felâketin yapıldığını anlar.*”⁸⁵⁵ şeklinde arz edilmektedir.

Yunus suresinde de benzer bir anlatıma başvurulmuştur. Burada kötülükler kazananların yüzleri karanlık gecelerden parçalarla örtülmüş gibi tasvir edilmiştir. Burada gecenin gözle görülür duruma geldiği fark edilmektedir.⁸⁵⁶

Kâf suresinde bütün amellerin hesap edilmesi, iki alıcının, insanda görünen her fiili görüp kaydetmesinde tecsîm metoduna başvurulmuştur. Kur’ân, metoduna uygun olarak hesabı böyle cisimleştirmektedir. Kutub, bu şekilde somutlaştırmanın tasvir metodunun bir gereği olduğunu belirtmektedir.⁸⁵⁷

Nisa suresinde geçen “derileri piştikçe” ifadesi maddi azabın uzun olacağını anlatmaktadır.⁸⁵⁸ Aynı surede münafıkların, ateşin en aşağı tabakasında gösterilmesi, maddî bir azabı sezdirmektedir. Burada manevî ateşin en aşağı tabakası da söz konusu olabileceği belirtilmiştir.⁸⁵⁹ Hûd suresinde, zihinde ebediyeti canlandıran bir ibare söz

⁸⁵³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 67-69.

⁸⁵⁴ Kıyâme, 75/22-23. Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 67-69.

⁸⁵⁵ Kıyâme, 75/24-25. Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 124-126.

⁸⁵⁶ Yunus, 10/27; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 70-76; Benzer anlatım için bkz. Mürselât, 77/30-33; Kutub s. 76-79.

⁸⁵⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, 102-104. Benzer anlatım için bkz. Meryem, 19/68; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 207-209.

⁸⁵⁸ Nisa, 4/56. Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 207-209.

⁸⁵⁹ Nisa, 4/145; Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 126-128.

konusudur. Nitekim burada “gökler ve yer durdukça ebedî kalacaklardır” buyrulmaktadır.⁸⁶⁰ Kutub, sıklıkla ifadelerin kendilerine özgü gölgeleri olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre bu ifade de ebediyet gölgesi vardır.⁸⁶¹

Sebe suresinde benzeri hiç geçmemiş olan bir tablo sunulmaktadır. Seyyid Kutub, bu sahneyi “hareket, şiddet, cezbe ve hayatla dolu bir sahne.” şeklinde nitelendirmektedir.⁸⁶² Azabı gördüklerinde hemen imana koşanlar, imanı aniden zıplayıp almak istemiş gibi resmedilmiştir. ez-Zemahşerî, bu tasvirin temsilî bir anlatım olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶³ Aynı zamanda buradaki anlatımdan, inkârcıların, telaş ve kaytarma çabası içerisinde iken yakalandıkları sezilmektedir. Ama imanın sıçrasalar da yetişemeyecekleri yükseklikte ve uzaklıkta olduğu ifade edilmiştir. Uzak yerden imanı alamayacakları akla yaklaştırılarak izah edilmektedir.⁸⁶⁴ Şu halde imana erişmek için ahiret uzak bir yerdir. Dünyada iman etmeleri gerekirdi. Artık ona uzanamazlar.

Kehf suresinde, zalimleri kuşatan çadır şeklindeki ateş manzarası da maddi bir azabı resmetmektedir.⁸⁶⁵ Bazı tefsirlerde bu anlatım teşbih olarak izah edilmektedir.⁸⁶⁶ Ayrıca burada inkârcılar, ateş içinde hararet ve susuzluk sebebiyle yardım talep ederlerse kendilerine kaynar su verileceği bildirilmektedir. Ateşin yaslanılacak yer olarak ifade edilmesinde kinayeli bir alay da dikkat çekicidir. Görüldüğü üzere burada maddi azap resmedilmektedir.⁸⁶⁷ İbrahim suresinde, mücrimlerin birbirine yaklaştırılmış olarak zincirlere vurulmaları, siyah, acıtan ve yanmaya müsait katrandan elbiselere

⁸⁶⁰ Hûd, 11/107-108; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 126-128.

⁸⁶¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 137-138; Azabın maddi olarak resmedildiği örnekler için bkz. Lokman, 31/24; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 138-140, 141-143; Mu'min, 40/71-72;

⁸⁶² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 138-140.

⁸⁶³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/575. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 138-140.

⁸⁶⁴ Sebe, 34/52; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 140-143.

⁸⁶⁵ Kehf, 18/29; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 160-163.

⁸⁶⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/691; diğer tefsirlere de bkz. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 160-163.

⁸⁶⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 166-170.

sahip olmaları, ikişer ikişer kelepçeye vurulup sevk edilmeleri, yüzlerini de ateşin kaplaması, maddi azabı resmeden sahnelerdir.⁸⁶⁸

Hac suresinde, kesilen, biçilen ateşten elbiseler, başların üstünden dökülen karınlar ve deriler eriten kaynar su, demir topuzlar, cehennemdeki maddi azaplardan kurtulmak için çıkma girişimleri onların sert bir şekilde geriye itilmeleri maddi azabı gösteren korkunç bir manzaradır.⁸⁶⁹ Seyyid Kutub, bu manzarayı, “*şiddetli, acıklı, tekerrür eden hareketlerle dolu bir sahne*” şeklinde özetlemekte ve kendi üslubuyla “*Hayal, bu tabloyu ta başından tekrar edip çıkmaya teşebbüs ve şiddetli geri çevrilme halkasına kadar geliyor, oradan dönüp olayı yeni baştan seyretmek istiyor.*”⁸⁷⁰ şeklinde yorumlamaktadır.

Tevbe suresinde onların üzerlerine ateş konması, ateşte iyice pullanmaları, alınların dağlanıyor. Yanların dağlanması, sırtlar dağlanması maddi bir azabı tasvir etmektedir. Burada geçen “*İşte nefisleriniz için yığdıklarınız. Yığdıklarınızı tadın!*”⁸⁷¹ ifadesinden anlaşılan, onların dünyada kendileri için biriktirdikleri servetin ahirette ateş olup kendilerini dağlaması gerçekten his üzerinde etkili olan hayali harekete geçiren bir anlatımdır.⁸⁷² Mümin kişinin madde ile ilişkisinin nasıl olmaması gerektiğine dair önemli bilgiler içermektedir. Bu konuyu inşallah son bölümde ele ala alacağız. Zira gerek akademik gerek düşünsel çalışmalarda belirtildiğine göre insanın madde ile olan ilişkisinin modern dönemin önemli problemlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷³

⁸⁶⁸ İbrahimi 14/15-17; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 170-172. Benzer anlatımlar için bkz. Enbiya, 21/39; Mu'minûn, 23/104; Hâkka, 69/30-37; Bakara, 2/174; Rahman, 55/41;.. Âl-i İmrân, 3/106; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 172-174, 180-186, 201-202, 203-206, 215-216, 222-224.

⁸⁶⁹ Hac, 22/19-22; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 222-224.

⁸⁷⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁸⁷¹ Tevbe, 9/35; *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁸⁷² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁸⁷³ *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 143-147; İlhami Güler, “Dünyanın Başına gelen “Derin Sapkınlık: Dünyevîleşme” islâmîyât, ci, 4, sayı, 3 temmuz-eylül 2001, s. 44; Karakoç, *Düşünceler I*, s. 8.

Zumer suresinde, cehennemliklerden birinin, ateşi elleriyle, ayaklarıyla savamayıp yüzüyle savmaya çalışan hali resmedilmektedir.⁸⁷⁴ Bunun benzeri yoktur. İnsan, diğer uzuvlarıyla yüzünü korur iken burada adetin dışında bir hal resmedilmiştir. Demek ki insan, acizlik, şaşkınlık ve acıdan bu hale gelecektir.⁸⁷⁵ Fussilet suresinde haşr sahnesini Seyyid Kutub, “*Hayvanları, behîmeyi toplar gibi toplama, sürülerin başını sonunu toplayıp bir araya getirme gibi bir haşr sahnesi.*” şeklinde izah etmektedir. Bu yoruma göre burada hadiseyi gözler önüne getiren canlı bir anlatım vardır.⁸⁷⁶ Nahl suresinde Evzâr’ın (günahların) bir cisim şekline, sırtlara yüklenen yükler şekline sokulması, sırtlarına yükler gibi günahlar yüklenmiş insanları göz önüne getirmektedir.⁸⁷⁷

Mülk suresinde, küfredenlerin cehennemi gördüklerinde sanki kötülük yüzlere atılıyor gibi yüzlerin kötüleşmesi tahyîle örnektir.⁸⁷⁸ Mutaffifin suresinde, Seyyid Kutub, Rablerinden perdelenmiş olan facirlerin anlatıldığı manzarada perdenin manevi olduğunu, cisim olarak gösterildiğini belirtmektedir.⁸⁷⁹

Al-i İmran suresinde, dünyada yapılan iyi ve kötü davranışa vücut verilmiştir. Yaptıkları karşısında durduğu için kaçmaya imkân yoktur. Burada esasında davranışı ile kendisi arasının uzak olmasını isteyen bir kimsenin ruh hali gösterilmektedir. Kutub, bu sunumun, hayalî teccîmden doğan ruhî gölgelerden meydana geldiğini belirtmektedir.⁸⁸⁰ Aynı surede Allah’ın, dünyada lütfu ile kendilerine verdiği rızık, mal ve eşyada

⁸⁷⁴ Zumer, 39/24. *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 143-147.

⁸⁷⁵ Kutub, Seyyid, *Meşâhid, ez-Zemahşerî, el-Keşşâf*, c. 4/120; Aynı surede Kutub, sahneyi görülür hale getirmek, ruha tesir etmek için tahyîl ve teccîm usulünün kullanıldığı bir misale dikkat çekmektedir. Söz konusu canlı anlatıma göre arz, sahibinin celâl kabzasında ve bütün gökler sağ elinde dürülmüştür. Seyyid Kutub, tenzih ve tecride son derece dikkat eden Kur’ân’ın tabloyu görülür hale getirmek, ruha etki etmek için tahyîl ve teccîm yöntemine başvurduğunu kaydetmektedir. Bkz. Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 147-150.

⁸⁷⁶ Fussilet, 41/19. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 163-166.

⁸⁷⁷ Nahl, 16/25; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 179-180.

⁸⁷⁸ Mülk, 67/ 27; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 199-201.

⁸⁷⁹ Mutaffifin, 83/15; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁸⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/30; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

cimrilik gösterdikleri şeyin karşılarında mücessem bir halde durması, demir halkalar olup, boyunlarına vurulması, yeni bir azap türü ve korkunç bir manzaradır.⁸⁸¹ Zira bunlar, kendilerine azap eden bu şeyleri, kendi mallarından, cimrilik ettikleri şeylerden getirmişlerdir. Hz. Peygamber'in, bu hususu somut bir anlatımla izah etmesi söz konusu maddi azabı anlamayı kolaylaştırmaktadır. Nitekim Allah Resulü, bu konuda *“Bir kimse malının zekatını vermezse, malı kıyamet gününde kel bir yılan olur boynuna dolanır.”*⁸⁸² buyurmuştur.

Mâide suresinde fidyenin kabulünün mümkün olmadığı, müşahhas bir şekilde anlatılmaktadır.⁸⁸³ Kutub, bunun Kur'ân'ın tasvir üslubundan kaynaklandığını belirtmektedir. O, bu konuyu *“Bu suretle muhal olma manası zaman ve mekânda yer almış oluyor, ruhu dolduruyor. Yerde bulunanların ve bir o kadarının kapladığı mekân alanını görüyor ve düşünüyoruz. Zaman mesafesini de gözümüzün önünde canlandırıyoruz. Bu ifade hem duyuları hem ruhu uğraştırıyor, sonunda zihnî manasını gayet güzel açıklıyor. Fidyeye mümkün değildir, muhaldir. Bu mana, soyut bir şekilde değil, somut, müşahhas bir şekilde, bir tablo halinde anlatılmış oluyor.”*⁸⁸⁴ şeklinde izah etmiştir.

Vâkıa suresinde nimet, maddî, görülür şekilde tasvir edilmektedir. Değerli taşlarla süslenmiş tahtlarda karşılıklı yaslanırlar. Ölümsüz gençler çevrelerinde dolanırlar. Kaynağından doldurulmuş küpler, ibrikler ve kadehler dupduru saf başları döndürmeyen, sarhoş etmeyen ve tükenmeyen şarap sunarlar. Onlar için istedikleri meyveler, kuş etleri ve iri gözlü parlak huriler var. Ayrıca orada boş söz, günaha sokan

⁸⁸¹ Âl-i İmrân, 3/180; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206.

⁸⁸² Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, 1403, 4565, 4659, 6957; Nesâî, *Sünen-i Nesâî*, 2482; İmam Malik, *Muvatta*, 22; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Dâru Hicr, 1422/2001), 6/272-274; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, tahk.. Samî, Muhammed b. Selame, (Dâru Tayyibe, 1402/1999), 2/174-175. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-229.

⁸⁸³ Maide, 5/36; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-229.

⁸⁸⁴ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 107-114.

söz yoktur. Sadece esenlik dileyen söz duyarlar. Bütün bu maddi nimetler yaptıklarına karşılık müminlere verilir. Bunların hep o müminlere verileceği haber verilir.⁸⁸⁵

Hadîd suresinde, cennetin genişliği gök ve yer genişliği gibi olduğu ifade edilerek genişlik ölçüye vurulmaktadır. Burada cennetin çok geniş bir sahaya sahip olduğu anlatılmaktadır. Burada zihnin bu genişliği dolduran nimetleri kavrayabilmesine yardım eden bir mukayese söz konusudur. Burada cennetteki muazzam nimet, insan şuuruna anlatılmak istenmektedir.⁸⁸⁶

Rahman suresinde, Rabbinin makamından korkanlar, ahireti gözetleyenler için gösterilen ilk iki cennette türlü bostan ağaçları, akan gözeler, devşirmesi yakın, toplaması kolay her türlü meyveden çiftler çiftler olması, sahipleri astarları beyaz atlastan olan yataklara yaslanmaları, yetişkin, parlak (yakut ve mercan gibi) güzel ahlak sahibi güzeller maddi nimete dair Kur'ân'da zikredilen örneklerdir. Bunların altında iki cennette ne insan ne de cin eli dokunmamışlar güzellerin olması, "Abkar" yapısı gibi yeşil güzel sergilere dayanmaları maddi nimetlere dair örnekleri teşkil etmektedirler. Buradaki ifadeden anlaşıldığına göre bu ilk iki cennetten aşağı derecede olduğu anlaşılan cennetlerdeki dilberler, öteki cennetlerdeki dilberler gibi iffet ve namusludur. Fakat burada onların yakut ve mercan gibi olduğu ifade edilmemektedir. Öteki cennetlerde buradaki cennet için zikredilmeyen dayanılan sergilerin astarları parlak atlastan olmaları, devşirmesinin yakın olması (meyvelerinin toplanmasının kolay olması) iki cennet arasında derece farkı olduğu hissi vermektedir.⁸⁸⁷ Nitekim Seyyid Kutub, bu ifadelerden hareket ederek nimetin (Cennetin) iki derecesi olduğu görüşünü dile getirmiştir. Kurub söz konusu şekiller ile cennet ödülleri insan duyusuna

⁸⁸⁵ Vâkıa, 56/8-40; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 107-114; Benzer maddi nimetlere dair izahlar için bkz. Sâffât, 37/40-49; İnsan, 76/13; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 102-104, 210-213.

⁸⁸⁶ Hadîd, 57/21; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215-216.

⁸⁸⁷ Rahmân, 55/48-76; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215-216.

yaklaştırıldığını, insanın anlaması için bu temsiller içinde söylendiğini belirtmektedir. Dolayısıyla o, bunların aslında simgesel ifadeleri olduğu kanaatini dile getirmiş ancak elinde delil olmadığı için bunun kesin olmadığı kaydını da eklemiştir. Bu görüşünü cennetin asıl nimetlerini bu akıl ve duyularla algılamamıza mümkün olmamasıyla temellendirmiştir.⁸⁸⁸

b. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Soyut Anlatım

Cennet ve cehennem sahneleri bağlamında soyut anlatıma dair misaller vardır. Örneğin, Meryem suresinde yer alan rahmet tablosu manevî bir nimeti göstermektedir. Burada resmedilen, merhamet sahibi Allah le bazı insanlar arasındaki yüce sevgi eşsiz bir mükâfatı göstermektedir. Nitekim burada “*İman edip salih ameller işleyenler için Rahman bir sevgi yaratacaktır.*” buyrulmaktadır.⁸⁸⁹ Hicr suresinde müttakîlere lütfedilen saf sevgi de manevî nimettendir. Burada geçen “*Göğüslerinden kını çıkardık.*”⁸⁹⁰ ibaresi hiçbir şaibenin girmeyeceği ve hiçbir kötü anının bulandırmadığı mutlak selamı tasvir etmektedir.⁸⁹¹ En’âm suresinde, son derece şiddetli olan azaptan çevrilmek büyük bir rahmet, büyük bir kurtuluş sayıldığına dikkat çekilmektedir.⁸⁹² Seyyid Kutub, bunun, ifadenin saldıği gölge ile çizildiğini, bu kurtuluşun sevabın son sınırı olduğunu belirtmektedir. Sâffât suresinde, Allah’ın halis kulları olmak, manevi bir nimet olarak arz edilmiştir. Onların, Allah’ın katında ağırlanmaları, nimetlerin en yücesidir.⁸⁹³

⁸⁸⁸ Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 216-221.

⁸⁸⁹ Meryem , 19/96; Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 128-129.

⁸⁹⁰ Hicr, 15/47; Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 128-129.

⁸⁹¹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 129-132.

⁸⁹² En’âm, 6/16; Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 129-132. Benzer anlatım için bkz. Neml, 27/89; Enbiya, 21/102; Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 116-119, 143-147, 207-209.

⁸⁹³ Sâffât, 37/40; Kutub, *Meşâhidu'l-Kıyame*, s. 170-172.

Nisa suresinde resmedildiğine göre peygamberlere, şehitlere, Salihlere arkadaşı olmak özel bir ikramdır. Bunlarla beraber olmak nimet olarak yeterlidir.⁸⁹⁴ Mâide suresinde Allah'ın müminlerden, inananların da O'ndan razı olması, bu karşılıklı ve genel rıza ve onların Rablerine yakın olması büyük bir kurtuluşu göstermektedir.⁸⁹⁵ Bu kurtuluş “Allah onlardan razı olmuştur, onlar da O'ndan razı olmuşlardır.”⁸⁹⁶ şeklinde zikredilmektedir. Müddessir suresinde *Her insan, yaptığına karşılık tutulan rehindir. Yalnız kitabı sağından verilenler başka.*⁸⁹⁷ ayeti ile ilgili olarak Seyyid Kutub, nimetin sadece kurtuluş ve bağdan çözülmek olmadığını aynı zamanda o nimete erişenlerin hissedip mücrimlerin hissetmemesinin de ayrı bir nimet olduğunu ifade etmektedir. Buna göre nimet sahiplerinin bu kurtuluşu hissetmeleri manevî, ruhî bir lütuftur.⁸⁹⁸

Hûd suresinde teşhir ve tahcil (utandırma, rezil etme) unsuru psikolojik, manevî azabı ifade etmektedir. Burada dünyada Allah'a yalan iftira eden topluluk ahirette Rablerine sunuluyorlar şahitler, insanların önünde onların yalan söylediklerini ifade ediyor ve onları teşhir ediyor. Böylece Rablerine karşı yalan söylemiş insanlar, büsbütün rezil ediliyor.⁸⁹⁹

Al-i İmran suresinde, kalplerin hissedeceği azap çeşidinden bahsedilmektedir. Zira söz konusu azap Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lanetidir. Burada Allah'ın, meleklerin ve insanların lanetinin bir araya geldiği dayanılmaz bir azap söz

⁸⁹⁴ Nisa, 69; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-229.

⁸⁹⁵ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-229.

⁸⁹⁶ Mâide, 5/119; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 53-56.

⁸⁹⁷ Müddessir, 74/38-39. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 53-56.

⁸⁹⁸ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 126-128.

⁸⁹⁹ Hûd, 11/18; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 129-132; Benzer manevî azap örnekleri için bkz. En'âm, 6/30. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 129-132. İbrahimzalimlerin pişmanlığını ve dünyaya dönüş isteğini resmeden manzara; gözleri dönmeyen, bedenleri odun gibi kaskatı kesildiği için başlarını kaldırmadan koşan insanlar Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 166-170. Enbiya, 21/100. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206. Mürselât, 77/35-39., Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 70-76. İbrahim, 14/49; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 172-174. Mu'minûn, 23/105. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 172-174; Bakara, 2/174; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206; Âl-i İmrân, 3/106. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 202-206; Zümer, 39/60; Kutub, Seyyid, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 143-147;

konusudur.⁹⁰⁰ Seyyid Kutub, bu sureden önce bu azap çeşidinin hiç geçmediğini belirtmektedir. Kutub, bu azap çeşidinin dayanılmaz oluşunu, “*Bu lanetlerden yalnız biri insanın bütün hayatını karartmağa ve onu işkenceye boğmaya yeter. Hatta insanlardan yalnız bir neslin laneti bir insana dökülse onun hayatını cehennem yapmağa Kâfidir. Ya Allah'ın laneti, meleklerin laneti ve bütün insanların laneti bir araya gelirse ne olur? Bu dayanılmaz bir azaptır.*”⁹⁰¹ şeklinde açıklamaktadır.

Hâkka suresinde uzun pişmanlıktan, yakınmadan yücelerden sadır olan ulvî emirden sonra adamın azarlanması, başına kakarak suçunun göz önüne getirilmesi, dostsuz bırakılması, psikolojik bir azaptır. Kutub, onların dostsuz bırakılmalarıyla ruh cehenneminin tamamlandığını belirtmektedir.⁹⁰² Bu durumu ayetlerde “*Çünkü O, büyük Allah'a inanmıyordu, fakirin yemeğiyle ilgilenmiyordu. Bu sebeple bugün burada onun candan bir dostu yoktur.*”⁹⁰³ Şeklinde dile getirilmektedir.

Nisa suresinde, resmedilen kahredici yüzüstü kalma, öldürücü bir utanç duygusu manevî bir azaptır.⁹⁰⁴ Kutub’un deyimiyle bu psikolojik azap gayet derin çizgilerle çizilmektedir. O, bu yüzüstü kalma ve utanç halini, “*Bütün sanıklar getirilmişler, şahitler hazır, her resul kalkmış kavminin ne yaptığına şehadet ediyor. Büyük mahkeme kurulmuş, bu anda inkâr edip Resule isyan edenler yerin dibine geçmek isterler.*”⁹⁰⁵ şeklinde ifade etmektedir.

Hacc suresinde tasvir edilen maddi azabın üstüne “*Tadın yangın azabını!*”⁹⁰⁶ ifadesi manevî bir azaptır.⁹⁰⁷ Tevbe suresinde hissi harekete geçiren maddi azap tablosu

⁹⁰⁰ Âl-i İmrân, 3/87.

⁹⁰¹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 70-76.

⁹⁰² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 180-186;

⁹⁰³ Hâkka, 69/33-35. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 201-202;

⁹⁰⁴ Nisa, 4/42; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 207-209;

⁹⁰⁵ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 222-224.

⁹⁰⁶ Hacc, 22/22. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 222-224.

üstüne gelen azarlama manevî bir azabı göstermektedir.⁹⁰⁸ Bunun sebebini Kutub, “*Bu sıra dağlandıktan sonra bir de ayıplıyor, azarlanıyorlar ki bunların peşinden gelen öteki cemaat de dağlanmanın acısını duysun, kendine de sıra geldiğini anlasın.*”⁹⁰⁹ şeklinde izah etmektedir.

Kur’ân’ın insanın manevi yapısını göz önüne aldığı, avamdan havassa herkese hitap etme özelliği sebebiyle cennet ve cehenneme sahnelerinin de entelektüel yolculuğa işaret ettiğini ifade edilebilir. Buna göre cennet ve cehennem anlatımları somuttan soyuta doğru bir tekamülü izlediği ortaya çıkmaktadır. Bütün bu örneklerden anlaşıldığına göre ahirette maddi nimet ve azapla birlikte manevî nimet ve azap olacaktır. Yüce Allah’ın, yukarıda örnekleri verilen pek çok ayetten anlaşıldığına göre okuyucunun, dinleyicinin, duygusunu harekete geçirerek, vicdanını etkileyerek, manevi nimetlere teşvik ettiği, onları, burada resmedilen derin, öldürücü psikolojik azaba uğramaktan sakındırdığını söylemek mümkündür.

c. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Kişileştirme (Teshis) ve Konuşturma (İntak)

İnsan dışındaki canlı ve cansız varlıkları insan gibi kişileştirme ve konuşturma sanatı olan teşhis (kişileştirme) ve intak (konuşturma) Arap edebiyatında istiâre-i mekniyye (kapalı istiâre) başlığı altında incelenir.⁹¹⁰ Çoğunlukla ikisi birlikte kullanılanlarına bilhassa masallar ve fabllarda rastlanabilmektedir. Masallar ve fabllar

⁹⁰⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁹⁰⁸ Tevbe, 9/34; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁹⁰⁹ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 229.

⁹¹⁰ el-Hudayrî, *es-Sûretü'l-Fenniyye fi'ş-Şi'ri'l-İslâmî*, s. 242-253; Hasan Aktaş, *Modern Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, (İstanbul, Söylem Yay., 2002), s. 68; Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul, Bilimevi Yay., 2000), s. 112; Nihad Sâmî Banarlı, *Edebî Bilgiler*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1948), s. 106.

dışındaki edebi türlerde ve nazımlarda da teşhis ve intak sanatlarının birlikte kullanılmaktadır.⁹¹¹

Arap dilinde “af’al” kalıbında kullanılan örneklerde kişileştirme örnekleri bulunmaktadır. Mesela, Araplar “"Bakladan daha ahmak" sözünde baklayı ahmaklıkla nitelendirmektedirler. Onların "Sinekten daha kararsız" sözünde ise bir hayvanı insana ait bir vasıfla nitelendirme söz konusudur.⁹¹²

Kişileştirme konusunda Kur’ân-ı Kerîm’de araştırma konumuzla ilgili en güzel örneklerden biri ağızları mühürlenmiş, dilleri konuşmayan, elleri konuşan, ayakları da yaptıklarına şahadet eden kâfirlerin sahnesidir. Kutub, söz konusu manzarada insanlık şahsiyetinin çözüldüğüne, her uzvun kendi derdine düştüğüne dikkat çekmektedir.⁹¹³ Benzer anlatım Fussilet suresinde de geçmektedir. Burada kulakların, gözlerin ve derilerin, şahadetinden bahsedilmektedir. Bu Tasvire göre deriler konuşuyor, insana karşı düşmanca tavır alıyor, aleyhlerine şahitlik ediyorlar.⁹¹⁴ Aynı zamanda bu manzarada derilerin bizi her şeyi konuşturmuş Allah konuşurmuş demeleri Allah’ın kudretini ifade etmektedir. Kutub, bu sahneyi hayat nabzının attığı bir manzara olarak nitelemektedir.⁹¹⁵

Bir diğer örnek Kâf suresinde cehennemini kişileştirilmesi ve konuşturulması sahnesidir. ez-Zemahşerî’nin bu ayette tahyîl olduğunu belirtmesi, Kur’ân’da edebî

⁹¹¹ Tahir Üzgör, *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul, Veli Yay., 1983), s. 356; Mehmet Karaca, *İzahlı Edebî Sanatlar Antolojisi*, (İstanbul, Hilal Matbaası, 1966), s. 90.

⁹¹² Abdülmecîd Abidin, *el-Emsal fi’n-Nesri’l-Arabiyyi’l-Kadîm*, (İskenderiyye, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmi’iyye, 1989), s. 108. "Yeryüzünden daha çok sır saklayan", "Kuzudan daha mülayim", "Leş üstündeki köpektten daha cimri", "Kediden daha sadık", "Bildircin kılavuzundan daha korkak" sözleri de benzer mahiyettedir.

⁹¹³ Yasin, 36/65; Kutub, *Meşâhidü’l-Kiyame*, s. 147-150.

⁹¹⁴ Fussilet, 41/20; Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, 4/587; ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru’l-Münîr*, 24/212; Kutub, *Meşâhidü’l-Kiyame*, s. 147-150.

⁹¹⁵ Kutub, *Meşâhidü’l-Kiyame*, s. 76-79.

Tasvire işaret etmesi açısından dikkat çekicidir.⁹¹⁶ Seyyid Kutub, bu surede geçen cehennemim kişileştirilmesi ve konuşurulması halini şöyle açıklamaktadır:

“İşte cisimler kaldırılıp cehenneme savruluyorlar. Cehennem ağzını açmış, atlanı yutuyor, atlanı yutuyor. Birbiri peşinden atıldıkça cehenneme soruluyor: «Doldun mu?» Dolması için gereken miktarı da almıştır ama o her atlanı yutmuş, bir şey bırakmamıştır. Öfke ile kızmış, kabarmış, alevler fıskırtıyor, yeni yakıtlar istiyor ve diyor: “Daha yok mu?”⁹¹⁷

Seyyid Kutub, bu ve buna benzer sahnelerin vicdana tesir etmekle, şuuru ve hayali uyandırmakla dini gayesini yerine getirdiği görüşündedir. O, Kur’ân’ın bu tür anlatımlarında sanat gayesini ihmal etmeden vicdanı etkilemek, şuuru uyandırmakla dini ereğini yerine getirdiğine dikkat çekmiştir.⁹¹⁸ Bu durum onun, Kur’ân’ı bir edebiyat kitabı olmayıp, din ve davet kitabı olduğu gerçeğini dikkate aldığını göstermektedir. Bu konu ile ilgili olarak biz de aynı kanaati paylaşmaktayız. O halde Kur’ân’da sanatsal anlatımın dinî gayeyi gerçekleştirmenin bir aracı olduğunu söylemek mümkündür.

. Furkan suresinde canlı olmayan şeyleri canlandırma anlamında edebi Tasvir yöntemlerinden teşhise örnek bulunmaktadır.⁹¹⁹ Bu tarz ifade Kur’ân-ı Kerim’de çok görülmektedir. Bu Tasvir yöntemine göre Kur’ân’da, eşyaya hayat gelmiş, cansız şeyler hayatla dolup taşan varlıklar haline dönmüştür. Kutub, Furkan suresinde geçen bu sahneyi şöyle izah etmektedir:

⁹¹⁶ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/388. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 76-79.

⁹¹⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 76-79.

⁹¹⁸ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 95-100.

⁹¹⁹ Furkan, 25/12-14; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame* s. 95-100.

“İşte şimdi biz hayali coşturan sahnelerden biri önündeyiz: Çılgına dönen ateş sahnesi. Bu ateşte hayat var. Etrafına bakıyor, kıyamet saatini uzaktan yalanlayanları görüyor. O “Onları uzak bir yerden gördüğü zaman onlar da onun öfkesini ve uğultusunu işitiyorlar.” Ateş, yanıyor, onları uzaktan görünce onlara karşı öfkesinden ve kızgınlığından kükremeğe başlıyor, uğultular çıkarıyor, öfkesinden çatlıyor, intikam püskürüyor, intikamla yanıyor. Onlar da ona doğru gidiyorlar! Çok korkunç bir sahne, acayip, harika bir manzara.”⁹²⁰

Kutub, Furkan suresinde davranışların kalkışı ile toz zerrelere kalkışında tecsim olduğunu belirtmektedir. Söz konusu ayet “Biz onların yaptıkları her amelin önüne geçtik ve onu saçılmış toz duman haline getirdik.”⁹²¹ şeklinde ifade edilmektedir. Bu anlatımdan, inkârcıların yaptıkları bütün davranışların gökteki bu toz zerrelere gibi uçup gittiği anlaşılmaktadır.⁹²²

Kutub, Furkan suresinde ayetinde hayalin zihinde tecessüm eden bu hareketin peşine düştüğünü, amellerin kalkışını, gökte toz zerrelere kalkışını izleyip inkârcıların yaptıkları bütün davranışların gökteki bu toz zerrelere gibi uçup gittiğinin anlaşıldığını belirtmektedir. Tasvir çeşitlerinden biri olan teşhise bir başka örnek Mülk suresinde geçmektedir. Bu sahnede cehennem, hareket eden bir canlıdır. Buna göre ateş, öfkeden patlar bir şekilde inkâr edenleri homurtu ile karşılıyor. Gerçekten de bu kalpleri çarpıtıran, tüyleri ürperten bir sahnedir.⁹²³ Kutub, bu anlatımda ateşin korkunç bir manzarasının çizildiğine, ateşin konuşan bir kâbus olduğuna, yakıtlarının kendisine

⁹²⁰ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame* s. 95-100.

⁹²¹ Furkan, 25/23. s. 95-100.

⁹²² Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame* s. 179-180.

⁹²³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/578; *Fethü'l-Kadir*, 5/310; Kurtubî, 18/212; Beydavî, „Nâsıru'd-Dîn Ebu Saîd, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, tahk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut, Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, h. 1418), 5/229. Ayrıca bkz. İbn Kuteybe, Bu neredeyse öfkesinden patlayacak olan ibaresinden Zebanilerin murad edilmesinin de caiz olduğuna dair bir yorum vardır. Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* 4/578; Beydavî, *Envâru't-Tenzil*, 5/229. Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 179-180.

atılmasını beklediğine, yüz çevirip kaçanı kendine çağırdığına dikkat çekmektedir. O, suçluların bu halinin dünyada hidayete çağırılırken yüz çevirip kaçmalarına benzediğini fakat burada, oradaki gibi kaçmak isteseler de kaçmalarının mümkün olmadığını belirtmiştir.⁹²⁴ Nebe suresinde de cehennem kişileştirilmektedir.⁹²⁵ Kutub, Rahman suresinde ifade edilen insandan ve cinden günahının sorulmamasını, zaten yüzlerin konuşmasından iki zümrenin tanınmasına, soruya gerek kalmadığına bağlaması dikkat çekicidir.⁹²⁶

Bütün bu izahlardan anlaşıldığına göre bir tasvir çeşidi olan teşhis sanatı, sahnelere canlılık vermekte, cansız varlıkları kişileştirmektedir. Bu şekil anlatım ile ruh üzerinde daha çok tesir icra etmesi sağlanmaktadır. Şu halde cennet ve cehennem sahnelerinin anlatımında kullanılan teşhis (kişileştirme) ve İntak (konuşurma) sanatının esas gayesi dinîdir.⁹²⁷ Zira bu şekilde canlı bir anlatım vicdanı etkilemekte, şuuru uyandırmaktadır. Bu örneklerde de Kur'ân'ın sanat gayesini ihmal etmeden dinî hedefini yerine getirdiği görülmektedir.

d. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Açıklama (Beyan)

Beyan (açıklama), terim olarak kısaca bir anlamı muhtelif söz ve yöntemlerle anlatmayı öğreten, belirli metot ve kaideleri olan bir ilim olarak tanımlanabilir. Bu ilim, istiâre, mecaz ve kinaye vb. konuları inceler.⁹²⁸ Örneğin, Nur suresi 24/35. ayetindeki mürekkep teşbih beyanın en güzel örneklerindendir. Zira bu ayette Allah'ın, göklerin ve yerin aydınlatıcısı olduğu kandile benzetilmiştir. Bu merhalede konumuz ile ilgili beyan örneklerini vermek iktiza eder.

⁹²⁴ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 189-191.

⁹²⁵ Nebe, 78/21; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215-216.

⁹²⁶ Rahman, 55/38-41; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 215-216.

⁹²⁷ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 189-191.

⁹²⁸ Nusrettin Bolelli, *Belâgat*, (İstanbul, İFA Yay., 2001), s. 35.

Mürselât suresinde, kıvılcımın kalın ağaca, kaim sarı halata benzetilmesi⁹²⁹ cehennem sahnesinde görünen güzel benzetme örneklerindedir. Burada birinci benzetmeye ikinci teşbihin katılması büyüklüğü pekiştirmektedir.⁹³⁰ Zihin bu ürkütücü şeyleri tefekkür ederken peşinden azarlama gelmektedir. Söz konusu azarlama, “*Haydi yalanladığınız şeye gidin. Gölge yapmayan ve alevden de korumayan üç dallı bir gölgeye gidin. O gölge kaim ağaçlar gibi kıvılcımlar saçar. Sanki (o kıvılcımlar,) sarı, kaim bir iptir. Yalanlayanların vay haline o gün!*”⁹³¹ şeklinde arz edilmektedir.

Rahman suresinde, hûriler “yakut ve mercana” benzetilmiştir.⁹³² Yani yetişkin, parlak semiz olduğu ifade edilmek istenmiştir. Bu taşlar bilinen kıymetli taşlardır. Mücahid, Hasan el-Basrî, İbni Zeyd ve diğer bazıları bu ayeti, "O kadınlar yakut parlaklığında, mercan beyazlığında" diye tefsir ederek burada mercana inci manası vermişlerdir.⁹³³ Bu benzetme hususunda şu iki izah yapılabilir. Bu, onları, yakut ve mercanın saflığına, berraklığına bir teşbihtir. Bu, onların incinin beyazlığının ve yakutun kırmızılığının güzelliğine bir teşbihtir.⁹³⁴ Bu vesileyle M. Abdullah Draz, Kur’ân’da huriler ile ilgili izahlarda onların ahlaki özelliklerinin fizikî vasıflarına öncelendiğine dikkat çekmektedir.⁹³⁵ Suphi Salih de Kur’ân’ın hurilerin sadece güzel olduğunu açıkladığını belirtmektedir.⁹³⁶ Kur’ân’ın bildirdiğine göre bütün bunlar Rabbinin makamından korkan, ahireti gözetleyen ve onda Allah’tan korkanlar içindir.

⁹²⁹ Bazı müfessîrler kasr’ı saray, cimale’yi de deve olarak tefsir ederler. Kur’ân tablolarındaki edebî ahenk, bunları kalın ağaca ve kaim ipe hamletmeği zaruri kılmaktadır. Tutuşturulmuş ateşle kaim ağaçlar arasında bir ahenk vardır ki o da yakıttır. Küçük kıvılcımın, ateşin yaktığı kalın ağaç hacminde olması ile kalın ip arasında şekil bakımından ve toplanan odunların ipe sarılması bakımından bir ahenk vardır. Kur’ân Tasvirinde daima “resim birliği” mevcuttur. Cüzlerde uyum, külden uyum ve bunların hayalde, uyandırdığı çağrışımlarda uyum. Bkz. Kutub, *Meşâhid*, Ateş, Süleyman, Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri, Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 70-76;

⁹³⁰ Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 70-76.

⁹³¹ Mürselât, 77/30-34. Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 215-216.

⁹³² Bkz. İbn Aşûr, *et-Tahrîr vet-Tenvîr*, 27/270; Ebu Hayyân, *el-Bahrü’l-Muhît*, 10/70; Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 215-216.

⁹³³ Bkz. ez-Zemahşerî, 4/453; Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 215-216.

⁹³⁴ Ebu’s-Suûd, *İrşâd-ı Akli’Selîm*, 8/185; Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 215-216.

⁹³⁵ Abdullah, Draz, *Kur’ân Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, (İstanbul, İz Yay., 3. Baskı, 2004), s. 264; Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 215-216.

⁹³⁶ Kutub, *Meşâhidü’l-Kıyame*, s. 216-221; Suphi, Salih, *Ölümden Sonra Diriliş*, s. 82.

Bu bağlamda “İyiliğin karşılığı yalnız iyilik değil midir?” buyrulmaktadır. İnsan suresinde civanlar için onları birer saçılmış inci sanırsın ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıca bunların ölümsüz olduğu, bunlara zamanın ve yaşın tesirinin olmadığı zikredilmektedir.⁹³⁷ Al-i İmran, 3/133 ve Hadîd, 21 ayetleri de teşbihe misaldir. Buna göre Al-i İmran 3/133. Ayette teşbih-i belîğ,⁹³⁸ teşbihi müekked⁹³⁹ vardır. Hadîd 21. ayette kolaylıkla bilinmeyen kolaylıkla bilinene benzetilmesi söz konusudur. Bu örnekte benzeyenle benzetilenin ortak anlamı üstünlüktür. Sonuçta bu ayette güzelliği ile son derece geniş sathı ile cennete özendirme vardır.⁹⁴⁰ Saffât, 65. ayette gözle görünen bir şeyin karşıtının bilinmesiyle aklı teşbihe örnek bulunmaktadır. Zira bu ayette Cehennemliklerin yiyeceği olan Zakkum şeytanların başlarına benzediği şeklinde bir izah yapılmaktadır. Buradaki anlatımdan anlaşıldığına göre söz konusu meyveler somut bir şekilde görülme bile insanlara çirkin ve kötü olarak tanıtılan şeytana benzetilmiştir.⁹⁴¹

Temsil konusunda örnekler söz konusudur. Mesela, Hadîd suresinde cennetin genişliğinin açıklandığı bağlamda dünya hayatı bir temsille anlatılmaktadır.⁹⁴² Muhammed suresinde ise cennet temsili olarak anlatılmıştır.⁹⁴³ Söz konusu surede

“Muttakilere vadedilen cennet şöyledir: Cennete bozulmayan su ırmakları, tadı değişmez süt ırmakları, içenlere lezzet veren şarap ırmakları ve safî süzme bal ırmakları var. Onlar için orada her türlü meyve, ilahlarından mağfiret var. Hiç bunların durumu, ateşte ebedi

⁹³⁷ İnsan, 76/19; Kutub Meşâhidu'l-Kıyame, s. 202-206.

⁹³⁸ Muhammed, Tahir bin Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984, 4/89; Kutub, Meşâhidu'l-Kıyame, s. 202-206.

⁹³⁹ Suyuûî, *el-İtkân*, tah. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, el-Heyetü'l-Mısriyye, 1974 3/146. Kutub, Meşâhidul-Kıyame, s. 210-213.

⁹⁴⁰ Suyuûî, *el-İtkân*, 3/146,132-137.

⁹⁴¹ Suyuûî, *el-İtkân*, 3/145, 132-137.

⁹⁴² Kutub, Meşâhidu'l-Kıyame, s. 213-214.

⁹⁴³ Kutub, Meşâhidu'l-Kıyame, s. 213-214; bkz. Ulutürk, Veli, *Kur'ân'da Temsili Anlatım*, (İstanbul, İnsan Yay., 1995), s.56-57.

kalan ve bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?

buyrulmaktadır.⁹⁴⁴ Maide, 5/36 ayette insanın toplayabilme gücünün çok üstünde bir fidyenin reddedileceği haber verilmektedir. Dolayısıyla bu açıklama çok olsa da kefaretin kabulünün mümkün olmadığını, azabın onlardan ayrılmayacağını ve onlar için bir kurtuluş yolu olmayacağını göstermektedir.⁹⁴⁵ Müminûn 23/112-114. Ayetlerde yer alan “Siz bir gün kaldınız.” ibaresi zamanın göreceliğini ifade eden temsili bir anlatıma misaldir.

Kâf 50/30. ayette “O gün cehenneme: “Doldun mu?” deriz. O da: “Daha var mı?” der.” ifadesinde nefis bir simgesel anlatım vardır. Ayette yüce Allah ile cehennem arasındaki söz konusu soru ve cevaplı diyalog temsili ve tahyili istiare tarzı ile arz edilmiş olup, burada betimsel bir anlatımla cehennem kendisine atılanların çok sayıda olmasından ötürü hayret etmektedir.⁹⁴⁶ Görüldüğü üzere bu anlatımda cehennem akıl ve temyiz sahibi birisine benzetilmektedir. Cehennemin yönelteceği ifade edilen söz konusu soru ile ilgili iki yorum yapılmıştır. Bunlardan birinci yoruma göre içerisine atılan cin ve insanın çokluğundan şikâyet edecek raddeye ulaşır “Artık doldum, kapasitem kalmadı, daha mı var?” şeklinde yadırgayıcı bir soru sormaktadır. İkinci yoruma göre ise isyankarlara karşı çok gürleyip öfkelenmesinden dolayı “Daha var mı?” diye istek bildiren bir sual yöneltmekte ve kendisine atılacak olanların artmasını talep etmektedir.⁹⁴⁷ Ehli sünnetin büyük çoğunluğuna göre Allah'ın cehenneme hayat,

⁹⁴⁴ Muhammed, 47/15. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 226-229.

⁹⁴⁵ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/629. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 2/125; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 172-174.

⁹⁴⁶ Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 172-174.

⁹⁴⁷ ez-Zeccâc, Ebu İshak İbrahim b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbu*, tahk. Abdulcelil Abduh Şelebi, (Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1988), 5/47; Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 14/112; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/379; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, 2/459; Şeyhzâde, age., 4/384-385; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 172-174; Çağır, Necdet, “Kur'ân'da Temsili Anlatım”, İslâmi İlimler Dergisi, cilt. 8, sayı. 1, Bahar 2013, s. 104.

akıl, temyiz gücü ve konuşma vasıtası programlaması yoluyla onun gerçek manada konuşması caizdir. Ehli sünnetin haricindekiler özellikle Mutezile bu konuşmanın mecazi anlamda olduğunu savunmuşlardır. Yani, bu görüşe göre şayet cehennem konuşabilseydi mutlaka böyle söyleyecekti. Bu ayet ile ilgili Hz. Peygamber'den, müteşâbihattan sayılan bir hadis nakledilmiştir. Bu hadisteki anlatıma göre cehennemlikler her atıldığında cehennem, "*Daha var mı?*" diyecek. Sonunda Allah Teâlâ, ayağını cehenneme basacak da bu kez cehennem: "Artık yetişir, yetişir!" diyecek.⁹⁴⁸

Mecaz konusuna cehennem sahneleri bağlamında örnekler vardır. Örneğin, A'raf suresinde geçen "*Siz Rabbinizin vadini gerçek buldunuz mu?*"⁹⁴⁹ sorusunda mecaz-ı mürsel olduğu ifade edilmektedir. Buna göre bu ifadedeki alaka lüzumdur. Mecazın karinesi ise müminlerin, cehennem halkının, Allah'ın vadinin gerçek bulacaklarını biliyor olmalarıdır.⁹⁵⁰ Aynı surede Kâfirlerin özellikleri anlatılırken geçen "*dünya hayatı onları aldattı.*" İfadesinde de mecaz vardır.⁹⁵¹ Çünkü bu ifade ile dünya hayatında geçen süre zarfında insanda gururlanma hallerinin olması murat edilmiştir. Zira kişi, ömrünün uzun, yaşamının güzel, malının çok, mevkiinin güçlü olması gibi şeyleri aşırı arzulaması sebebiyle dini talep edemez, sadece dünya için çabalar duruma gelir.⁹⁵² Bu izahtan dünyaya karşı aşırı arzu beslemenin seküler bir hayata sebep olduğu söylenebilir. Bu sahnede cehennemi hak edeceği belirtilen kimselerin, dini talep edemez hale gelmiş, sadece dünyaya karşı aşırı arzuları olan kimseler oldukları diğer bir ifadeyle tamamen seküler bir hayat telakkisine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sonuçta burada Kur'ân'ın muhataplarının, sekülerleşme tehlikesine karşı uyarıldığını söylemek

⁹⁴⁸ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, tahk. Muhammed züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001) Tefsir (Kâf Suresi, ayet: 30); Eymân, 12, Tevhîd, 7, 25; Müslim b. el-Haccâc, tahk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, (Beyrut, Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, ts.), Cennet, 35, 37, 38; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 26/205-208.

⁹⁴⁹ A'raf, 7/44.

⁹⁵⁰ İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 8/2, 136.

⁹⁵¹ A'raf, 7/51.

⁹⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 14/253. Ayrıca bkz. ez-Zuhaylî, *et-Tefsiru'l-Münîr*, 8/223.

mümkündür. Üçüncü bölümde bu konu üzerinde durmak daha uygun olacağı için burada bu kadarla yetiniyoruz.

Kinayeye ilişkin cennet ve cehennem tabloları bağlamında birçok örnek vardır. Örneğim, Cehennem azabına müstahak olacak insanın pişmanlığını resmeden tabloda kinayeye başvurulduğu görülür. Zira üzölmek, pişman olmak anlamında “ellerini ısırarak” ifadesinde kinaye vardır. Dolayısıyla Furkan, 25/27. ayette geçen “*zalimin ellerini ısıracağı gün*” ifadesinde kinaye söz konusudur.

Sâffât suresinde “*Saklı yumurta gibi*”⁹⁵³ ifadesi, meknî anının sıfat olduğu kinayeye örnektir. Zira bu ayette sıfat olarak geçen “*saklanmış (korunmuş) beyaz yumurtalar gibidir*” ibaresi kadınların iffetli, temiz ve kusursuz olmalarından kinayedir.⁹⁵⁴ Bu ifade ile asıl anlatılmak istenen de bu olduğu kanaatindeyiz. Fussilet suresinde, “*Allah'ın düşmanları o gün tevkif olunur, cehenneme sürölürler.*”⁹⁵⁵ ibaresinde geçen “*tevzi*” toplananların çokluğundan kinayedir.⁹⁵⁶ Aynı surede “*Eğer (tekrar dünyaya dönüp Allah'ı) hoşnut etmek isterlerse, memnun edilecek değillerdir.*”⁹⁵⁷ cümlesinde geçen “*atb*” lafzı için kinaye söz konusudur. Buna göre bu sözcük durumun düzelmesinden kinayedir. Zira bu lafız özür manasını içermektedir. Bu durumda bu ifade, hallerinin düzeltilmesini arzu ederlerse bu istekleri yerine getirilmeyecek anlamına gelmektedir. Bu sebeple onların, sabretseler de rahat isteseler de yine cehennemde olacakları bildirilmektedir.

⁹⁵³ Sâffât, 37/49.

⁹⁵⁴ Bu ifade ile ilgili açıklamalar için bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, 15/80-81.

⁹⁵⁵ Fussilet, 41/19.

⁹⁵⁶ Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/195; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 24/265.

⁹⁵⁷ Fussilet, 41/24.

Rahman suresinde geçen “maksûrât” ifadesinin hurilerin görkeminden, gösterişli oluşundan kinaye olduğu⁹⁵⁸ A’raf suresinde cennet ehlinin cehennem ehline seslenmesinin nidâ olarak tabir edilmesi uzak bir mesafeden cehennem halkının kulağına ulaşmaktan kinaye olduğu belirtilmektedir.⁹⁵⁹ Hûd, 107-108. ayetlerde geçen “Gökler ve yer durdukça” ifadesinin ebedilikten kinaye olduğu ifade edilmesi de kinayeye dair bir misaldir.

Kur’ân’da çeşitli surelerde geçen “*Tad, zira sen azizdin, kerimdin!*” ifadesinde belâğat sanatlarından istiare-i tehekkümiyye vardır. Örneğin Duhân suresinde bu alay ifadesi geçmektedir. Benzer alay ifadeleri birçok surede geçmektedir. Örneğin Ahkâf suresinde “*İnkârınıza karşılık azabı tadın.*” buyrulmaktadır. Bu azar hitabının, Nebe suresinde ve başka surelerde örneği görülmektedir. Bu ifadeye, Ankebût suresinde, her taraftan kuşattığı tasvir edilen azabın üstüne bir alay ve azar olarak yer verilmektedir. Benzer ifadeler Al-i İmran suresinde,⁹⁶⁰ Tevbe suresinde⁹⁶¹ Hac suresinde⁹⁶² ve En’âm suresinde⁹⁶³ de söz konusudur. Mürselat suresinde geçen üç dallı gölge ifadesinde gölge yoktur. Gölge denmesinin sebebi, “*Yalanladığımız şeye gidin*”⁹⁶⁴ sözündeki alay ve tehdidi artırmak içindir.

.Seyyid Kutub’un talik cümleleri olarak ifade ettiği örneklerde açıklama söz konusudur. Dolayısıyla bu konuya örnektir. Kur’ân’da ahiret inancı ve onun aşamalarından olan cennet ve cehennem halleriyle ilgili açıklayıcı mahiyette ayetler pek çoktur. Bu ayetlerde genel olarak inanıp salih amel işleyenlerin, Allah’ın ayetlerini okuyanların, peygambere uyanların, takva sahibi olan kulların ve gidişatı düzgün

⁹⁵⁸ Bikâî, *Nazmu’d-Durer*, c19/190.

⁹⁵⁹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 8/136.

⁹⁶⁰ Âl-i İmrân 3/106.

⁹⁶¹ Tevbe, 9/35.

⁹⁶² Hac, 22/22.

⁹⁶³ En’âm, 6/30.

⁹⁶⁴ Mürselât, 77/29.

olanların korkudan emin olacakları ve üzülmeyeceklerini haber vermektedir. Bunun aksine Allah'ın ayetlerini yalanlayanların, onları kabul etmekte kibir gösterenlerin, peygambere uymayarak gidişatını düzeltmeyenlerin cehennemlik oldukları bildirilmektedir. Örneğin, A'raf suresinde şöyle bildirilmektedir:

*“Ey Âdem oğulları, size aranızdan ayetlerimizi okuyan peygamberler geldiğinde, kimler ittikâ eder ve gidişini düzeltirse onlara bir korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir. Ama ayetlerimizi yalanlayanlar ve on (lan kabul) den kibirlenenler var ya işte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedi kalacaklardır.”*⁹⁶⁵

*“Biz mücrimleri böyle cezalandırırız. İman edip salih ameller işlediler ki insana ancak gücünün yeteceği kadar yükleriz. İşte onlar da cennetliklerdir. Orada ebedî kalacaklardır...”*⁹⁶⁶

Vâkıa suresinde can çekişme sahnesinden daha önce detaylı olarak anlatılan üç grubun durumu ve konumu özetlenmektedir. Buna göre mukarrebûndan olanlar rahat, huzur ve nimet cenneti, ashabı yeminden olanlar için selam, sapkın mükezzipler için ateş konukluğu ve cehenneme yaslanış vardır. Bu ifadeler ile ruh imana hazırlandıktan sonra gelen takip cümlesi açıklayıcı niteliktedir. Bu takip cümlesinde *“Kesin gerçek budur işte. Öyle ise Rabbini büyük ismiyle teşbih et.”*⁹⁶⁷ buyrulurak bu anlatılanların hakikat olduğu belirtilmektedir. ⁹⁶⁸ Şu'ara suresinde *“Bu anlatışta elbette ibret vardır ama çoğu inancı değildir.”* ayeti çok geniş anlamları barındıran veciz bir açıklamadır. Aynı surede cennetin müttakilere yaklaştırıldığı, azgınlar için cehennem hortalatıldığı

⁹⁶⁵ A'raf, 7/35-36. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 86-92.

⁹⁶⁶ Meryem suresinde *“İman edip salih ameller işleyenler için Rahman bir sevgi yaratacaktır.”* Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 107-114.

⁹⁶⁷ Vâkıa, 56/95-96. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 107-114.

⁹⁶⁸ Benzer mahiyette veciz açıklama cümleleri için bkz. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 114-116.

ifade edildikten sonra müşrikler ile putların çekişmesi, bütün İblis ordularının çekişmeleri arz edilmıştır. Bu ayet söz konusu sahneden sonra da aynen tekrar edilmektedir. Bu tekrar, bu hadisenin de o kıssalarda anlatılanlar gibi gerçek olduğu, onlar gibi bir ibret olduğuna işaret etmektedir.⁹⁶⁹

Kur'ân'da genel anlamda mükâfatın gerekçesini, cezanın sebebini açıklayıcı nitelikte kısa açıklamalar yer almaktadır. Örneğin, “*Kim bir iyilik getirirse ona ondan iyisi verilir ve onlar o gün korkudan emindirler.*”,⁹⁷⁰ “*Yaptığınızdan başka bir şeyle mi cezalandırılıyorsunuz.*”,⁹⁷¹ ibareleri bu gerçeği dile getirmektedirler.

Bazı surelerde asıl maksadı belirten ta'lik cümleleri açıklayıcı mahiyet arz etmektedir. Örneğin, Cehennemdekilerin buldukları durumun gerekçe ve sebeplerini izah eden;

*" Onlar, o gün azapta ortaktırlar. Biz suçlulara böyle yaparız. Zira onlara "Allah'tan başka ilâh yoktur" denildiği zaman Kâfa tutuyorlardı. Ve "Biz bir deli şair için ilâhlarımızı mı terk edeceğiz?" derlerdi. Hayır, (O, ne şairdi, ne deli idi), o gerçeği getirmiş ve peygamberleri de tasdik etmişti. Elbette siz o acı azabı tadacaksınız."*⁹⁷²

ifadeleri açıklayıcı mahiyettedir. Bazen arz edilen sahnedeki gayeyi pekiştirecek bir ta'lik cümlesi ile karşılaşılır. Örneğin, Sâffât suresinde iyilerle suçluların diyalog

⁹⁶⁹ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 114-116.

⁹⁷⁰ Nisa, 4/89; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 114-116.

⁹⁷¹ Neml, 27/90; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 114-116.

⁹⁷² Câsiye, 45/33; Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s. 132-137.

sahnesinden sonra gelen, “İşte bu, büyük kurtuluştur, çalışanlar bunun için çalışsınlar,”⁹⁷³ ifadesinde benzer niteliktedir.

Sebe suresinde, “uzaktan gaybe taş atıyorlardı.” ibaresi⁹⁷⁴ Ğafir suresinde, “Kâfirlerin duası boşunadır.” açıklama niteliğindedir.⁹⁷⁵ Şura suresinde ateşe arz edilenlerin durumunu açıklayan genel bir şerh cümlesi yer almaktadır. Buna göre “İyi bilin ki zalimler, sürekli bir azap içindedirler.” buyrulmaktadır.⁹⁷⁶ Aynı surede, *Ve Allah'tan başka kendilerine yardım edecek dostları da yoktur.*” ibaresi, orada onlara kimsenin yardım etmeyeceğini beyan etmektedir.⁹⁷⁷

Câsiye suresinde *kavmin halini ta'lik, yani açıklama tarzında haber veriyor.* Nitekim burada “Yaptıkları amellerin kötülükleri onlara görüldü ve alay ettikleri şey kendilerini kuşattı.”⁹⁷⁸ buyrulmaktadır. Rum suresinde bütün sahneyi bitiren “O gün artık zulmedenlere ne mazeretleri fayda verir ne de onlar dinlenirler.” ifadeleri açıklayıcı niteliktedir.⁹⁷⁹ İnsan suresinde geçen *umumî hüküm kulaklarımızı okşuyor.* Nitekim “Bu, sizin karşılığınız idi ve sizin çalışmanıza teşekkür edilmîş oldu.” buyrulmaktadır.⁹⁸⁰ Bütün bu açıklamalarda görüldüğü üzere Seyyid Kutub, ta'lik cümlelerine yani parantez arası açıklama cümlelerine dikkat çekmektedir.

⁹⁷³ Sıffât, 37/61; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 138-140.

⁹⁷⁴ İş işten geçtikten sonra inanarak kurtulma, kaçma, kaytarma arzuları ile kendileri arasına perde çekildi. Daha önceki taraftarlarına yapıldığı gibi, kendileriyle yalanladıkları şey arasına perde çekildi. Baştan sona bütün yalanlayanlar için mukarrer cezadır bu. “Çünkü onlar, işkilli bir şüphe içindedirler.” Bu haktır ve Allah'ın adaletine uygundur. Biz peygamberlerimize ve iman edenlere hem dünya hayatında hem de şahitlerin kalkacağı (şehadette bulunacağı) günde yardım ederiz. O gün zalimlere mazeretleri fayda vermez, lanet onlarıdır, evin kötüsü de onlarıdır.” Ateş ehlinin halini görüp evlerin en kötüsünün onların olduğunu anladığımız gibi. Bkz. Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 140-143.

⁹⁷⁵ Mu'min, 40/50; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 140-143.

⁹⁷⁶ Şürâ, 42/45; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 150-152.

⁹⁷⁷ Şûra, 42/46; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 156-157.

⁹⁷⁸ Câsiye, 45/33; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 197-198.

⁹⁷⁹ Rûm, 30/57; krş. Mu'min, 40/52; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 216-221.

⁹⁸⁰ İnsan, 76/22; Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 70-76.

e. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Abartı (Mübalağa)

Mübalağa, sanatında olduğundan çok fazla veya daha az gösterme söz konusudur. Örneğin “gözyaşlarım denize dönüştü.” ifadesinde abartı vardır.⁹⁸¹ Kur’ân’da bu sanatın örnekleri bulunmaktadır. Mesela, konumuzla ilgili olan devenin iğne deliğinden geçmesi ile ilgili ifadede mübalağa sanatı vardır.⁹⁸² Yüce Allah, burada nasıl devenin dar iğne deliğine girmesi imkânsız ise Kâfirlerin, cennete girmelerinin de kesin olarak imkânsız olduğunu anlatmaktadır. Maide suresinde geçen Kâfirlerin oradan çıkamayacakları mübalağa ile ifade edilmiştir. Burada kâfilerin ateşten kurtulmaları için hiçbir yolun olmadığı temsili bir anlatımla takdim edilmiştir.⁹⁸³

Al-i İmran, 3/133. ayetin temsilî olarak genişliği abartmak için enden bahsedildiği belirtilmektedir. Zira en boydan daha kısadır.⁹⁸⁴ Buna göre cennetin genişliğini zihne yaklaştırmak için onun eninin göklerle yerin eni kadar olduğu ifade edilmektedir. Yani burada yüce Allah’ın, muhataba, anlayabileceği bir dille hitap ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁸⁵ Hûd, 11/107-108. ayetlerde geçen “*Gökler ve yer durdukça*” ifadesine dair yapılan izahlardan biri, bu deyimle ebedilik ve mübalağa, Arapların bildiği temsille ifade edildiği noktasındadır. Buna göre Araplar, “*Gökler ve yerler durdukça*” ifadesiyle devamlılığı ve sürekli (ebed) olmayı dile getirmektedirler.⁹⁸⁶ Ancak bu kaydın hakiki manada ebediyeti gösterdiğine dikkat çekilmiştir. Buna göre burada kıyamet gününden ve ondan sonra gelecek ahiret hallerinden bahsedilmesi sebebiyle söz konusu semalar ve arzdan maksadın ahiret gökleri ve yeri olduğu şeklinde izahın bu konudaki münakaşayı bitirebileceğini söylemek mümkündür. Nitekim “*O gün*

⁹⁸¹ el-Hudayrî, *es-Sûretu'l-Fenniyye fi'ş-Şi'ri'l-İsmî*, s.254-257; Aktaş, *Modern Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, s. 80; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Kitabu's-Sinâateyn*, s. 403.

⁹⁸² A'raf, 7/40.

⁹⁸³ Maide, 5/37; ayrıca bkz. Secde, 32/20; Bkz. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/629; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, tah. Muahammed Abdurrahman Maraşlı, (Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 2/126.

⁹⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/415; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 9/365; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 2/38; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 1/437.

⁹⁸⁵ Bkz. Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrut, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1420), 9/365.

⁹⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/430; Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 3/149; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 2/595.

*yeryüzü, başka yeryüzüne çevrilir, gökler de başkalaşır.*⁹⁸⁷ Ayeti de bu gerçeği göstermektedir. Sonuçta bu açıklamaya göre buradaki ebediyet gerçek anlamda bir ebediyeti ifade etmektedir.

f. Cennet ve Cehennem Sahnelerinde Güzel ve Çirkin Gösterme (Tahsin ve Takbih)

Edebi bir betimlemede bir şeye özendirme veya antipati uyandırmak için güzel ve çirkin gösterme yöntemleri kullanıldığını belirtmek mümkündür.⁹⁸⁸ Bu durumda cennet anlatımlarında geçen huriler güzel göstermede benzetilen yerinde olduğu tezahür etmektedir. Söz konusu güzel veya çirkin gösterme yöntemlerine bazı cennet ve cehennem sahnelerini tasvir etmede kullanıldığını söylemek mümkündür.⁹⁸⁹ Şimdi bu hususu gösteren örnekleri zikretmek iktiza eder.

Vâkıa suresinde hurilerin ve gilmanların “*Lu'lu'ul meknûn*” saklı incilere benzetilmesi güzel göstermeye örnek verilebilir. Görüldüğü üzere bu ibare ile hurilerin çok güzel oldukları ve onlar için yabancı bakışların, dokunuşların söz konusu olmadığı söylenmektedir. Bu özelliklere sahip olan hurilerin, yaptıkları amellere karşılık bir hak ve ödül olarak müminlere verileceği haber verilmektedir.⁹⁹⁰

Cennet ve cehennem sahnelerinde arz edilen cennet yiyeceklerine ve içeceklerine dair benzetmelerde güzel göstermeye ve çirkin göstermeye örnekler görmek mümkündür. Örneğin, Kur’ân, düzgün, dikensiz kiraz, salkım salkım muz tükenmeyen ve yasaklanmayan sayısız meyvelerden bahseder.

⁹⁸⁷ İbrahim, 14/48.

⁹⁸⁸ el-Hudayrî, *es-Sûretu'l-Fenniyye fi'ş-Şi'ri'l-İslâmî*, s. 258-261; Câbir, *es-Sûretu'l-Fenniyye fi't-Turâsi'n-Nakdî ve'l-Belâğî*, s. 353;Kavak, Fadime, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, s. 72.

⁹⁸⁹ Kavak, Fadime, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, s. 72.

⁹⁹⁰ Vâkıa, 56/23; Tûr, 52/24.

Cennet elbiseleri için güzel gösterme söz konusudur. Buna göre cennetlikler ince ve kalın lîbastan yeşil elbiseler giyecekler. Parlak atlastan yeşil ipekten giyeceklerdir. Altın, gümüş bileziklerle ve incilerle bezenirler.⁹⁹¹

Cehennem yiyeceklerini gösteren ifadelerde çirkin gösterme söz konusudur. Bu bağlamda cehennem yiyeceği olan Zakkumun tomurcuklarının şeytan başlarına benzetilmekte,⁹⁹² cehennemliklerin beslemeyip açlığı gidermeyen kuru dikenden başka yemeklerinin olmadığı haber verilmektedir.⁹⁹³ Başka bir yerde irinden başka yiyecekleri olmadığı bildirilir.⁹⁹⁴

Cehennem içeceklerini gösteren ifadeler çirkin göstermeye örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda inkârcıların içeceğinin kaynar su, irinli su olduğu belirtilmektedir.⁹⁹⁵ Bu noktada cehennem içeceği ile ilgili olarak yudumlamakta çok zorlanacakları, boğazından geçiremeyecekleri, serinlik ve susuzluğu gidermediği vurgulanmaktadır.

Kısacası, cennet nimetlerinde, bilinmeyen bir orijinalliğe sahip, yepyeni bir yaratma söz konusudur. Fakat bu orijinallik, onların somut gerçekliğini ortadan kaldıracak değildir. Çünkü naslar, iki hayat arasında bir tabiat farkından ziyade bir derece farkını kabul etmek eğilimindedir.⁹⁹⁶

Bütün bu açıklamalardan sonra cennet ve cehennem sahneleri özelinde Kur'an'ın aktif bir okuyucuyu talep ettiği anlaşılmaktadır. Zira buraya kadar izah etmeye çalıştığımız edebî inceliklerin, bu konularda uzman olanlara hitap ettiği

⁹⁹¹ Kehf, 31; Duhân, 53; İnsan, 21; Fâtır, 33 Hac, 23.

⁹⁹² Vâkıa, 52-53; Duhân, 43-46; Sâffât, 62-65.

⁹⁹³ Ğaşiye, 6-7.

⁹⁹⁴ Hâkka, 36.

⁹⁹⁵ Vâkıa, 54-55; Enam, 70; İbrahim, 16,17; Ğaşiye, 5; Nebe, 24-25; Sâffât, 67; Yunus, 4; Sa'd, 57.

⁹⁹⁶ Draz, Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, s. 264-265.

görülmektedir. Ancak bu incelikleri toplumun anlayacağı şekle dönüştürmenin, konunun uzmanlarının önemli bir görevi olduğu kanaatindeyiz. Zira duygulara, ruhlara tesir edebilmek için mümkün merteye Kur'an'daki canlı anlatımlardaki edebî inceliklere dikkat çekmek gerekmektedir. Konu ile ilgili açıklamalardan anlaşıldığı üzere Kur'an, edebî tasvir yöntemi ile olayları gözümüzün önünde oluyormuş gibi resmetmektedir. Edebî anlatım yoluyla muhataba, hayalde farklı zamanlar ve mekanlar arasında yolculuklar yapma imkanı vermektedir. Zira Kur'an, cennet ve cehennem tasvirleri bağlamında edebî anlatım yoluyla dünyadan ahirete, ahiretten dünyaya geçişler yapmaktadır. Bu noktada Kur'an'ın, edebî tasvir yöntemiyle duygu ve ruh üzerinde etki meydana getirerek ahlaki yönde dönüşümü hedeflediğini, muhatabı dinî gayeye sevk etme amacı güttüğünü kaydetmek gerekir. Zira Seyyid Kutub'un, her fırsatta tekrarladığı üzere sanatsal gaye dini gaye içindir. Edebî tasvirin dini düşünce unsurunu bu bölümden sonra inceleyeceğimiz için burada bu kadar ile yetiniyoruz. Ayrıca Seyyid Kutub'un dikkat çektiği Kur'an'ın kullandığı edebî tasvir metodunun, ahlakî değerleri, topluma taşımada edebiyat, görsel sanatlar gibi sanatları kullanılmanın, insanlar üzerinde etki bırakma noktasında faydalı olacağına dair ilham vermektedir.

III. BÖLÜM: KUR'ÂN'DA CENNET VE CEHENNEM SAHNELERİ İLE VERİLMEK İSTENEN MESAJLAR

Kur'ân'da edebî tasvirin en önemli betimleme unsurlarından birinin dini düşünce olduğunu kaydetmek gerekir. Örneğin, Mekkî surelerde İslâm inanç esasları ikame edilerek şirk ile mücadele edilmektedir. Medenî ayetlere gelince, Müslümanın bireysel halleri ile sosyal hayatı düzenleyen hükümleri içermektedir. Buna göre söz konusu ayetlerin yeme, içme vb. durumları ve başka insanlarla siyasi, ekonomik ve sosyal ilişkileri tanzim ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁹⁷ Bunun dışında ağırlıklı olarak Mekkî surelerde ahiret hallerinden, hesap, mükâfat ve ceza konularından bahsedildiğini kaydetmek gerekir.⁹⁹⁸ Bununla beraber bazı Medeni surelerde cennet ve cehennem konularından bahsedildiği görülür. Şu halde bir önceki bölümde ortaya koyduğumuz üzere teşvik ve terğib metodunun hakim olduğu cennet ve cehennem tasvirlerinin pek çok surede farklı üsluplarla mana olarak tekrar edildiğini söylemek mümkündür. Daha önce belirtildiği üzere bu ayetlerde genelde edebî üslubun hâkimdir.⁹⁹⁹

Bu izahlardan anlaşıldığına göre Kur'ân tasvirlerinin İslâm düşüncesini düzenli bir şekilde yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu tasvirlerin insanlığın ilmîne faydası olacak veçhelere dikkat çektiğini gözden uzak tutmamak iktiza eder. Örneğin Kur'ân'ın yaratıcının mahiyetine temas etmemesi, O'nun benzerinin bulunmadığını ifade etmekle yetinmesi Kur'ân'ın detaya gerektiği kadar yer verme yaklaşımını göstermektedir. Bu konuda yüce Allah, ilahî hitabında kendisinin mahlukun üzerindeki eserlerini ve yaratmasındaki güzelliği betimlemekle yetindiğini kaydetmek

⁹⁹⁷ Medeni konusunu işleyen tefsir usulü ve başka eserler, *Mucizetu'l-Kübra, Kutub, Meşâhidu'l-Kıyame*, s.38-50; *Kutub, et-Tasvirül-Fenniyyu*, s.9,63-70; *Ebu Zehra, el-Mucize*, s.310,339,340,341, ayrıca bkz. *En Büyük Mucize*, s.409,446,448.

⁹⁹⁸ Suyuti, *el-İtkân*, c.1, s.56-57; Ebu Zehra, *el-Mü'cizetül-Kübra*, s.353; ayrıca bkz. *En Büyük Mucize*, s.466; Mevdûdî Ebu'l-Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'an*, (Hilal Yay., Ankara, ts.), 1/21-23; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr., İstanbul, 1989, 1/16; İsmail, Cerrahoğlu, *Tefsir Usülü*, (Ankara, TDV. Yay. 1997), s.161-162; Abdülhamit Bırışık, "Sûre", *İslâm Ansiklopedisi* (TDV. Yay.), 37/538;

⁹⁹⁹ Ma'rûf Nâyif, *el-Edebu'l-İslâmî*, s. 18-21; Hasan Ferhûd, *el-Edeb Nusûsuhu*, s. 114.

icap eder. Benzer şekilde Kur'ân'ın, gaybî varlıklar olan melekler ve cinler ile ilgili izahlarında ders ve ibret noktalarına dikkat çektiği fark edilmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın bu konularda da gereksiz detaya girmediği anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın bu yaklaşımının cennet ve cehennemi betimleyen ayetler için de söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Zira Kur'ân'ın söz konusu yerlerin mahiyet ve muhtevasına ilişkin detaylara, mesajın gerektirdiği kadar yer verdiği sezilmektedir. Dolayısıyla bu noktayı gözden kaçırmamak gerekir. Şu halde cennet ve cehenneme dair canlı anlatımların İslâm inanç esaslarını (doktrin) ikame etmeyi hedeflediği için ahiretteki bu yerlerin mahiyet ve muhtevası hakkında mesajın gerektirdiği kadar detay verdiğine dikkat etmek gerekir.

Bu bölüme kadar yapılan izahlardan cennet ve cehennem tasvirleri ile bu iki konuya dair sadece mahiyet ve muhteva bilgisi vermeyi amaçlamadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla ahiret hallerini adeta gözümüzün önünde cereyan ediyormuş gibi betimleyen ayetlerin edebi gayesinin dışında dini gayesinin olması gerekir. Nitekim Seyyid Kutub, cennet ve cehennem sahnelerinin edebi yönünü izah ettiği, *et-Tasviru'l-Fenniyyu fi'l-Kur'ân* ve *Meşâhidu'l-Kiyame fi'l-Kur'ân* adlı eserlerinde sıklıkla bu noktayı tekrar etmektedir. İkinci bölümde bu konuyu ele almıştık. Bu sebeple burada tekrar etmeyeceğiz.

Bu bağlamda Kur'ân'daki mevzuların büyük oranda birbiriyle iç içe ele alındığını belirtmek icap eder. Özellikle Kur'ân'daki tüm konular insanla ve insan gerçeğiyle girift bir şekilde ele alınmıştır.¹⁰⁰⁰ Bu durum, ilahî hitabın büyük oranda birbirinden bağımsız konulara ayrılmadığını göstermektedir. Bu sebeple ahiret konusu ve ahiret mevzusu çerçevesine giren cennet ve cehennem tasvirleri incelendiğinde, insan gerçeğini dikkate almak gerekir. Zira üslubu gereği Kur'ân'ın pek çok suresinde dağınık

¹⁰⁰⁰ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s.101-153.

bir şekilde yer alan cennet ve cehennemi betimleyen ayetlerin bağlamına dikkat edilecek olursa bu iki konunun, söz konusu yerlerde insanın psikolojisi, mantığı, bilgi kazanma araçları, içinde var olan sonsuzluk duygusu, onun çevresinde gerçekleşen doğa hadiseleri, insandaki adalet duygusu, kısaca onun anlam arayışı gibi hususlar ile iç içe ele alındığı fark edilecektir. Dolayısıyla ahiret inancı ile çok yakın ilişkisi olan bu iki konuyu izah eden ayetleri incelerken insana dair konulara dikkat etmek gerekir. Bu noktada cennet ve cehennem sahneleri ile murat edilen dini gayeleri ortaya koyarken Kur'ân'ın temel mevzularına dair bir tasnif yapmak gerekmektedir. Kur'ân'ın temel konularına ilişkin yapılan Allah-alem, Allah-insan, ilişkileri şeklinde bir ayrımının, meseleyi açıklama noktasında uygun olduğu kanaatindeyiz.¹⁰⁰¹ İnceleme konumuzu, bu bölümde pratikte doğrudan pek yararı olmayan detayları paranteze alan bir yaklaşımla ele almaya çalışacağız. Zira bu yaklaşım, Kur'ân'ın üslubu açısından da uygun olsa gerektir. Şimdi Kur'ân'ın temel mevzuları altında cennet ve cehennem sahnelerini arz eden ayetler ile muhataba verilmesi murat edilen manaları ortaya koymaya çalışalım.

A. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah-Alem İlişkisi

Öncelikle Kur'ân'da doğanın Allah Teâlâ karşısında güçsüz olduğunun ortaya konulduğunu tespit etmek gerekir. Nitekim Kur'ân'da zamanı geldiğinde yeryüzünde köklü değişikliklerin olacağına dair haberlerin varlığı bu gerçeği göstermektedir. Yani kıyamet gibi bir değişimin, tabiatta böyle gücün olmayacağını gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bazıları tarafından düzenli işleyen tabiatın kudretli bir varlık olarak algılanmasının büyük bir yanılgı olduğu anlaşılmaktadır. Bu vesileyle bazı insanların ahiret hayatı olabileceğini akıllarının alamamasının temelinde düzenli işleyen tabiatın onlar tarafından kudretli bir varlık olarak algılanmasının yattığını söylemek

¹⁰⁰¹ Albayrak, Tefsir Usûlü, s.71-89.Ns

mümkündür. Neticede kıyamet gibi bir hadiselerinin esasında tabiatın Allah karşısında güçsüz olduğunu göstermektedir.

Kur'ân'da tabiat hadiselerinin, Allah'ın kudretinin göstergeleri, ahiretin varlığına işarete eden deliller olarak takdim edilmesi konumuz açısından önemli bir husustur. Örneğin; Kur'ân'da, ilkbaharda tabiatın yeniden canlanması, öldükten sonra dirilmeye delil olarak sunulmuştur.¹⁰⁰² Sonuç olarak Allah-alem ilişkisi konusunda tabiatın güçsüz olduğu ve düzenli işleyen doğa olaylarının Allah'ın kudretine, ahiretin varlığına delil teşkil ettiğinin altını çizmek gerekir.

Diğer yandan Kur'ân'da kaydedilen pek çok ayetten anlaşıldığına göre insanlar, ahlaki hayatında alemdeki görünmeyen güçlerin etkisi altındadır. Buna göre insan, direkt Allah tarafından etkilere maruz kaldığı gibi melekler ve şeytanların tesiri altına da girmektedir. Cennet ve cehennem sahnelerinin arz edildiği ayetlerde de bu gerçek vurgulanmaktadır Buna göre konumuzu teşkil eden ayetler kontekstinde sürekli olan Allah-alem ilişkisi bağlamında her şeyin ister istemez Allah'a boyun eğdiği, alemin görünen ve görünmeyen veçhesiyle bir bütünü oluşturduğunun vurgulandığı fark edilir.¹⁰⁰³ Bu merhalede Kur'ân'da, cennet ve cehennem sahneleri bağlamında Allah-alem arasındaki münasebetinin insan üzerindeki etkilerinin ahiretteki sonuçlarının muhatapların nazarına sunulduğunu belirtmek mümkündür.

Cennet ve cehennemi canlı bir şekilde anlatan ayetler bağlamında evrenin yaratılışı ve hayat olayının anlamsız olmadığı vurgulandığını kaydetmek icap eder. Kur'ân'a göre bütün varlık ve olayların bir hedefi vardır. Her şey Allah'ın ilmînde bir

¹⁰⁰² Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 75.

¹⁰⁰³ Ra'd, 13/15, Hac, 22/18; Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 76;

takdire bağlanmış olup kararlaştırılmış bir sonuca doğru gitmektedir. Her şeyin bir dünyada görünen bir de ahirette ortaya çıkacak olan gerçek veçhesi vardır.¹⁰⁰⁴

Cennet ve cehennem tasvirleri kontekstinde Kıyamet günü, tüm varlıkların mahşerde toplanacakları bildirilmektedir.¹⁰⁰⁵ Söz konusu haberlere göre o gün, kazananlar ile kaybedenler ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Kur'ân, gerçek kazancın davranışların maddi yönünde değil manevi yönünde olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁰⁶ Buna göre Kur'ân'ın, sadece maddi çıkarı geçer akçe gören dünya görüşünü mahkûm ettiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁰⁷ Sonuç olarak modern zihniyetin empoze ettiği sadece maddi kazancı kâr olarak görmenin bir yanılgı olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da bazı ifadelerin bağlamı dikkate alındığında Allah tarafından insanlara bahşedilen imkanlar üzerinde sonuca varmaya yönelik tefekküre sevk ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Vâkıa suresi 73. ayette geçen “tezkire” kelimesi için bağlam dikkate alındığında ateşin, cehennem azabını hatırlatıcı yönüne işaret ettiğinin belirtilmesi dikkat çekicidir. Buna göre bu ifade alemde görünen ateş gibi olayların ahirete işaret eden yönü olduğu bu şekilde anlaşılabilir.¹⁰⁰⁸ Söz konusu ayetler kontekstinde insanın, kendisi ve tabiat hadiseleri üzerinde tefekküre çağıran sarsıcı sorular ile¹⁰⁰⁹ yüce Allah'ın irade ve yaratma gücüne, bunun insana kulluk görevi yüklediğine dikkat çekilmektedir. Ayrıca söz konusu ayetlerden Yüce Allah'ın, yaratıcı, mutlak kudret sahibi, insanın ise yaratılan, Allah karşısında güçsüz bir varlık olduğu

¹⁰⁰⁴ Kamer, 54/3.

¹⁰⁰⁵ Tâhâ, 108; karşı. Kamer, 8; İbn Atıyye, 4/64; davetçiden muradın İsrail olduğu yorumuna dair bkz. Râzî, 22/118; Şevkânî, 3/435.

¹⁰⁰⁶ Bakara 2/16 ; Âl-i İmrân, 3/77; Nahl, 16/95; Tevbe 9/111; “yevmü't-teğâbün” tamlamasına ilişkin yorumlar için bkz. İbn Atıyye, Muharraru'l-Vecîz, 5/319; Râzî, Mefâtihu'l-Gayb, 30/24-25; Yazır, *Hak Dini*, 7/5028-5030

¹⁰⁰⁷ Ayrıca bkz. Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s.40,44,46.

¹⁰⁰⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/184; bkz. Kurtubî, el-Câmi'li-Akâmil-Kuran, 17/221; Beydâvî, Kadı, Envâru't- Tenzil, 5/182; Şevkânî, Fethu'l-Kadir, 5/190.

¹⁰⁰⁹ Yasin, 36/77-83; Ra'd, 13/2-4; Lokman, 31/10-11; AhKâf, 46/33-34; Rum, 30/27; Hac, 22/5; Bkz. Şevki, “Ba's” (TDV. İslâm Ansiklopedisi), 5/99.

tezahür etmektedir. Bu konular, “Sizi biz yarattık. Tasdik etmeniz gerekmez mi? Söyleyin öyleyse, (rahimlere) döktüğünüz meni nedir? Onu siz mi yaratıyorsunuz yoksa yaratan biz miyiz? Aranızda ölümü takdir eden biziz. Ve biz, önüne geçilebileceklerden değiliz. Böylece sizin yerinize benzerlerinizi getirelim ve sizi bilmediğiniz bir alemde tekrar var edelim diye (ölümü takdir ettik). Andolsun, ilk yaratılışı bildiniz. Düşünüp ibret almanız gerekmez mi? Şimdi bana, ektiğinizi haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz? Dileseydik onu kuru bir çöp yapardık da şaşar kalırdınız. "Doğrusu borç altına girdik. Daha doğrusu, biz yoksul kaldık" (derdiniz). Ya içtiğiniz suya ne dersiniz? Buluttan onu siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz? Dileseydik onu tuzlu yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi? Söyleyin şimdi bana, tutuşturmakta olduğunuz ateşi, Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan biz miyiz? Biz onu bir ibret ve çölden gelip geçenlerin istifadesi için yarattık. Öyleyse ulu Rabbinin adını tesbih et.”¹⁰¹⁰ etkileyici bir dille ifade edilmektedir.

Sonuç olarak, Kur’ân’da değişik vesileler ile temas edildiği gibi cennet ve cehennem tasvirleri vesilesiyle de insanın, kendisi ve tabiatta cereyan eden olayların arkasındaki irade ve güç üzerinde tefekkür etmeye davet edildiği ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Allah’ın, insanı, bir damla sudan yaratmasının, onun için ölümü takdir etmesinin vurgulanması, onun, Allah tarafından doğrudan etkilere maruz kalan bir varlık olduğunu göstermektedir. Neticede cennet ve cehennem sahnelerinin arz edildiği pek çok bağlamda bu alemin bir sonunun olduğu dikkatlere sunulmaktadır.¹⁰¹¹ Bununla beraber yukarıda da belirttiğimiz gibi vakti geldiğinde köklü değişikliklerin olacağına ilişkin haberler tabiatın yüce Allah karşısında güçsüz olduğunu ortaya koymaktadır. Allah ile alem arasındaki münasebet, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi gündeme

¹⁰¹⁰ Vâkıa, 56/57-74;

¹⁰¹¹ İnsan, 76/1-6; Mürselât, 77/16-29; Kâf, 50/16-18; Tur, 52/25-28; Sâffât, 50-59; Fâtır, 35/34,36,37.

gelmektedir. Şimdi cennet ve cehennem tasvirleri kontekstinde Allah-insan münasebetine ilişkin hangi hususların nazar-ı dikkate sunulduğuna bakalım.

B. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah-İnsan İlişkisi

Allah ile insan arasında varlıksal ve bilgisel münasebet bulunmaktadır. Varlıksal anlamda insan, varlığını Yüce Allah'a borçludur. Öte yandan insanın Allah ile iletişim kurabilme kabiliyetine sahip oluşu Allah ile insan arasındaki epistemolojik ilişkiyi göstermektedir. Vahiy tarihi bütünüyle bu bilgisel ilişkiye işaret etmektedir. Bununla beraber Allah ile insan arasında ahlaki ilişkiden de bahsetmek gerekir. Burada kısaca temas ettiğimiz bu üç başlık aynı zamanda Kur'an'ın temel mevzularını oluşturmaktadır. Biz bu bölümde cennet ve cehennem sahneleri bağlamında Kur'an'ın temel mevzularına ilişkin açılımları ortaya koymak suretiyle insanlara ne mesajlar verilmek istendiğini keşfetmeye çalışacağız.

a. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah ile İnsan Arasında Ontolojik (Varlıksal) İlişki

Kur'an'ın, Allah, peygamberlik, ahiret gibi konuları insandan bağımsız ele almadığına daha önce değinmiştik. Esasında tüm bu mevzuların tikel olarak ele alınması öğretimin getirdiği bir gerekliliktir.¹⁰¹² İnsan yaratılmış bir varlık olarak diğer yaratılmışlarla daima bir ilişki içerisinde. Bu münasebet onun Allah'ı ve ahlaki yönünü tanımasında etkili olmaktadır. Allah'ın insana ölümü tattırması, Allah ile insan arasında varlıksal ilişkinin göstergelerinden biridir. Bununla beraber Kur'an'da umumiyetle Allah'ın, yarattığı varlığı uygun şekle kavuşturduğu belirtilir.¹⁰¹³ Allah ile insan arasında varlıksal ilişkinin göstergelerinden olan ölüm realitesine cennet ve

¹⁰¹² Bkz. Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s.72: el-Câbirî, *Siyer Işığında Kur'an'ı Anlamak*, s.165.

¹⁰¹³ *A'la*, 87/2; ayrıca bkz. *Hicr* 15/29.

cehennem Tasvirleri münasebetiyle de dikkat çekilmektedir. Şimdi inceleme konumuz bağlamında modern çağda insanın kaçtığı belirtilen ölüm gerçeğine ilişkin ne gibi perspektifler sunduğunu ortaya koymak gerekir.

a.1. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Ölüm Gerçeğine Dair Verilen Perspektif

Ölüm, genellikle ruhun bedeni terk etmesi suretiyle maddi hayat kaynağının yitirilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Ölüm olgusu ve ölümden sonrasına ilişkin algılama, inanç ve uygulamalar kültürlere, dönemlere göre değişiklik göstermektedir. Ölüm gerçeği, daha ziyade günah ve yargı kavramlarıyla beraber tasavvur edilmeye çalışılır. Bu bağlamda ölüm düşüncesi, korkusu, kurtuluş, ölümsüzlük ümidi dinin ve felsefenin en tartışmalı konularındandır. Ölümün içerdiği anlamın, ilgili kültür, inanç ve felsefenin hayat olgusuna yüklediği anlam ile ilişkili olarak şekillendiğini belirtmek gerekir. Bu noktada ölümün mahiyeti yani doğal ya da gayri tabii diye algılanması, insanda var olan ölümlülük bilincinin kaynağı yani tecrübî ya da fitrî olup olmadığı gibi meselelerin antropologlar ve filozoflar tarafından tartışıldığı görülür. Ölüm gerçeğine dair inanışları, bu olgunun bir geçiş olduğu inancı, cesedin veya ruhun çeşitli şekillerde yaşamını devam ettirdiği inancı ve ölümün kesin bir son olduğu inancı şeklinde özetlemek mümkündür.¹⁰¹⁴

Kur'ân'da ölüm, yaşatmanın karşılığı olarak “imâte” ve ruhunu kabzetme anlamında “teveffi” kavramları ile ifade edilmektedir.¹⁰¹⁵ Buna göre yirmi ayette “imâte”, iki ayette “kazâ-i mevt” yani birinin ölümüne hükmedip bunu gerçekleştirmek, on iki ayette “teveffi” kökü Allah'a izafe edilmiştir. Ayrıca ölümü gerçekleştirme fiili

¹⁰¹⁴ Salime Leyla, Gürkan, “Ölüm” İslâm Ansiklopedisi, TDV, 34/ 32.

¹⁰¹⁵ Topaloğlu, “Ölüm”, İslâm Ansiklopedisi, TDV, 34/34; Leyla Gürkan, “ölüm” (DİA., TDV. Yay, 34/32.

altı ayette cemi kalıbıyla meleklerle, iki ayette melekler manasına gelen elçilerine nispet edilmiş, bir ayette Azrail, “melekkü’l-mevt” olarak zikredilmiştir.¹⁰¹⁶

Ölüm insanın mukadderatıdır. Buna rağmen insanın dünya hayatının amacının ölmek olmayıp yaşamak olduğunu belirtmek gerekir. Yüce Allah esasında insanoğluna sonsuz hayat vermiştir. Bu izaha göre hayatın iki döneme ayrıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre ilk dönemi bir eğitim ve sınav, ikinci dönemi, ilk dönemde kazanılan sonuçlara göre şekillenecek ebediyettir. Bu durumda ölümün iki devreyi birbirine bağlayan ve insanı ebedileştiren bir vasıta olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁰¹⁷ Nitekim ölüm için yirmi ayette Allah ile buluşmak anlamında “likâ” kavramının kullanılması manidardır.¹⁰¹⁸ Burada dünyanın değil ölümün bir köprü olduğuna dikkat etmek gerekir.

Allah’ın, insana hayatı sevdirdiğini, ölümü ise insanın acı ile karşılayacağı bir özelliğe sahip kıldığını belirtmek iktiza eder. Kur’ân’da ölümden musibet olarak bahsedilmesi¹⁰¹⁹ onun bu yönüne işaret etmektedir. Bu noktada Allah’ın hayatı sevdirmesinin, hayatın, insanî değerlerin muhafazası, dünyanın imarı ve sonsuz hayata hazırlık için gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunlarla beraber ölümün bir gün mutlaka geleceğinin farkında olarak, ona hazırlıklı olmak, geldiğinde de ona rıza göstermek olgun bir müminin özelliklerindedir.¹⁰²⁰ Kur’ân-ı Kerim’de yerilenlerin özelliklerin birinin, Allah ile buluşma sevincini yaşamama, sadece dünya hayatına gönül verme olması manidardır.¹⁰²¹ Hz. Peygamber’in (a.s.) inanan kişinin öleceğini

¹⁰¹⁶ Abdalbâkî, M. Fuad, *el-Mu’cem*, “kzy”, “mvt”, “vfy”, s, 546-547; 679-680; 756-757; Topaloğlu, “ölüm” *İslâm Ansiklopedisi*, TDV. Yay., 34/34; Çağrıcı, “ölüm” *İslâm Ansiklopedisi*, TDV. Yay., 34/36; Gazzâlî, günahkarların ölümü hatırlamak istemez olduğundan bahseder. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ-u Ulumiddîn*, 4/434..

¹⁰¹⁷ Topaloğlu, “Ölüm”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, 34/ 34.

¹⁰¹⁸ Abdalbâkî, M. Fuad, *el-Mu’cem*, “lky” s. 651-653.

¹⁰¹⁹ Bakara, 2/156; Maide, 5/106

¹⁰²⁰ Topaloğlu, “Ölüm”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., 34/34.

¹⁰²¹ Yunus, 10/7-8.

hissettiği an Allah'a mülaki olmayı her şeye yeğleyen bir hisse sahip olacağını ifade etmesi de¹⁰²² ölümün, mümin için korkulacak bir olgu olmadığını göstermektedir.

Cahiliye dönemi Arapları ölüm olayını, bir dinlenme veya yok oluş olarak görmüşlerdir. Muhtelif ayetlerde Kur'ân'ın ilk muhatabı olan müşrik Arapların öldükten sonra dirilmeye, mahşer yerinde toplanmaya inanmadıkları, ilahî hitabın bu konudaki izahlarına karşı alaycı bir tavır gösterdikleri haber verilmektedir. Bu noktada ahiret inancının, sosyal hayatta büyük önemi olan sorumluluk duygusunu telkin etmeyi hedeflediğini kaydetmek icap eder. Bunun dışında geleceği düşünme, ebedî hayatın mutluluğunu elde etme uğruna aktivite gösterme ilkesi de önemli role sahiptir.¹⁰²³ Nitekim “Herkes yarın için ne hazırladığına baksın. (ne getirdiğinin bilincinde olmalıdır.)” ayeti ve benzer anlamı ifade eden ayetler bu gerçeği belirtmektedirler.¹⁰²⁴

Kur'ân'da ölümün, ölenlerin yerine yenilerini getirmek için takdir edildiğinin belirtilmektedir. Nitekim, Vâkıa 60-61. ayetlerde “*Aranızda ölümü takdir eden biziz ve bizim önümüze geçilmez. Böylece sizin yerinize benzerlerinizi getirelim ve sizi bilmediğiniz bir yaratılıştaki tekrar var edelim diye (böyle yapıyoruz).*” ifadeleri bu inceliğe dikkat çekmektedir. Buna göre insanlar için takdir edilen ölüm, ölenlerin yerine yeni nesiller getirmek ve Allah'ın insanları haşır günü yeniden diriltmeye kadir olduğunu göstermek içindir.¹⁰²⁵ Bu merhalede burada ölüm için “hakkınızda” değil, “aranızda” takdir ettik denmesine ilişkin bir yorumu kaydetmekte fayda vardır. Bu yoruma göre söz konusu ibare, ölümün herkes için ortak bir şey olduğuna ve insanların faydasına olduğuna dikkat çekilmektedir. Sonuçta ölüm gerçeğine ilişkin Kur'ân'ın kazandırdığı söz konusu bakış açısının, ölüm gerçeğini

¹⁰²² Müslim, “Zikr”, 14-18; Tirmizî, “Cenâiz”, 67, “Zühd”, 6

¹⁰²³ Atay, *Kur'ân'da İman Esasları*, s.31; Câbirî, *Siyer Eşliğinde Kur'ân'ı Anlamak*, c.1 s.229; ilgili ayetler için bkz. Zilzâl, 99/7-8; Necm, 53/38-41; Meryem, 19,93; Hicr, 15/92; Araf, 7/6.

¹⁰²⁴ Haşr, 59/18.

¹⁰²⁵ bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 29/178-180; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, 5/182; bu konuda ayrıca bkz. Yasin 36/81.

düşünmek istemeyen, ondan kaçan, ona karşı gafil olan günümüzdeki pek çok insan için önemli dersler barındırdığı anlaşılmaktadır.

Ölüm gerçeği esasında hayatın kısa olduğunu göstermektedir. Bu durum insanın kıyametinin yakın olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü Hz. Peygamberden gelen bir rivayete göre ölüm, insanın küçük kıyametidir.¹⁰²⁶ Bu durumda ölüm bir yok oluş olmayıp, öteki aleme bir intikaldir. Dolayısıyla ahiret ve hesap uzak olmayıp yakındır. Bu durumda ahiretin, hesabın uzak olduğu düşüncesinde olanların bir yanılığında oldukları ortaya çıkmaktadır. Nebe suresinde Yüce Allah Rahman isminin tecillisi olarak, yakın bir azaba dair uyarıda bulunmaktadır.¹⁰²⁷ Buna göre Cenâb-ı Hak ahiretin gerçek olduğunu hatırlatmakta, ondan kuşku duymamaya çağırılmaktadır. Dolayısıyla insan ömrü, ahiretin ve hesabın uzakta olduğu yanılığı içerisinde olan beşerin, Rabbine dönmesi, ona doğru giden bir yol tutması için bir fırsattır. Bununla beraber esasında onun Rabbine dönmesine bir engel de yoktur. Yani insan, Rabbine dönme ve O'na varan yolu tutma konusunda özgürdür. O gün insanın karşısında bulacağı şey dünyadayken oraya gönderdikleri yani iman ve ameli olacaktır. Bu duruma Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerde de dikkat çekilmiştir¹⁰²⁸. Bu noktada o gün, inkârcıların toprak olmayı insan olmaya tercih edecekleri gün olarak tasvir edilmektedir.¹⁰²⁹ Bu münasebetle gerek cennet ve cehennem anlatımları bağlamında gerek bu anlatımlardan bağımsız diğer Kur'ân ayetlerinde, insan ömrünün kısa olup, ahiret ve hesabın yakın olduğu ikazında bulunan birçok örneğin olduğunu belirtmek gerekir.

¹⁰²⁶ Bkz. Aclûnî, *Keşfu'l- Hafa*, (1405/1485), c.2 s.36.

¹⁰²⁷ Nebe, 37-38.

¹⁰²⁸ Buhari, Rikak, 42; Müslim, Zühd, 5.

¹⁰²⁹ Nebe, 78/40.

Konu hakkında Şûra suresi 47. ayetine dair yapılan bir yorum dikkat çekicidir. Zira bir yoruma göre burada ifade edilen günden maksat ölümdür. Bir başka değerlendirmeye göre ise kıyamet vaktidir.¹⁰³⁰ Görüldüğü üzere buradaki ibareye “ölüm vakti gelmeden önce” manası verildiğinde insan için daha yakın bir zaman nazarlara sunulmaktadır. Bu yoruma göre Allah’ın hükmü gereği geri çevrilmez günün, insan ömrünün çok uzun olmaması sebebiyle çok yakın olduğu anlaşılmaktadır. A’la suresi 4 ve 5. ayetlerin mecazen “*hayat veren ve vakti gelince öldüren*” anlamında da yorumlanabileceğinin belirtilmesi söz konusu ayetlerin ölüm gerçeğine işaret ettiğini göstermektedir.¹⁰³¹ Elmalılı, bu ayetlerin, insanlığı sadece bedene indirgeyen beslenme ve şehvî arzularını tatmin etmekte görenlerin sonlarına ilişkin uyarı olduğunu belirtmektedir. Burada Elmalılı’nın bu meseleyi modern düşünce ile ilişkilendirerek açıkladığı görülmektedir. Bu münasebetle temel İslâm kaynaklarında İslâm düşüncesini ortaya koyan açıklamaları bugün modern insanın çekim alanında olduğu modern düşünce ile ilişkilendirmek gerektiği kanaatindeyiz. Aksi halde söz konusu kaynak metinlerin tarihsel metin olarak kalacağı açıktır. Fakat İslâm düşüncesini ortaya koyan kavramları modern kavramlar ile ilişkilendirmenin kolay bir iş olmadığını kaydetmek gerekir. Muhammed, 47/12. ayette insanlığı yalnızca bedenî gayelerle anlamak isteyen bedbahtların Kâfirler olduğu açıklanmaktadır. Elmalılı, bu ayetlerde sonuçta insanlığı yalnızca bedenî gayelerle anlamak isteyen bedbahtların sonlarının da yanmaktan başka bir şey olmayacağını hatırlatıldığını, bu hatırlatmasının da yüce Allah’ın ayrıca bir hidayeti olduğunu kaydetmektedir.¹⁰³²

¹⁰³⁰ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, 4/621-622, 623; Râzî, *Mefatihü'l-Gayb*, c.27 s.609.

¹⁰³¹ Bkz. Yazır, *Hak Dini*, 8/5747-5758; Emin Işık, “A’lâ Süresi”, *DİA*, 2/311. Bazı çağdaş yorumcular A’la 5. ayetin, kömür madeninin teşekkülüne işaret ettiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre ilâhî kudret önceleri her türlü bitkileri, ağaçları yetiştirip uzun zaman sonra bunları kömür haline getirmiştir, ayet bu olayı ifade etmektedir.

¹⁰³² Yazır *Hak Dini*, c.6 s.4384.

Bu bağlamda inkârcıların dünyada gayesiz oyalandıklarına eğlendiklerine dikkat çeken ayetler de bu konuya örnek teşkil etmektedir. Nitekim En'âm suresinde geçen “*Resûlüm) sen "Allah" de, sonra onlan bırak, daldıkları bataklıkta oynayadursunlar!*” ifadesi bu gerçeğe işaret etmektedir.¹⁰³³ Bu durumda insanı sırf bedeni gayelerle anlamanın, anlamsız, hidayetden uzak bir yaşamı doğurması karşılığı olarak ahirette azabı gerektirmesi nedeniyle de büyük bir yanlgı olduğu tezahür etmektedir. Böylece insanlığın, insanı anlama noktasında, onu bütün boyutlarıyla, yetenekleriyle kucaklayan Kur'ân'ın rehberliğine ihtiyacı olduğu açıktır.

Bir başka misal Vâkıa suresinde geçen can çekişme sahnesidir. Bu sahnenin arz edildiği bağlamda öncesinde detaylı olarak anlatılan üç fırkanın akıbeti özetlenmektedir.¹⁰³⁴ Seyyid Kutub, üç grup insanın, can çekişme sahnesinin ve bu üç tip insanın ahiretteki akıbetinin birbiri ile sıkı ilişki içerisinde anlatılması ile ruhun sağlam imana hazırlandığını belirtmektedir.¹⁰³⁵ Ayrıca Kutub, bu kontekste, can çekişme anında insana yakın olduğunun edebi bir ifade ile hatırlatılmasını, ölüm olgusunu yeniden bilinir hale getirdiğine ve insan ruhunda tesir icra ettiğine dikkat çektiğini önceki bölümde belirtmiştik. Ahiret hallerinin betimlendiği Mülk suresinde ise imtihan için ölümün ve hayatın yaratıldığı zikredilmektedir.¹⁰³⁶ Bu ifade de ölüm ve hayatın gayesinin insanın sınanması olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰³⁷ Nitekim aynı surede dünyada Allah'a karşı âsî olanların ahirette çekecekleri ceza, takva sahibi olanların elde edecekleri ödüller açıklanmaktadır.

Ölüm gerçeğinin detaylarına ilişkin diğer bir örnek, “*Her nefis ölümü tadacaktır.*” ibaresinin geçtiği ayettir. Söz konusu ibare çerçevesinde bazı tefsirlerde

¹⁰³³ En'âm, 6/91; krş. Zuhruf, 43/83; Duhân, 44/9; Tûr, 52/12.

¹⁰³⁴ Bkz. Vâkıa, 56/87

¹⁰³⁵ Kutub, *Meşâhidu'l-Kiyame*, s.114; *Fî-Zilâl*, c.6 s.3472,3473.

¹⁰³⁶ Mülk, 2.

¹⁰³⁷ Varlık gayesi açısından insan hakkında daha fazla bilgi için bkz. Muhammet Koçak, “İslâm Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan” Basılmamış Doktora Tezi, ss. 216-224.

ruhun ölümsüz olup olmadığı meselesine dair tartışmalar yer almıştır. Örneğin Elmalılı Hamdi Yazır, Süleyman Ateş,¹⁰³⁸ bu konuya dair değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Cennet ve cehennem tasvirlerinden çıkarılacak anlamlar ile doğrudan ilgili bir mesele olmadığı için bu tartışmalara girmeyeceğiz. Hatta bu gibi gaybî konuları tartışmanın, muhatabı, mesajdan uzaklaştıracağını söylemek mümkündür. Kaldı ki bu gibi gaybî konularda hükme varmak tefsir ilmînin değil, kelam disiplinin faaliyet alanına gireceği izahtan varestedir. Böylece ayette geçen herkesin öleceği ifadesinin konumuz açısından bizi ilgilendiren veçhesi söz konusu ibarenin, ölümün uzak olmayıp yakın olduğuna dikkat çekerek muhataba, ahiretin ve hesabın uzak olmadığı, yakın olduğu ikazında bulunmasıdır. Al-i İmran suresinde inananların şehit vermelerinde üzülecek Allah'ın yardımına ilişkin yanlış fikirlere kapılacak bir durum olmadığına vurgulanması da ölüm gerçeğine ilişkin dikkat edilmesi gereken bir açıklamadır.¹⁰³⁹

Cennet ve cehennem tasvirleri kontekstinde ahirette ölüm ve yaşamak kavramlarının ahirette mesut olacaklar ile bedbaht olacaklar için ne anlam ifade ettiğine ilişkin muhataplar için ibret içeren izahlar vardır. Bu bağlamda cehennemliklerin, Mâlik isimli üst görevliden öldürülüp yok edilmelerini isterlerken tasvir edilmesi örneği etkileyicidir. Görüldüğü üzere burada onların, dünyada istemedikleri ölümü, azaptan

¹⁰³⁸ Elmalılı, ayetteki söz konusu ibare bağlamında genel anlamda bütün ruhların ölmez olduğu iddiasının ne aklen ne de naklen sabit olduğunu belirtmektedir. Bu konuda o, ölümden sonra nefis ve ruhun tamamen yok olmayıp bir müddet daha kalabileceğinin başka delillerle sabit olduğunu kaydetmektedir. Elmalılı, bu minval üzere “Her nefisin ölümü tadacaktır.” hükmünün de genel anlamda geçerli olmadığını bunun da istisnaları olduğunu eklemektedir. Bu meseleye dair Zümer suresinin 68. ayetinin delil olduğuna dikkat çekmektedir. Bu ayetin haber verdiğine göre sûra üflendiğinde göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecek ancak Allah'ın, dilediği kimseler ölmeyeceklerdir. Dolayısıyla bu haberden göklerde ve yerde meleklerden ve ruhlardan diri kalanların olacağı anlaşılmaktadır. Yazır, *Hak Dini*, 2/1244-1245. Süleyman Ateş ise bu meseleyi İbn Kayyim'in ruhun ölmezliğini aklî ve naklî delillerle temellendirmeye çalıştığını iktibas ettikten sonra şunları kaydetmektedir. “*Ruh yaratılmıştır, evveli vardır ama sonu yoktur. Ruha ölümsüzlük verilmiştir. Beden içinde olgunlaşan ruh, bedenden ayrıldıktan sonra varlığını korur, dünyada yaptığı işlere göre ya güzel yerlerde bulunur veya bir süre azap çeker. Kıyamet gününde ruhlar tekrar bedenlere sokulup haşır olunurlar. Ayet ve hadiselerden anladığımız budur. Gerçeği Allah bilir*” Bkz. Ateş, *Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 2/155.

¹⁰³⁹ Bu konu ile ilişkili olarak Allah Teâlâ önceki ayetlerde şeytanın ganimet toplamak için nöbet mahallini bırakan Müslümanları aldatıp ayaklarını kaydıracağı bununla birlikte bu sıkıntılarının da yine Allah'ın iradesi dahilinde ve Mu'minlerin münafıklardan ayırt edilmeleri için meydana geldiği, ayrıca bu yenilginin sonraki savaşlar için bir ders olması gibi daha başka hikmetlerinin bulunduğu bildirmektedir. Bkz. Al-i İmrân, 3/155, 166, 167.

kurtuluş için isteyecekleri haber verilmektedir. Söz konusu bağlamda onlara, ayetler ve peygamberlerin anlattıklarına uygun olarak cehennem azabı tehdidi ile cevap verildiği görülmektedir. Bu izahlardan onların kıyametin özünü bilmedikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁰ Nitekim burada “*Cehennem azabı, Allah’a ortak koşanlar, O’nu ve ahireti inkâr edenler için ebedîdir.*”¹⁰⁴¹ buyrulmaktadır. Dolayısıyla inkârcılar için ölümü isteyip kurtuluş ümidinin olmadığı anlaşılmaktadır. Kâfirler için ahirette ölümün olmadığını vurgulayan bir başka örnek A’la 13. ayetidir. Nitekim bu ayette “*Sonra ne ölecek onda ne de hayat bulacaktır.*” buyrulmaktadır. Zira inkârcılar için ahirette ölmek oradaki dehşet verici maddî ve manevî azaplardan kurtuluştur. Ama bu çarpıcı ifade ile Kâfirler için orada ölümün olmadığı dolayısıyla azaptan kurtuluşun olmadığı ortaya konmaktadır.¹⁰⁴² Burada edebî bir anlatımla ifade edildiği üzere cehennemdekiler ölmeyip, yaşarlar, ancak çektikleri dikkate alındığında bunun olumlu anlamıyla yaşamak olmayacağı da muhakkaktır. Cennet ehli için ahirette ölümün olmamasının anlamı ise Sâffât suresi 37/58-61. ayetlerinde açıklanmaktadır. Buna göre ahirette ölümün olmaması cennet ehli için dünya ve ahiret azaplarından hiçbirinin bundan sonra kendilerine ulaşmayacağını öğrenmek demektir. Söz konusu ayetlerdeki anlatıma göre cennetliklerde, bu haberi öğrenmenin saadeti ile şaşkınlık hali görülecektir. Buna göre bir şeyi başarma azmi olanların esas ahiret başarısı için çalışmaları gerektiği bildirilmektedir. Bu noktada ahiret başarısı için gayret etmenin, dünyadaki meşru gayretleri ihmal etmeyi gerektirmediğinin kaydetmek icap eder. Nitekim söz konusu ayetlerde “*Şüphesiz bu, büyük kurtuluştur. Çalışanlar, böylesi bir kurtuluş için çalışsınlar.*”¹⁰⁴³ buyrulmaktadır.

Neticede bu izahlardan Kur’ân’ın, gerek cennet ve cehennem sahnelerinden bağımsız olarak gerekse cennet ve cehennem tasvirleri bağlamında ölüm olgusuna dair

¹⁰⁴⁰ Casiye, 45/32.

¹⁰⁴¹ Zuhruf, 43/74-77. Ayrıca bkz. Hûd, 11/101.

¹⁰⁴² Kutub, *Meşâhidü'l-Kiyame*, s. 60; *Fî Zilâl*, 6/ 3893.

¹⁰⁴³ Sâffât, 37/60-61.

bir perspektif verdiği tezahür etmektedir. Evvelemerde ölümün, Allah ile insan arasındaki varlıksal ilişkiyi gösteren bir realite olduğu belirmek iktiza eder. Ölüme ilişkin bir başka bakış açısı onun bir yokluk, hiçlik olmayıp, ebedi aleme intikal olduğunun vurgulanmasıdır. Böylece Kur'ân'ın insan tabiatında var olan sonsuzluk duygusuna bir karşılık verdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁴ Hatta ölümün, herkesin zamanı geldiğinde başına gelecek bir pay ve insanlığın yararına olduğuna ilişkin bir yorumun, Allah'ın acı ile karşılanan bir özelliğe büründürdüğu ölümü, rıza ile karşılamayı sağladığını söylemek mümkündür. Ayrıca Sâffât suresinde Mekkeli müşriklerin, maddi çıkarını, sosyal konumunu kaybetme endişesiyle İslâm inanç esaslarına, hayat ve sosyal yaşama ilişkin prensiplerine inanmamanın altında aslında münkir tiplerin tümünde görülen psikolojik ve sosyolojik tesirin söz konusu olduğuna bildirilmektedir. Bu noktada Peygamber'den en azılı insana kadar her kesin öleceğinin hatırlatılmaktadır.

Ölüme dair kazanılan bu bakış, modern dönemde belirgin olarak zuhur eden ölümü düşünmek istememe, ondan gafil olma, aksine daha uzun yaşamanın çabası içinde olma algısının Kur'ân'ın vermek istediği perspektiften uzak olduğuna işaret etmek gerekir. Bu bağlamda ölüm gerçeğini, Allah ile buluşmak olarak gören, bu sebeple güzel bir şey olarak karşılayan bir kimsenin ölüm korkusunu¹⁰⁴⁵ yeneceği, ölüm ile tehdit edilmekten korkmayacağı izahtan varestedir. Bu sebeple Kur'ân'ın kazandırdığı ölüm perspektifinin güçlü bir kişilik oluşturduğuna söylenebilir. Bununla beraber ölümün dünya hayatından ahiret hayatına geçişi sağlayan bir araç olması, insanın ahiret için hazırlık yapması gerektiğini göstermektedir. Yani Kur'ân'ın ortaya koyduğuna ölüm perspektifinin, şairin tercüman olduğuna üzere öldüğün zaman ölümüne sevinirken etrafındakilerin pek iyi bir insanı kaybettik diye derin üzüntüye gark

¹⁰⁴⁴, Bkz. ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, c.4 s.45; Râzî, Mefatihü'l-Gayb, c.26 s.334; Şevkanî, Fethü'l-Kadir, c.4 s.456.

¹⁰⁴⁵ Engin Geçtan, *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*, (Ankara, 1981), s.179; Hayatî Hökelekli, s.98-99.

oldukları bir hayat çizgisini sürdürme gibi ideal bir hedefe sevk ettiğini söylemek mümkündür.¹⁰⁴⁶ Kur'ân'a göre bu hedefi gerçekleştirmenin yolu yüce Allah'a ve O'nun ilahî kitabında belirlediği iman esaslarına iman etme ve O'na kullukta bulunmayı başarmayı hedeflemekten geçmektedir. Kur'ân'da muhtelif vesilelerle ölüm gerçeği hatırlatılmaktadır. Bu durum ölümden sonrasını gündeme getirmektedir. Bu bağlamda çeşitli vesilelerle öldükten sonra dirilmeyi ispat eden ayetlere yer vermek gerekmektedir.

a.2. Cennet ve Cehennem Tasvirleri Bağlamında Öldükten Sonra Dirilmeyi İspat

Ölüm gerçeğinden bahsedildiğinde ölümden sonrası gündeme gelmektedir. Kur'ân'da çeşitli vesileler ile ölümden sonra dirilme inancı ispat edilmektedir. Kur'ân'da, yaratmada, *yerde, gökte, bitkilerde, hayvanda ve insanın kendi nefsinde* Allah'ın kudretinin nişanelerinden bahsedilir. İlahi kudreti gösteren bu delillerden bazıları, aynı zamanda öldükten sonra dirilmeye de delildir. Bu delillere cennet ve cehennem sahneleri kontekstinde de yer verilir. Bu durum terğib (teşvik) ve terhib (sakındırma) metodunun hâkim olduğu cennet ve cehennem anlatımları bağlamında istidlal (delillendirme) üslubuna da başvurulduğunu göstermektedir.¹⁰⁴⁷ Zira Kur'ân'ın pek çok ayetinde nüzül döneminde Mekkeli Arapların öldükten sonra dirilmeyi benimseyemedikleri belirtilmektedir. Örneğin, Nahl 16/38. ayette bildirdiğine göre müşrikler, “*Allah diriltmeyecek*” şeklinde kesin olarak yemin etmişlerdir.¹⁰⁴⁸ Söz

¹⁰⁴⁶ Arapça şiirin Türkçeye çevrilmiş hali şöyledir:

Yadında mı doğduğun zamanlar,
Sen ağlar idin, gülerdi alem?
Bir öyle ömür geçir ki: olsun,
Mevtin sana hande, halka matem.

Söz konusu şiir için bkz. Mehmet Akif Ersoy, *Tefsir Yazıları ve Vaazlar*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, (Ankara, DİB Yay., 2012), s. 288.

¹⁰⁴⁷ İnsan, 76/1-6; Mürselat, 77/20-30.

¹⁰⁴⁸ Benzer ayetler için bkz. Duhân 44/35; Ayrıca bkz. Enâm 6/29; Mü'minun 23/37; Câsiye 45/24; Teğâbün 64/7; Duhân 44/7-9.

konusu ayetin sebab-i nüzûlüne ilişkin rivayetlerden müşriklerin bu konuyu alaya aldıklarından bahsedilmektedir. ¹⁰⁴⁹ Kur'ân'da müşriklerin öldükten sonra dirilmeyi inkâr ettiklerini haber veren ayetler pek çoktur. Mesela, Ra'd, 13/5. ayette “(Resûlüm! Kâfirlerin seni yalanlamalarına) şaşıyorsan, asıl şaşılacak şey onların: "Biz toprak olduğumuz zaman yeniden mi yaratılacağız?" demeleridir. İşte onlar, Rablerini inkâr edenlerdir; işte onlar (kıyamet gününde) boyunlarında tasmalar bulunanlardır. Ve onlar ateş ehlidir. Onlar, orada ebedî kalacaklardır!” ¹⁰⁵⁰ şeklinde haber verilmektedir.

Kur'ân'da yer alan verilerden vahyin indiği toplumun, Allah inancına, kâhin vb. insanların varlığı sebebiyle Peygamber inancına uzak olmadığı anlaşılmaktadır. Onların inkârcı tavırlarının temelinde içinde buldukları refah hayatının, şımartılmış olmalarının etkisi söz konusudur. Mesela, Vâkıa 56/45-47. Ayetlerden anlaşıldığına göre dünya nimetleri sebebiyle şımartmış ve dünyaya sarılan zenginler ve liderler, Allah'ın kendilerini yoktan var ettiği bilgisini etkisiz duruma getirmişlerdir. Bunlar, şirk anlayışına sahip oldukları, bedeninin toprağa dönüşmesini öne sürüp yeniden dirilişin gerçekleşmesinin akla uzak olduğuna dair itirazda buldukları belirtilmiştir. Bu ayette geçen “Hins-i Azîm” ibaresini şirk anlamında kullanıldığının belirtilmesi ¹⁰⁵¹ bu tavrın müşriklerin özelliklerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁰⁴⁸ Kur'ân'da tartışma metotlarına dair eserler; İnsan, 76/1-6; Mürselat, 77/20-30.

¹⁰⁴⁸ Benzer ayetler için bkz. Duhân 44/35; Ayrıca bkz. Enâm 6/29; Mü'minun 23/37; Câsiye 45/24; Teğâbün 64/7; Duhân 44/7-9.

¹⁰⁴⁹ Ebu'l-Hasan Mukâtil b. Süleyman b. Beşir Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (et-Tefsîrü'l-Kebîr)*, tahk. Abdullah Mahmûd Şehhate, (Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme 1979), c.4, s. 509, 510; Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Zamiriyye, Süleyman Müslim el-Harş, (Riyad, Dâru Taybe, 1993), 8/280; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk. Ahmed Abdülalim Berdunî, Ebû İshak İbrahim Eттаfeyyîş, (Kahire, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1386/1966- 1387/1967), 19/93.

¹⁰⁵⁰ Benzer ayetler için bkz. Vâkıa 56/45-47; Mu'minûn, 23/81, 82; İsrâ 17/49, 98; Mü'minûn 23/35-37; Neml 27/67, 68; Secde 32/10; Sebe' 34/7; Yâsin 36/77, 78; Ahkâf 46/17; Sâffât 37/13-17, 53; Kâf 50/3; Kamer 54/1, 2; Hüd 11/7; Vâkıa 56/47; Kıyâme 75/3, 4; Nâziât 79/10, 11.

¹⁰⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr*, 4/221; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 3/127; et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, 23/132; Ebû İshak İbrâhim b. es-Seri b. Sehl ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, tahk. Abdülcelil Abduh Şelebi, (Beyrut, Alemü'l-Kütüb, 1408/1988), 5/113; Vâhidî, *el-Vecz*, s. 1061; Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 8/18; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 29/411; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 17/306.

Yukarıdaki açıklamalardan Kur'ân'da cennet ve cehennem konusu ile öldükten sonra diriltirme inancının birbirine bağlı olarak anlatıldığı tezahür etmektedir. Öldükten sonra dirilmeyi aklı somut deliller ile temellendirme sadedinde Kur'ân'da pek çok örnek vardır. Örneğin, Enbiya suresinde. *“İlk yaratmağa başladığımız gibi yaratmayı iade ederiz, yani tekrar yaratırız. Bu bizim va'dimizdir. Bize söz olsun, biz bunu yapacağız.”* ifadeleri, öldükten sonra dirilmeyi ispat eden önemli bir delili muhatapların nazarlarına sunmaktadır. Benzer şekilde Mu'minûn suresinde geçen *“Sizi çabuk dirilttik: “Bizim sizi boş yere yarattığımızı ve sizin tekrar bize döndürülmeyeceğinizi mi sanmıştınız da inkâr ve fücûra saptınız? Şimdi bakın sizin sandığınız nerede ve siz neredesiniz.”* ibareleri aynı gerçeği ifade etmektedir.

Bu noktada ikinci bölümde değindiğimiz gibi Kur'ân'ın nüzûlü döneminde Arap müşrikleri öldükten sonra dirilmeyi ispat eden delilleri mantıklı bulmadıkları için değil ahiret inancının getirdiği ahlaki muhtevayı, hesap vermeyi kabul etmede zorlandıkları için ahiret inancının benimseyemedikleri şeklinde bir tespit onların inkâr psikolojisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Zira en son ilahî mesaj olan Kur'ân'ın ortaya koyduğu ahiret inancına göre onlar içinde buldukları hayat anlayışlarının, tuttıkları yolun hesabını vereceklerdi. Nitekim, Kasas suresinde Mekke kâfirlerini şirkte tutan şeyin mal ve meta' olduğuna dikkat çekilmektedir. Yoksa buldukları halin gerçek olduğu kanaati değildir. Bu hususu, *“Size verilen şey, dünya hayatının metai ve süsüdür. Allah'ı yanında olan daha iyi ve daha ebedîdir. Düşünmüyor musunuz?”* ifadeleri göstermektedir.¹⁰⁵²

Cennet ve cehennem sahneleri kontekstinde öldükten sonra diriltirme inancı ahirette canlı hal tasviriyle de ispat edilir. Bu konuda Sâffât suresinde güzel bir örnek arz edilmektedir. Bu örnek dünyadaki arkadaş sahnesidir. Bu sahne, *“İçlerinden biri:*

¹⁰⁵² Kasas,28/60.

"Benim, bir arkadaşım vardı" der. Derdi ki: Sen de (dirilmeye) inananlardan mısın? Biz ölüp kemik, sonra da toprak haline geldiğimiz zaman (diriltilip) cezalanacak mıyız? (O zât, dünyada geçmiş olan hâdiseyi bu şekilde anlattıktan sonra Allah Teâlâ orada bulunanlara:) Siz işin gerçeğine vâkıf mısınız? dedi (İşte o zaman konuşan baktı, arkadaşını cehennemde ortasında gördü. "Yemin ederim ki, sen az daha beni de helâk edecektin. Rabbimin nimeti olmasaydı, şimdi ben de (cehenneme) getirilenlerden olurum" dedi. Birinci ölümümüz hariç, bir daha biz ölmeyecek miyiz? Yalnız ilk ölümümüz, başka ölüm yok ve biz azaba da uğratılmayacağız ha?!" Şüphesiz bu, büyük kurtuluştur."¹⁰⁵³ şeklinde betimlenir.

Öldükten sonra dirilme inancı ile ilgili bu açıklamalardan sonra Kur'ân'da maddeci zihniyetin niteliklerinden birine dikkat çeken ifadelerle temas etmekte yarar vardır. Onların bu özelliğini "Dünyada yaşadığımızdan başka bir hayat –yani öldükten sonra dirilme ve ahiret hayatı– yoktur, biz bir daha diriltilecek değiliz"¹⁰⁵⁴ ayeti ortaya koymaktadır. Bu konuyu ele alan ayetlerin işaret ettiği gibi Cahiliye dönemi Arapları genellikle ahirete inanmamaktadırlar. Şu halde ahireti inkâr etmenin, onların şirkten sonraki en büyük günahları olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Kur'ân'da sıklıkla Allah'a inanmanın, ahiret gününe inanma ile birlikte zikredilmesi,¹⁰⁵⁵ ahirete imanın önemini, ahireti inkâr etmenin başta gelen küfür belirtilerinden biri olduğunu göstermektedir.¹⁰⁵⁶

Buraya kadar yapılan izahlardan anlaşıldığına göre cennet ve cehennem tasvirleri bağlamında muhataba verilmek istenen en temel mesajın ahirete iman olduğu

¹⁰⁵³ Sâffât, 37/51-60.

¹⁰⁵⁴ Mu'minûn, 23/37.

¹⁰⁵⁵ Örneğin, bkz. Bakara 2/62; Nisa, 4/39, 59, 162; Tevbe, 9/18, 19, 44.

¹⁰⁵⁶ Bakara, 2/62; En' am, 29

anlaşılmalıdır.¹⁰⁵⁷ O halde şimdi cennet ve cehennem sahneleri bağlamında ahirete iman mesajının nasıl detaylandırıldığını ele almak iktiza etmektedir.

a.3. Ahirete İmana Çağrı

Kur'ân'da 110 yerde geçen ahiret kelimesi üzerine yapılan etimolojik izahlardan anlaşıldığına göre ahiret nosyonu bu dünyayı izleyen ona benzeyen ancak çok değişik, ölümsüz, ebedî olan ahiret alemine dair muhtelif safhaları ve halleri göstermektedir. Bu durumda ahiret inancının, insanda var olan sonsuzluk duygusuna cevap vermekte olduğunu söylemek mümkündür. Cennet ve cehennem sahnelerinde ahirete iman mesajı bağlamında cennet ehli insanların ahiret inancına sahip oldukları, ahiret için hazırlandıklarının belirtilmesi dikkat çekicidir. Bu noktayı açık bir şekilde ortaya koyan ayetler pek çoktur. Örneğin, İnsan, 7-12. ayetlerde *"O kullar, şiddeti her yere yayılmış olan bir günden korkarak verdikleri sözü yerine getirirler. Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler. "Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz." "Biz, çetin ve belâlı bir günde Rabbimizden (O'nun azabına uğramaktan) korkarız" (derler). İşte bu yüzden Allah onları o günün fenalığından esirger; (yüzlerine) parlaklık, (gönüllerine) sevinç verir. Sabretmelerine karşılık onlara cenneti ve (cennetteki) ipekleri lütfeder."*¹⁰⁵⁸ buyrulmaktadır.

Kur'ân'da saadet ve bedbahtlığın anlatıldığı ayetlerde inkâr edenlerin, sevaptan mahrum olmaları, doğruların sevap görmeleri konusunda ahirete iman veya ahireti inkârın en önemli belirleyicilerden olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁵⁹ Söz konusu ayetlerde inançların, kavramların, düşüncelerin, duyguların ve davranışların tez-antitez şeklinde

¹⁰⁵⁷ Bkz. Öztürk, Mustafa, *Kur'ân Tefsir Usülü Üzerine*, (Ankara, Ankara Okulu Yay., 2015) s.91-92.

¹⁰⁵⁸ Araf, 7/42,43; Hud, 11/23; Hac, 22/23; Sâffât, 37/40; Zümer, 39/74; Zuhruf, 43/72; İnsan, 76/59; Hâkka, 69/24

¹⁰⁵⁹ Maide, 5/36,119.

takdim edildiği görülmektedir. Cennet ve cehennem sahnelerinin sunulduğu pek çok bağlamda ahirete iman edenler ve ahireti inkâr edenlerin iman ve inkâr psikolojisine dikkat çekilerek muhatapların ahirete imana davet edildiğini belirtmek gerekir.¹⁰⁶⁰ Bu noktada cennet ve cehennem tasvirlerinin takdim edildiği bağlamlarda ahirete imana mesajının nasıl detaylandırıldığını incelemek gerekir.

Öncelikle cennet ve cehennem anlatımları kontekstinde iman üzere yaşayıp iman üzere ölmenin en büyük nimet olduğunun vurgulanmaktadır. Pek çok sahnede zalimlerin yani inkârcıların en önemli özelliğinin ahireti inkâr etmeleri olduğuna dikkat çekilmektedir. İnkârcılar, ahirette karşılaştıkları hesap ve ceza ile uyarılarak ahirete imana çağrılmaktadır. O zaman melekler, peygamberler, alimler, Salih müminler¹⁰⁶¹ inkârcıların, Allah'a karşı yalan uydurup iftira ettiklerine dair şahitlik edecekler ve bunların Allah'ın lanetine uğramalarını isteyeceklerdir.

Bir diğer misalde arka planında Ebû Cehil ve yandaşlarından bir grubun Hz. Peygamber'e iman etmeyi, Allah'tan, her biri adına yazılmış olup kendisine tâbi olmalarını emreden bir kitap, bir belge getirmesi şartına bağladıklarını ortaya koyan ayetleri okumakta fayda vardır. Zira söz konusu ayetlerin bağlamından asıl sebebinin onların ahirete inanmamaları olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶² Dolayısıyla inkârcıların bu olumsuz tavırlarının temelinde hesap kaygısı taşımadan canlarını istediği gibi hayat sürmekten vazgeçmeme hali söz konusudur. Müddessir suresinde de bu tiplerin inkârlarını altında bu tür sorumsuzluk duygusunun var olduğu ortaya konulmaktadır.¹⁰⁶³ Görüldüğü üzere arka planında tarihi bir hadise olan bu ayetler ahiret inancının

¹⁰⁶⁰ Bkz. Câbirî, *Siyer Eşliğinde Kur'an'ı Anlamak*, s.225.

¹⁰⁶¹ Nisâ 4/41; krş. Nahl 16/84; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, 2/556-557; Reşid Rızâ, *Tefsiru'l-Menâr*, (el-Heyetu'l-Mısriyye, 1990), 5/89.

¹⁰⁶² ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, c. 4, s. 188; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 29/331.

¹⁰⁶³ Müddessir, 49-53; *Kur'an Yolu Tefsiri*, 5/501.

önemine, hayatı bütünüyle sorumluluk bilinci içinde geçirmenin gerekliliğine işaret etmektedir.

Ahirete imana çağrı noktasında Meryem, 19/68. ayetini de değinmek gerekir. Burada “*şeytanlar*” ifadesi dikkat çekicidir. Zira bunlardan maksat insanları aldatıp saptıran inkârcı önderlerdir. Onlar, insanlara ahirette hesabın olmadığını, dünya hayatı ile sınırlı bir yaşam telakkisini iddia etmektedirler.¹⁰⁶⁴ Böylece Kur’ân, söz konusu inkârcı önderlerin temel özelliğini de ortaya koymaktadır. Sonuçta yüce yaratıcı, bu güruhu hesap ve ceza ile tehdit ederek ahirete imana davet etmektedir. Bu durumda cehennemi betimleyen ayetlerin, ahirete iman mesajını barındırdığı anlaşılmaktadır.

Cennet ve cehennem anlatımları bağlamında insanoğlunun dünyada başı boş bırakılmadığını, boş yere, gayesiz yaratılmadığını, yapıklarının kayda geçirilip muhafaza edildiğini zikreden ayetlerin, ahirete iman anlamını ihtiva ettiğini kaydetmek icap eder. Nitekim “*Sizi boş yere mi yarattık bize dönmeyeceğinizi mi sandınız?*” ayeti insanın gayesiz yaratılmadığını ifade etmektedir.¹⁰⁶⁵ İnfîtâr, 82/14. ayette zikredilen “*fuccâr*” lafzından maksadın sadece inkârcılar olduğunu bu ifadenin günahkâr olan inananları içermediğini belirten Ehl-i sünnet âlimlerinin yorumunu dikkatten kaçırmamak gerekir. Zira günahkâr müminler kıyamet ve ahirete inanırlar.¹⁰⁶⁶ Ancak, bu ayetlerin inananıyla inanmayanıyla herkesi ahiret kaygısı taşımaya çağırdığı da açıktır.¹⁰⁶⁷ İnsanların yaptıklarının muhafaza edilmesi ile ilgili olarak Târık suresindeki

¹⁰⁶⁴ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/386.

¹⁰⁶⁵ Mü'minûn, 23/115; Kıyamet, 75/36.

¹⁰⁶⁶ Bu tartışma için bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*. 31/79-80; ayrıca bkz. Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, 3/611.

¹⁰⁶⁷ İnfîtâr, 82/13-16. Bu bağlamda İnfîtâr suresinin konteksti, bu surede geçen “din” kelimesinin “hesap ve ceza” anlamında kullanıldığı yorumunu güçlendirmektedir.

ifadeler de dikkate değerdir. Bu surede geçen yemin üslubu ile insanın dünyadaki hayatında sürekli murakabe altında olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰⁶⁸

Cennet ve cehennem sahneleri kontekstinde müşriklerin, kıyamet ve ahirete inanmadıkları için sürekli olarak Hz. Peygamber'e kıyametin ne zaman kopacağını sorarak onu zor duruma düşürmek istediklerini, onunla alay ettiklerini, hatta böyle bir şeyin imkânsız olduğunu düşündükleri için kıyametin çabucak gelmesini istedikleri haber verilmektedir. Bu merhalede müşriklerin yüce Yaratıcının işlerini insanların işleri gibi vehmettikleri ortaya çıkmaktadır. Buna göre herhangi bir kimse öfkelenildiği zaman kininden dolayı intikam almakta acele eder.¹⁰⁶⁹ Bu konuyla ilgili olarak Yüce Allah, Kur'ân'da insanlara hemen azap etmeyeceğini, onlara azap etmeyi belli bir vakte ertelediğini haber vermektedir.¹⁰⁷⁰ Allah Teâlâ bu bağlamda bu tiplerin suallerine karşılık verme temennisinde bulunan Hz. Peygamber'in bu konuda bilgisinin olmadığı bu tür bilginin sadece kendisine özgü olduğunu vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'in görevi, kıyametin ne zaman kopacağını bildirmek değil, yalnızca ona inanıp ahiret kaygısı taşıyanları uyarmak ve o güne hazırlık yapmalarını sağlamaktır.¹⁰⁷¹ Nitekim "Sen onu nereden bileceksin."¹⁰⁷² ayeti, kıyametin yakın olduğunu, ona hazırlanmak gerektiğini gösteren yeterli bir delildir.¹⁰⁷³ Bu noktada Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'e, verdiği hiçbir günahkâra yahut nanköre boyun eğmemesi talimatının gerekçelerinin açıklandığı İnsan suresindeki ayetler de konumuz açısından manidardır.¹⁰⁷⁴ Burada arz

¹⁰⁶⁸ Târik, 86/4.

¹⁰⁶⁹ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30/94.

¹⁰⁷⁰ Bkz. Kehf, 18/58;

¹⁰⁷¹ Nâziât, 79/42-45; krş. Lokmân 31/34; Hac, 22/55; Kehf, 18/58; Fussilet, 41/50; et-Taberî; *Câmiu'l-Beyân*, 24/99; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8/319; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/699; Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, 19/209; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31/50; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/460; İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 30/95; Kıyametin vaktinin Allah'ın ilminde olduğuna dair ayetler için bkz. A'raf, 187; Lokman, 34.

¹⁰⁷² Nâziât, 79/43.

¹⁰⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/699; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31/50; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 5/460; Yazır, *Hak Dini*, 8/5569; Hz. Peygamber'in uyarıcı olduğuna ilişkin bkz. Yasin, 11.

¹⁰⁷⁴ İnsan, 76/27 benzer anlamı içeren ayetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/14; Tevbe, 9/24; Hûd, 11/15.

edilen cehennem tasvirleri bağlamında ahiret hayatına inanamayıp inkârda ısrar edenlerin, öteki alemdeki akıbetlerinin pek acı olacağı haber verilmektedir.

Allah Teâlâ, cennet ve cehennem sahnelerinde kıssa üslubunu kullanarak da insanlığa dünya ve ahiret hayatlarını kurtarmaları hususunda hayatî bir uyarıda bulunmaktadır. Örneğin, Zümer 25-26. ayetlerde münkir ve âsî olmaya devam eden eski milletlerin bu dünyada cezaları ile karşılaştıkları öteki dünyada ise dünyada buldukları felaketlerden daha ağır azaba uğrayacakları haber verilmektedir. Dolayısıyla cennet ve cehennemin anlatıldığı ayetler bağlamında kıssa üslubuna başvurulmuş geçmiş milletlerin Allah ile varoluşsal ilişkilerde yaşadıkları tecrübelerden ibret almaya, dersler çıkarmaya çağrılarak insanlara tarih bilincinin kazandırıldığını söylemek mümkündür. Zira tarihi bilgiler, merak gidermek için olmayıp geçmişten ders çıkararak geleceği inşa etmek için olduğu insanlığa tarihe bakış konusunda önemli bir ufuk vermektedir.

Konumuz ile ilgili bir diğer örnek Kehf suresinde yer alan haşr sahnesidir. Burada haşr sahnesi, “hiç kimseyi bırakmayan, hepsini kendinde toplayan” şeklinde nitelenmektedir. Söz konusu ayette “*Onlar, saf halinde Rabbine arz edilmişlerdir. Allah, onlara şöyle diyecektir: "Şüphesiz sizi ilk önce yarattığımız gibi bize geldiniz. Fakat, size kıyamet için yaptığımız vaadi yerine getirmeyeceğimizi sanmıştınız, değil mi?"*” buyrulmaktadır.¹⁰⁷⁵ Burada şöyle bir sahne resmedilmektedir. Herkes sıra halinde (dizi dizi) Rabbine arz ediliyor. Önce yapmış oldukları bütün yalanlamalarıyla karşı karşıya geliyorlar. Yüzlerde zillet beliriyor. Ve ardından “*Andolsun ki sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz.*” hitabını işitiyorlar. Yani burada o inkârcılara, “ey

¹⁰⁷⁵ Kehf, 18/48.

kavim! geldiniz, halbuki siz hiç gelmeyeceğinizi sanmıştınız. Şimdi ne görüyorsunuz, nasılmış bak, olan oldu.” denileceği bildirilmektedir.¹⁰⁷⁶

Bütün bu izahlardan özellikle cehennemi tasvir eden ayetler bağlamında cehennemliklerin en önemli özelliğinin ahireti inkâr olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu canlı anlatımlar bağlamında ahireti inkâr edenlere ilişkin saati yalanlayanlar,¹⁰⁷⁷ Allah’a kavuşmayı yalanlayıp doğru yola yönelmemiş olanlar,¹⁰⁷⁸; o güne kavuşmayı unutanlar,¹⁰⁷⁹ yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Allah’ın vadi ne zaman diye soranlar ifadelerinin, kullanıldığı görülmektedir.¹⁰⁸⁰

Sonuç olarak yukarıdaki açıklamalardan cennet ve cehennem tasvirlerinde dini düşünce unsurunun varlığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla cennet ve cehenneme dair canlı anlatımların gayesinin mahiyet ve muhteva bilgisi vermek olmadığı, söz konusu anlatımlarda bütün muhatapların ahiret inancına çağrıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre söz konusu kontekstlerde Allah ile insan arasında varlıksal münasebeti gösteren ölüm olgusuna dikkat çekilmesi, öldükten sonra dirilmenin ispat edilmesi, ahirete iman edenler ile ahirete inkâr edenlerin akıbetlerinin sunulması, söz konusu tasvirler ile verilmesi murat edilen ilk ve en önemli mesajın ahiret inancı olduğudur. Bununla beraber söz konusu bağlamlarda Kur’ân temelli olan Allah’ın güzel isimleri çerçevesinde Allah ile insan arasındaki varlıksal ilişkiye dair vurgulardan bahsetmek mümkündür. Buna göre söz konusu kontekstlerde Allah’ın, insanı yoktan var ettiğine, onu çeşitli yaratılış aşamalarından geçirerek en güzel bir şekilde yarattığı

¹⁰⁷⁶ Şevkâni, *Fethû'l-Kadir*, c3 s.3465; İbn Aşûr, *et-Tahrir*, 15/337; Yazır, *Hak Dini*, c.5 s.3251.

¹⁰⁷⁷ Furkan, 25/21; Sâffât, 37/21.

¹⁰⁷⁸ Yunus, 10/45.

¹⁰⁷⁹ Câsiye, 45/34.

¹⁰⁸⁰ Yunus, 10/48; Enbiya 21/38; Neml, 27/81; Sebe, 34/29; Yasin, 36/48; Mülk, 67/25.

bildirilmektedir.¹⁰⁸¹ Ayrıca cennet ve cehennem sahneleri bağlamında Allah Teâlâ'nın, insana göz, kulak, kalp, rızık verdiği, onu iyiye ve kötüye eğilimli olarak yarattığı vurgulanmaktadır. Yani bilgi kaynaklarının, insanın Allah ile iletişimini sağlayan yönüne dikkat çekilerek onun Allah ile iletişim kurabilecek kabiliyette olduğu ortaya konduğunu söylemek mümkündür. Allah'ın ölümü ve hayatı yarattığı, bütün alemin sahibi olduğunu, gökleri ve yeri yarattığı bildirmesi ölümün, Allah ile insan arasındaki varlıksal ilişkinin göstergelerinden olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde cennet ve cehennem sahneleri bağlamında Allah ile insan arasındaki epistemolojik (bilgisel) ilişkiye dikkat çeken örnekleri inceleme zarureti hasıl olmuştur.

b. Cennet ve Cehennem Tasvirleri Bağlamında İnsanın Gayb ile Epistemolojik (Bilgisel) İlişkisi

Öncelikle Kur'ân'ın, insanı, çift kutuplu bir varlık olarak tanıtmaktadır. İnsanın maddi yönüne ağırlık veren, onu sadece bedenî hazlarını yaşayan bir varlık olarak tanımlayan yani (şehadet) alem ile ilişki içerisinde bir varlık olarak algılayan pozitivizmin insanı, eksik tanımladığı, onu tek boyuta indirgediği bir gerçektir. Bu bağlamda Kur'ân'ın ortaya koyduğu insan tanımını iyi anlamak gerekir. Dolayısıyla cennet ve cehennem sahnelerinin insandan bağımsız ele alınmadığını kaydetmek gerekir. Nitekim cennet ve cehennem Tasvirlerinin insan psikolojisi, mantığı, bilgi kazanma araçları, içinde var olan sonsuzluk duygusu, onun çevresinde gerçekleşen doğa hadiseleri, insandaki adalet duygusu gibi hususlar ile girift bir şekilde incelendiğini belirtmiştik.

¹⁰⁸¹ İnkâr etmelerinin temelinde kibirleri olduğuna dair, Nahl, 16/46; Mu'min, 40/67; Furkan, 25/21; Lokman, 31/7; Sebe, 34/31; Sâffât, 37/35; Zümer, 39/60; Mu'min, 35/48,69; Casiye, 8/31; Munafikun, 63/5; Müddesir, 74/23.

Burada altı çizilmesi gereken bir konu insanın Allah ile iletişim kurabilme yeteneğine sahip olmasıdır. Zira vahiy olgusu bu kabiliyetin varlığını gerekli kılmaktadır. Bu durum özellikle algı alanımıza kapalı olan gaybî konular hakkında insanın yegâne bilgi kaynağının vahiy olduğunu göstermektedir. Nitekim İslâm literatüründe gaybî konuları öğrenme kaynağının semi'yyât yani nakil olduğu belirtilmektedir. Şu halde insan için gaybî bir konu olan cennet ve cehennem konularında en sağlam bilgiyi elde edeceğimiz kaynak vahiydir. Dolayısıyla Kur'ân'ın pek çok suresine dağıtılmış olan cennet ve cehennem sahnelerinin varlığının insanın Allah ile iletişim kurabilme kabiliyetini esas aldığı anlaşılmaktadır. Bu bölümde cennet ve cehennem tasvirleri özelinde insanın nasıl tanıtıldığını ortaya koymaya çalışacağız. Bu bağlamda özellikle cennet ve cehennem sahnelerinde insanın kabiliyetlerini kullanmasının veya kullanamamasının sonuçlarının resmedildiğinin altını çizmek icap eder. Şimdi cennet ve cehennem anlatımları ile iç içe ele alınan Allah ile insan arasındaki epistemolojik/bilgisel münasebetin detaylarını geçelim.

b.1. Cennet ve Cehennem Tasvirleri Bağlamında Bilgi Kaynakları

Bilginin kaynağı meselesi epistemolojinin uğraşı alanına giren konulardan biridir. Bu konuya dair çok sayıda felsefî yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımları empiristler, akılcılar, sezgiciler, eleştirci görüş sahipleri, şüpheçiler, pozitivistler şeklinde sıralamak mümkündür. Bu felsefi anlayışların bilgi kaynağına ilişkin görüşlerini kısaca hatırlamakta fayda vardır. Empiristler, bilginin kaynağının empirik deney olduğunu iddia ederler.¹⁰⁸² Akılcıların iddiasına göre bilgi doğuştan insanın aklında vardır.¹⁰⁸³ Sezgicilere göre bilginin kaynağı sezgidir.¹⁰⁸⁴ Eleştirci görüşün önde

¹⁰⁸² Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982), s. 145.

¹⁰⁸³ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 431; Bolay Süleyman Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, (Ankara, Akçağ Yay., 1987), s. 223.

gelen isimlerinden Kant, insanın bilgi kaynağının sadece tecrübe olduğunu belirtir.¹⁰⁸⁵ Şüpheciler, kesin bilginin imkânsız olduğunu söylerler.¹⁰⁸⁶ Pozitivistlere göre sadece olgular bilinebilir.¹⁰⁸⁷ Bilginin kaynağına ilişkin bu muhtelif perspektiflerden hareketle bilginin kaynaklarının, duyular, zihin ve sezgide birleştiği söylenebilir.¹⁰⁸⁸

Bilgi kaynaklarından birisi olan sezgi üzerinde biraz durmak gerekir. Deney ve düşüncenin belli bir birikimi sonucu ansızın gerçekleşen sezgi iki kısımda mütalaa edilir. Bunlardan birincisi zihni sezgi (intuition intellectuelle), diğeri duyusal, duygusal sezgi (intuition sensible) olarak ifade edilir. Bunlardan ilkinde zihni bir fonksiyon olan akıl yürütmenin olmadığını kaydetmek iktiza eder. Diğesine gelince onda duyunun kaynağı olan deney yoktur.¹⁰⁸⁹ Platon ile başlayan sezginin bilginin kaynağı olduğuna dair görüşün Plotinos, Descartes, Pascal, Spinoza,¹⁰⁹⁰ Kant ve Alman idealistleri gibi filozoflar tarafından sürdürüldüğü görülür.¹⁰⁹¹

İslâm düşüncesine gelince İbn Sina'da,¹⁰⁹² İbnu'l-Arabî'de sezginin (hads) bilgi kaynağı olduğu ortaya konulmuştur. Bu konuda İbnu'l-Arabî, duyuları ve akli bilgi kaynağı kabul etmekle beraber en önemli bilgi çeşidinin sezgiye dayanan bilgi olduğunu belirtir. Zira bu bilgi sayesinde dış dünyanın değil, hakikatin kendisinin aracısız idrak edildiği belirtilir. Nitekim Sûfi tecrübeye en yüksek bilgilere sezgiye işaret eden keşf ve ilham ile erişilir.

¹⁰⁸⁴ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 368.

¹⁰⁸⁵ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 80; Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 142.

¹⁰⁸⁶ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 80; Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 142.

¹⁰⁸⁷ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 289.

¹⁰⁸⁸ İnsan, 76/1-6; Mürselat, 77/20-23; Vakıa, 57-62; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 193.

¹⁰⁸⁹ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 366; Bedia, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, Ankara, Türk, s. 158; Âl-i İmrân, 191; En'am, 98; Nahl,67; Zariyat, 49; Gaşiye, 18; Bu konuyla ilgili olarak insanın kalbinin fonksiyon icra etmediğine dair bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s.198-202; Araf, 179; Tevbe, 87.93; Nahl, 108; Hac, 46; Muhammed, 24; insanın hakikati duymadıklarını göremediklerini bildiren ayetler için bkz. Bakara, 2/71; Enfal, 22; Yunus, 42; Ra'd, 19, İsra, 72; anlayış kabiliyetleri, doğruyu kavrama yetenekleri kaybomuş olanlar hakkında bkz. Bakara, 7; Câsiye, 23.

¹⁰⁹⁰ Spinoza *Etika*, çev. Hilmî Ziya Ülken, (İstanbul, Ülken Yay., 1984), s. 122-123.

¹⁰⁹¹ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s. 366.

¹⁰⁹² Bkz. Atay Hüseyin, "Kur'an'da Bilgi Teorisi" (Ankara, A.Ü.İ.F.D., 1986), 16/165.

Bilgi kaynakları ile ilgili bu genel malumattan sonra insanın tecrübe sahasını aşan¹⁰⁹³ cennet ve cehennem konularının akla, vicdana seslendiğini yani inancın konusu olduğunu belirtmek icap eder. Bu bağlamda cennet ve cehennem sahneleri vesilesiyle insanın, Allah tarafından kendisine bahşedilen varlıksal kazanımlarını yani sahip olduğu bilgi kaynaklarını yüce Allah'ın peygamberler aracılığıyla tebliğ ettiği vahiyle destekleyip desteklememesinin akibetinde etkili olduğuna dikkat çekildiğini ifade etmek mümkündür. Bu konuyu ileriki başlıklarda açacağımız için burada insanın kurtuluş ve bedbahtlığına sebep olarak tercihinin yani iman ve kullukta bulunma ile inkâr ve ilahî vahye göre kötü davranışlarda bulunmasının bir sürece işaret ettiğine, bu süreçte bilgi kaynaklarını layıkıyla kullanıp kullanamamasının etkili olduğu hususunu biraz daha açmak gerektiği kanaatindeyiz.

b.2. Cennet ve cehennem Sahneleri Bağlamında İnsanın Ahlakiliği Açısından Duyular, Akıl ve Kalp

Buraya kadar anlatılanlardan sonra gaybi konular olan cennet ve cehennem hakkında bilgi sahibi olmanın tek sağlam ve güvenilir yolu nedir? sorusu gündeme gelmektedir. Bu alan olgusal alanda kullanılan bilgi araçları olan duyular ve zihin ile ulaşabilmesi mümkün olmayan sahayı ifade etmektedir. Netice olarak insanın duyular ve zihin vasıtasıyla cennet ve cehennem hakkında sağlam ve güvenilir bilgiye ulaşması söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

İnsanın fitratı dikkatlice etüt edildiğinde onda ilim, irade, işitme, görme, merhamet, güzellik gibi ilahî isim ve sıfatların cüzî yansımalarının olduğu fark edilir. Öncelikle insanın hayır ve şer arasında muhayyer olduğunu belirtmek gerekir. Bu noktada insanın çoğunlukla şerre düşmesinin nedenlerinin yükümlülükten hoşlanmayan

¹⁰⁹³ Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 144-145; Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s.193.

nefis, hevâ ve unutkanlık gibi duygular¹⁰⁹⁴ olduğunu kaydetmek icap eder. Kur'ân'da bu duyguların tesirinden kendini kurtaramayanların şuursuz hayvan derecesine hatta daha aşağı mertebelere düşebileceği zikredilmektedir.¹⁰⁹⁵ Burada konumuz olan ayette cehennemlik oldukları bildirilen kimselerin gerçeği araştırma ve idrak etmelerine vesile olan Allah tarafından kendilerine bahşedilmiş akıl, kalp, göz, kulak gibi melekelerini yaratılış amacına uygun şekilde kullanamadıklarına dikkat çekilmektedir.¹⁰⁹⁶ Bu durumda ilâhî hitap, yüce yaratıcının insana ruhundan üflediğini, ona akıl, kalp, gözler ve kulaklar, verdiğini, onu şuurlu bir varlık kıldığını hatırlatmaktadır.¹⁰⁹⁷

Bu vesileyle Kur'ân'da düşünme ve bilme melekelerini ifade eden kelimeler pek çok ayette tekrar edildiğini belirtmekte fayda vardır. Muhtelif fiil kalıplarıyla kırk dokuz ayette tekrar edilen akıl kelimesi, yüzlerce ayette geçen kalb (çoğulu kulûb)¹⁰⁹⁸ kelimesiyle birlikte fuâd (çoğulu ef'ide), lüb (çoğulu elbâb), basiret, fıkıh sözcükleri insanın tefekkür etme, bilme yeteneklerine işaret etmektedirler.¹⁰⁹⁹ Bu durumda konumuzu işleyen ayetlerde Allah'ın insanları, gerçekleri, iyilik ve güzellikleri anlayıp kavrayacak yeteneklerle mücehhez kılmış olmasına karşın bu kabiliyetlerini fitratına uygun olarak kullanamamanın cehenneme atılma sonucunu doğuracağına sıklıkla dikkat çekildiğini belirtmek mümkündür.¹¹⁰⁰ Neticede söz konusu ayetler, öncelikle Hz.

¹⁰⁹⁴ Tâhâ, 20/115;

¹⁰⁹⁵ A'raf, 7/179; Benzer ayetler için bkz. Furkan, 25/44; Muhammed, 47/12.

¹⁰⁹⁶ İsfahânî, Râgıp, *ez-Zerâa ilâ Mekârimi's-Şerîa*, s. 176.

¹⁰⁹⁷ Hicr, 15/29; Secde, 32/9; Nahl, 16/78; benzer manayı ifade eden ayetler var mı? bkz. Albayrak, Halis, İnsan- Gayb İlişkisi, s.194; Gazzali, İhyâu Ulûmi'd-Din, c.3 s.3-46; Yılmaz H. Kamil, Tasavvuf, (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004), s.303-304.

¹⁰⁹⁸ Eski Arapça'da kalp kelimesinin genellikle "insanın kavrama, bilme ve algılama, sağlıklı hüküm verme yeteneği", kısaca "akıl" anlamına geldiği belirtilmektedir. Bkz. İsfahânî, Râgıp *ez-Zerâa ilâ Mekârimi's-Şerîa*, s. 176, Misaller için bkz. Âl-i İmrân 3/151; Enfâl 8/12; Hac 22/46; Zümer 39/45; Nâziât 79/8.

¹⁰⁹⁹ İnsanın manevi konusunu incelemesi sebebiyle Tasavvuf disiplini içerisinde de söz konusu kavramların incelendiği görülmektedir. Örneğin, Hakim Tirmizî, insanın manevi yapısı ile ilgili özelliklerini Kur'ân'dan aldığı sadr, kalb, fuâd, lübb kavramlarıyla açıkladığı "Beyânu'l-Hak" adlı bir eser telif etmiştir. Bkz. Yılmaz, H. Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Târikatlar*. s. 309.

¹¹⁰⁰ Bakara, 2/30; Tin, 95/4; Hicr, 15/29; Sa'd, 38/72; Şengül, *Kur'ân Kıssaları*, s.31; Varlıksal kazanımları, maddi ve manevi donanımı ile iyiye ve kötüye kabiliyetli olması, Allah'a karşı sorumluluk verilmesi sebebiyle Allah'ın halifesi olmaya layık olmaya layık bir şekilde yaratılması hakkında bkz. Elmalılı, c.8 s.5937. Bakara, 2/30; Hicr, 15/29; Sad, 38/72; Tin, 95/4; İnsanın Varlıksal kazanımları, maddi ve manevi donanımı ile iyiye ve kötüye kabiliyeti olması, Allah'a karşı sorumluluk verilmesi

Peygamber'in ilk muhatapları olan müşrikleri tehdit etmekle birlikte evrensel mana ve ikazları da ihtiva etmektedir. Bu konuya dair çok sayıda örnek vermek mümkündür.

Allah Teâlâ, cinlerin ve insanların bir bölümünü cennet için bir bölümünü de cehennem için yarattığını haber verdiği ayette insanların bir kısmının cehennemi hak etmelerinin nedeni olarak onların sorumluluğun temelini oluşturan akıl ve diğer bilgi yetilerini doğru ve yerinde kullanmamalarını göstermektedir Nitekim söz konusu ayette “*Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.*” buyrulmaktadır.¹¹⁰¹ Kur’ân’ın pek çok yerinde yüce Yaratıcı tarafından insana verilen akıl nimeti ile diğer bilgi araçlarını yaratılış amacına uygun kullanmanın insanlık için çok önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda Kur’ân’da insanın yüklendiği emanetin akıl olarak da yorumlanması manidar olsa gerektir.¹¹⁰²

Kur’ân’ın verdiği perspektife göre akıl ve diğer bilgi vasıtaları sayesinde tikel olayların fiziki tarafının ötesine geçerek hadiselerin bütününden çıkan hikmetleri kavramak, sonunda varlığın ve hayatın metafizik tümel manasını yakalamak mümkündür. Yani akıl ve diğer bilgi araçları sadece olayların fiziki ve görünür veçhesini kavramak ile sınırlı değildir. Dolayısıyla bu bakış açısına göre insanın fizik ötesini aşabilecek kabiliyette olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıklamalardan inkârcıların,

sebebiyle Allah’ın halifesi şeklinde yaratılması hakkında bkz. Elmalılı, Yazır, *Hak Dini*, c.8 s.5937; İlahi isimlerin (Esmâ’i-Hüsna) iman ve ahlak esasları olarak insana örneklik teşkil ettiğine dair bkz. İslâm Ahlak Felsefesi, Editör. Mufit Selim Saruhan, (Ankara, Grafiker Yay., 2016) s.84.

¹¹⁰¹ A’raf, 7/179. Yusuf, 12/18; Şems, 7/10; Taberi, Cümü’l-Beyan,12/301; Sabbağ, el-İnsan, Fi’l-Kur’ân, s.269; Cebeci, Kur’ân’da Şer Problemi, s.146; Nefis kavramının hayır ve şer bütün temayülleri kapsadığına ilişkin, Osman Kara, Kur’ân’da İnsan Davranışları, (İstanbul, Ark Kitapları, 2017) s.59; Hayati Aydın, Kur’ân’da İnsan Psikolojisi, (Ankara, Fecr Yay., 2018), s.146; Sadık Kılıç, *Kur’ân’da Günah Kavramı*, (Konya, Hibaş Yay., 1984), s.254-255.

¹¹⁰² Ahzab, 33/73.

kalbini küfür, şirk ve nifaktan arındıramamalarının en önemli sebeplerinden birinin tikel olayların görünür tarafını aşamamaları olduğu söylenebilir. Kur'ân'ın, gerek konumuzdan bağımsız olarak gerekse cennet ve cehennemi betimleyen ayetler kontekstinde bu hususu vurguladığı fark edilmektedir. Zira cennet ve cehennem sahnelerini takdim eden ayetlerin genelinden anlaşıldığına göre insanın akıl ve diğer bilgi araçlarını doğru ve yerinde kullanarak hadiselerin görünen yönünü aşabilmelerinin veya bu yetisini kullanamayıp olayların fiziki veçhesini aşamamalarını sonuçlarından bahsedildiğini belirtmek mümkündür. Kur'ân'ın birçok yerinde bu hususun altı çizilmektedir. Örneğin, zikri geçen yeteneklerini doğru kullanmayanların hayvan sürülerine benzetilmesi muhatap üzerinde etkili olan somut bir anlatımdır.¹¹⁰³

. Söz konusu benzetmede görüşü, fikir ve inancı, ahlakı davranışları hayvanlarla müşterek yönünü teşkil eden aşağı duyu ve tutkuların etkisiyle aklın kontrolünden çıkmış, güdülerinin egemenliğine girmiş insanı tasvir edilmektedir. Bu niteliğe bürünmüş insan gerçek saadet nedenlerinden uzaklaşarak doğru yoldan sapmış olduğuna dikkat çekilmiştir. İlahî kelam muhtelif münasebetlerle Allah Teâlâ'nın bu hale düşmekten sakınsınlar diye insanoğluna, inançlarını, davranışları noktasında tercihlerine destek olmak üzere akıl ve vahiy imkânını verdiğini haber vermektedir.¹¹⁰⁴ İsfahânî'nin, (ö. 502/1108) bu konudaki İslâmî yaklaşımı özetleyen ifadeleri buraya alıntılanmakta yarar görmekteyiz.

“Aziz ve celîl olan Allah'ın kullarına gönderdiği iki elçisi vardır. Biri içimizdeki elçidir ki bu akıldır, diğeri de dışımızdaki elçi yani peygamberdir. Hiç kimse, içindeki elçiden yararlanma işini öne

¹¹⁰³ A'raf, 179; ayetin son cümlesi için bkz. Furkan, 25/44; İnsanı, hayvandan ayıran en büyük özellik akıl olduğu için ayetin metninde insanı hayvanlarla karşılaştıran ifadeye geçen “edal” (daha şaşkın) kelimesini “daha akılsız” diye çevrilebileceği belirtilmiştir. *Kur'ân Yolu Tefsiri* 2/629-632.

¹¹⁰⁴ Nûr, 24/35.

almadıkça dışındaki elçiden yararlanamaz. Şu halde akıl, peygamberin öğretisinin doğruluğunu öğretir... Sonuç olarak akıl yönetici, din yol göstericidir. Akıl olmazsa din varlığını koruyamaz, din olmayınca da akıl yolunu şaşırır.”¹¹⁰⁵

Konumuz bağlamında aklın önemine dikkat çeken örnekler pek çoktur: Şimdi bu örnekleri inceleyelim. Yasin suresinde müşriklerin alaylarını ortaya koyan anlatım¹¹⁰⁶ yüce Allah'ın ve peygamberinin bildirdiklerini sadece akıl ile yargılamanın büyük bir tenakuz olduğuna dikkat çekmektedir. Burada söz konusu ayet tarihi arka planı olan¹¹⁰⁷ bir örnek ışığında yaratılışı üzerinde tefekkür etmeyip küstah bir şekilde yüce yaratıcının, peygamberi vasıtasıyla ulaştırdığı haberleri sadece aklıyla görüş ortaya koymaya kalkışan bir insan tipi cisimleştirilmektedir. Görüldüğü üzere burada iki elçiden biri olduğunu belirttiğimiz vahyi bir kenara bırakan bir tavır vardır. Bu durum Allah Teâlâ'nın ve Hz. Peygamber'in bildirdikleri ile insanın bilgisel olarak desteklendiğini göstermektedir.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁵ İsfahânî, Râgıb, *ez-Zerîa ilâ Mekârimi 'Şerîa*, s. 207.

¹¹⁰⁶ Yasin, 77-79.

¹¹⁰⁷ Tefsirlerde bu ayetlerin nüzül sebebi olarak şöyle bir olaya yer verilir: Müşriklerin önde gelenlerinden biri Hz. Peygamber'e elinde çürümüş bir kemik parçasıyla gelir ve onu ufalayıp, "Böyle un ufak olduktan sonra Allah bunu diriltecek öyle mi?" der. Resûl-i Ekrem de "Evet. Nitekim O seni de öldürecek, sonra diriltip cehenneme atacak!" cevabını verir. Rivayetlerde Resûlullah'la konuşan kişi ile ilgili olarak Übey b. Halef, Âsî b. Vâil, Ebû Cehil ve Velîd b. Mugire isimlerinin geçmesi, olayın benzerlerinin birkaç defa meydana gelmiş olması ihtimalini düşündürmektedir. Bkz. İbn Aşûr, *et-Tahrîr*, 23/73; rivayetler için ayrıca bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 23/30-31. Söz konusu rivayetlerle ilgili olarak en çok adı geçen Übey b. Halef'in, isimleri belirtilen diğer kişilerin bulunduğu bir toplulukta, "Muhammed Allah'ın ölülere dirilteceğini söylüyor, bunu onunla tartışacağım!" dedikten sonra çürümüş bir kemik alıp Resûlullah'a gittiği rivayeti daha makul görüldüğü belirtilmektedir. Bkz. *ez-Zemahşerî, el-Keşşâf*, 3/293; Bu münasebetle İbn Atıyye, Abdullah b. Übeyy'in adının zikredilmesini haklı olarak eleştirdiğini kaydetmekte fayda vardır. İbn Atıyye, *Muharraru'l-Vecîz*, 4/463-464. Bkz. Gazzali, İhya, 3/5; Alusi, *Rehu'l-Me'ani*, 1/221; nefis-i nâtika, İnsanın Asıl Gerçekliği, Yazır, *Hak Dini*, 1/210-211; Söz konusu kavramlara dair Tasavvuf ilminin de açıklamaları vardır. Bu açıklamaları Kur'an'dan dayanakları da olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, s.309-311, Bu konuyla ilgili olarak ilk devir sûfilerinden Hakim Tirmizî'nin insanın, manevi yapısını oluşturan özelliklerini Kur'an'dan aldığını Sadr, Kalp, Fuad, Lübb kavramlarıyla Beynul- Fark isimli risalesinde belirtilmektedir. Bkz. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf*, s.312.

¹¹⁰⁸ Hayrettin Karaman, "Fıkıh" *İslâm Ansiklopedisi*, TDV. Yay., 13/1.

İnsanın kabiliyetlerin kullanmasının ahiretteki akıbeti açısından önemini ortaya koyan bir başka örnek Tevbe suresinin 81-87 ayetleridir. Bu ayetlerden anlaşıldığına göre Allah'ın ihsan etmiş olduğu kabiliyet ve imkanları, kendi rızası istikametinde kullananlar cenneti kazanacaklardır. Buna karşın havanın sıcak olduğunu ileri sürerek savaştan geride kalmayı yeğleyenler, cehennem azabıyla uyarılmaktadır.¹¹⁰⁹ Bu kimselerin, kalplerinin mühürlendiğinin ifade edilmesi inkârlarından dolayı kalplerinin karardığına ve bu halin onların kalplerine iman hidayet nurunun girmesine engel olduğuna işaret edilmektedir.¹¹¹⁰ Bu durum hidayetin yöneline göre olduğunu göstermektedir.¹¹¹¹

Bir diğer örnek Neml suresinde geçmektedir. Burada kâinatı engelleyici değil, yaratıcı bir kudretin varlığını beşeriyetin zihinlerine yaklaştıran manzara sunulmaktadır. Söz konusu anlatımda görünen hadiselerin arkasındaki esas anlamları kavrama kabiliyetinin esasında insanda var olduğuna işaret vardır. Zira söz konusu ayetlerde “Görmediler mi biz geceyi dinlenmeleri için yarattık, gündüzü de (çalışmaları için) aydınlık yaptık. Şüphesiz bunda inanan bir millet için ibretler vardır.” buyrulmaktadır.¹¹¹² Bu ayetlere göre inanma istidatı olanlar için doğa olayları ibretler barındırmaktadır. Ancak imana kabiliyeti olmayanlar bunlardan ibret almamaktadırlar. Seyyid Kutub, bu anlatımdaki edebi tasviri izahı, “*Sakin gece sahnesi, aydınlık gündüz sahnesi. Bunlar hisse vicdanî bir etki bırakır. His bununla, geceyi gündüzü çeviren Allah'a kavuşmağa uçar.*”¹¹¹³ şeklindedir.

Enbiya suresine göre ansızın apaçık hakikati görüp de neye uğradığını bilemeyen insan pişman olup, itiraf etmektedir. Bundan sonra bu itiraf için çok geç

¹¹⁰⁹ Tevbe, 9/81-87; Bkz. İbn Atiyye, *et-Tahrîr*, 3/68.

¹¹¹⁰ Tevbe, 9/87; İbn Atiyye, *et-Tahrîr*, c.3, s.68.; Bu sonucun insanın irade hürriyeti açısından değerlendirilmesi için bkz. Bakara 2/7.

¹¹¹¹ Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s.162.

¹¹¹² Neml, 27/86.

¹¹¹³ Kutub, *Meşâhidü'l-Kıyame*, s. 118.

olduğunun, iş işten geçtiğinin belirtilmesi bu sonuçta onların hakikati anlama kabiliyetlerini zamanında kullanamamalarının etkisinin olduğu nazar-ı dikkate sunulmaktadır.¹¹¹⁴ Şu halde ahirette hakikat apaçık ortaya çıktığında anlamının, pişmanlığın faydası olmayacağı pek çok vesileyle iyice pekiştirilmektedir.

Bir başka örnekte Allah Teâlâ'nın elçilerine, onlara iman edenlere dünyada da şahitlerin şehadet edeceği günde de yardım edeceğini vadi müminler için büyük bir müjde olduğu bildirilmiştir.¹¹¹⁵ (ayeti ver) Bu ifadeler Allah'ın yardımını cüzi iradesi ile iman ve hayır yolunu seçenlere olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla insanın doğru yolu bulmada iradesini kullanmasının etkisi büyüktür.

İslâm düşüncesi ile modern düşünce arasında ilişki kurmak gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü böyle yapılmadığı takdirde İslâm düşüncesini nakleden metinler tarihsel metinler olarak kalacaktır. Modern zihniyete göre insanı mutlu edecek kazanımların bu dünya ile sınırlıdır. Kur'ân, mutluluk kavramına dair ezber bozucu bir bakış açısına sahip olduğunu ifade etmek mümkündür. Esasen insanların dünyadaki nimet ve mutluluk taleplerinin anlama istidatlarının sınırlı olması sebebiyle sığdır. Bu konu ile ilgili olarak cennet sahnelerinde anlatımlarda nimet ve mutluluk kavramına insanın manevi yönünü dikkate alan bşir perspektif getirdiği söylenebilir. Nitekim Allah'ın razı olduğunu ilân etmesinden hâsıl olan hal, ehl-i sünnete göre Allah'ın cemalini müşahede etmek/Allah'ı nasıllık ve niceliğin ötesinde bir idrak ile görmek, gibi nimetler,¹¹¹⁶ ahiretteki manevi nimetlerin dünyada tahayyül edilenlerle, talep edilenlerle sınırlı olmadığını göstermektedir Burada söz konusu olan anlatımlardan inanan insanın mülkiyetle ilişkisine dair bir ufuk verildiğini ifade etmek mümkündür. Buna göre Kur'ân öncelikle dünyada sahip olunan para, mal, mülk, makam gibi

¹¹¹⁴ Enbiya, 21/97.

¹¹¹⁵ Mu'min, 40/51.

¹¹¹⁶ Kâf, 16-35.

imkanların geçici olduğuna dikkat çekmektedir. Şu halde dünyevî imkanlar, Allah'ın bir lütfu ve bu nimetler de birer emanettir. Dolayısıyla Kur'ân'ın kazandırdığı bakış açısına göre bu imkanların yaratılış amacına uygun değerlendirilmediğinde insana mutluluk yerine bedbahtlık getirecektir. Bu imkanların, ebedî mutluluğa erişmeyi sağlamak için kullanıldıklarında değer kazanacağı muhakkaktır..

Netice olarak cennette maddî ve manevî nimetleri arz eden bunun karşısında cehennemde yaşanacak olan maddî ve manevî azabı anlatan ayetler, gaybî konulardır. O halde bu konuda insan bilgisel desteğe yani vahyin sunduğu bilgilere muhtaçtır. Böylece cennet ve cehennem sahnelerini takdim eden anlatımların, insanın algısına kapalı olan ahiret halleri konusunda bilgisel destek sunmaktadır. Bu noktada insanın kendisine Allah tarafından bahşedilen idrak etme kabiliyetlerini gereği gibi kullanması, onun akıbeti açısından son derece önemlidir. Cennet ve cehennem sahneleri kontekstinde bilgi kaynakları konusundan bahsedince söz konusu bilgi kaynakları ile erişilen bilginin niteliği gündeme gelmektedir.

b.3. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Bilgi Kaynaklarıyla Ulaşılan Bilginin Niteliği

Yukarıdaki izahlardan insanın sahip olduğu duyular ve zihin ile gaybı bilemeyeceği anlaşılmıştır. Ne var ki insan, sahip olduğu bilgi araçları ile gaybı ancak fark edebilir, varlığını hissedebilir. Bu durumda insan fark edebildiği, varlığına kanaat getirebildiği gayba vahyin desteğiyle inanabilir. Hatta bu imanın temelleri sağlam ise görünen dünyada elde edilen objektif bilgiden daha kesin bir bilgi gibi olacağı ifade edilebilir.¹¹¹⁷

¹¹¹⁷ Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 206.

Bu bağlamda Kur'ân'da “e-m-n” ve “a-l-m” kökü ve müştaklarının birbiri yerine kullanılması dikkat çekicidir. Kur'ân'da “iman”, ilmîn; “ilm”in de imanın yerine kullanılmış olduğunu göstermektedir. Verileri açısından nesnel olan vahyin haricinde bir yolla gayba dair bilgi elde etme çabalarının, Kur'ân'ın amacı olmadığını, böyle bir çabayı hoş karşılamadığını söylemek mümkündür. Zira yüce Allah mutlak gaybı bilme konusunda peygamberleri bile dışlamış, gaybın bilgisinin kendisine özgü olduğunu haber vermiştir.

Gayb, insanın gündeminde bir iman, ahlak ve varoluş meselesidir. Gaybî konular olması sebebiyle cennete ve cehenneme ilişkin Kur'ân'da yer alan anlatımlar, sadece insanın merakını gidermek amacının taşımamaktadır. Zira Kur'ân, bu konularda mesajın gerektirdiği kadar detaya yer vermektedir. Kur'ân'ın bu anlatımlar ile mahiyet ve muhteva bilgisi vermeyi gaye edinmemektedir. Kur'ân, insan için gaybı bilme amacı koymamıştır. Bununla beraber Kur'ân'ın gaybı bir bilgi problemi olarak da görmediği tespitinin cennet ve cehennem tasvir eden ayetler için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân, cennet ve cehennem varlığını ve bilgisini tartışmaya açmamış, gaybı, varoluş meselesi olarak insanın önüne koymuştur. Sonuç olarak gaybî konular olan cennet ve cehenneme dair bilgilerin, insan için varoluşsal/ahlâkî meseleler olduğu ortaya çıkmaktadır.

b.4. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında İnsanın Manevî Yapısı

Kur'ân, insanın tanımına ilişkin açılımlar getirmiştir. Örneğin, Zâriyât, 9. ayette çarpık düşünceli olanların doğru yoldan başkasına yönelecekleri zikredilmektedir. Bu sebeple bu durumun hidayet davetine kulak tıkamanın ve gönlü kapatmanın bir neticesi

olduğu dikkatlere arz edilmıştır.¹¹¹⁸ İnsan suresinde nefsanî arzularına kul oldukları, akıl ve idrakini yaratılış amacına uygun kullanamadıkları bildirilen kimseler konumuza ışıktutan bir başka misaldir. Zira bu kontekstte insanın tanık olduğu doğa hadiselerinin görünmeyene atıf yönünü gösteren varlıksal nizamdan, söz konusu düzenin dayandığı yasalardan örnekler verilmektedir. Böylece insanlar Allah’a inanmaya ve hak yoluna çağrılmaktadır. İnsan hakkında bir mukaddime ile söz başlayan bu surede onu Allah’ın yarattığından, işitici ve görücü yaptığından, ona yolu gösterip seçme özgürlüğü verdiğiinden bahsedilmektedir. Nitekim “*Ona yolu gösterdik ya şükreder veya inkâr eder.*”¹¹¹⁹ sözü bu gerçeğin ifadesidir. Bu durumda insanın sahip olduğu yeteneklerin en önemli yönü Allah ile ahlakî ilişkiyi tesis etmeyi sağlamasıdır. Sonuçta onun ahlakiliği açısından sahip olduğu bilgi araçlarının en önemli veçhesinin etrafındaki olayların ötesine ulaşmasını sağlaması olduğu anlaşılmaktadır.

Kur’ân’a göre insan, görmediği gaybî varlıkların etkisine maruz kalmaya açık bir varlıktır. İnsanın ahlakiliği açısından davranışlarına büyük tesiri olan bu gaybî varlıklara özellikle birçok cehennem sahnesinde de dikkat çekilmektedir. İnsanı olumsuz yönde etkileyen varlıklardan olan şeytana karşı uyanık olunması tavsiye edilmektedir. Mesela, Kâf., 27. ayet, bu konuda dikkat çekicidir. Bu bağlamda burada yandaştan bahsedilmiş, İbrahim suresinde 14/22. ayette, söz konusu edilenin kim olduğu açıklanmıştır. Bu izaha göre Allah’ın hükmü yerine getirilince şeytanın, esasında kendisinin insanları icbar edecek gücünün olmadığını, yaptığıın insanlara çağrıda bulunmaktan ibaret olduğunu, onların da çağrısına uyduklarını itiraf edeceği

¹¹¹⁸ Başka bir yoruma göre bu geçen zamirin önceki ayette eleştirilen çelişkili tutuma matuf olduğu belirtilmiştir. Buna göre “gönlünü hidayet çağrısına kapatmayanlar o çelişkili tutumdan çevrilir, kendilerine iman nasip olur.” şeklinde mana verilmiştir. İbn Atıyye “efeke” fiilinin daima iyiden kötüye dönmeyi belirtmek için kullanıldığını hatırlatarak bunun Arap dilindeki kullanıma uygun olmadığı uyarısında bulunmaktadır. Bkz. ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, 4/397; İbn Atıyye, el-*Muharraru’l-Vecîz*, 5/173-173 Bu durumda İbn Atıyye’nin uyarısı burada çelişkili söz ve tavrılardan yüz çeviren, onlara kulak asmayan Mu’minler için bir övgü bulunduğu yorumu için de geçerlidir. Söz konusu ikinci yorum için bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 28/163.

¹¹¹⁹ İnsan, 76/3.

belirtilmektedir. Şu halde şeytana uyanların ona tabi olmaya hazır oldukları anlaşılmaktadır. Kur'ân'ın bildirdiğine göre şeytanın dilinden, insanların kendilerini kınamaları gerektiği vurgulanmaktadır. İşte bu noktada Kur'ân, zalimler için elem verici azap olduğu uyarısında bulunmaktadır. Bu mevzuda Fahrüddin er-Râzî, asıl şeytanın, insanın kendi nefsi, arzu ve hevesleri olduğunu, onun ayartmalarının etkili olması ile insan nefsinde öncesinde şehvete eğilim olması arasında çok yakın bir bağ olduğunu belirtmektedir. Bu hususa özellikle cehennem anlatımları vesilesiyle dikkat çekilmektedir. Konuyla ilgili olarak Yasin suresinde müşriklerin yaptıklarıyla cezalandırıldıkları haber verilmekte bu akıbetin şeytana kulluk etmelerinin ve inkârın karşılığı olduğu belirtilmektedir. Şeytan insanı ayartması ile ilgili olarak Hadîd suresinde zikredilen gururun şeytan olduğu belirtilmiştir. Buna göre insana tuttuğun yanlış yolda devam edersen kurtulursun düşüncesini özendirilen şeytan olduğu ortaya konmuştur.¹¹²⁰

Öte yandan Kur'ân, melekler ile ilişkili bir alem tasavvuru da ortaya koymaktadır. Kur'ân'ın izahına göre insanın yaptıkları melekler tarafından kaydedilmektedir.¹¹²¹ Bu noktada onların bu kayıtların kullar için bir belge niteliğindedir. Zira onlar bu kayıt işlemini yaparken, insana kendinden daha yakın olan Allah her şeyi bilmektedir. Bu vesileyle cennet ve cehennem tasvirlerini sunan ayetlerde gayb önündeki perdenin kalkacağı insanların gaybî varlıkları açıkça göreceği Kur'ân'ın gerçeği söylediğini müşahede ederek anlayacakları haber verilmektedir.¹¹²²

¹¹²⁰ Muhammed Esed gibi bazı yorumcular, bu ayetlerde geçen olarak değil, içindeki duygular, içgüdüsel dürtüler ve arzular ile akıl olarak yorumlamışlardır. Bkz. Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, (İstanbul, İşaret Yay., 2004), s. 1063. İfade (lafız) bu yoruma müsait olmadığı için de zorlanmışlardır. Bize göre Kur'ân'da, insanın içindeki duygular, içgüdüler, dürtüler ile sağduyu, kendilerine mahsus kelimelerle (nefis, kalp, basar, basiret, hevâ, tefekkür, akıl ...) anlatılmış, bunların işlevleri ve işleyiş biçimleri hakkında yeterli bilgi verilmiştir. Bkz. *Kur'ân Yolu*, 5/109-111.

¹¹²¹ Kâf, 50/16-17; Yunus, 10/21.

¹¹²² Kâf, 50/21-35;

Kur'ân'ın azap tablolarının anlattığı bazı bağlamlarda şeytana tabi olanların ahiretteki yerinin cehennem olacağını haber vermesi kötü sonun, yanlış rehber edinmekten kaynaklandığını göstermektedir.¹¹²³ Buna göre insanların akıbeti konusunda uyanık olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bu konuda bir başka örnek de Şu'ara suresinde geçen “*İblîs'in orduları*” ifadesidir. Tefsir kaynakları, bu ifadeden maksadın şeytan özelliğine sahip insanlar olduğunu belirtmektedir.¹¹²⁴ Şu halde şeytanın ve şeytan niteliğine sahip insanların beşer davranışlarını olumsuz yönde etkileyen önemli birer faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da şeytanlar ifadesinin kullanıldığı ve bu ifadeyle insanları aldatan inkârcı önderlerin kastedildiği yerler vardır. Mesela, Meryem 68. ayette “şeytanlar” ifadesi ile insanları aldatıp saptıran önderler kastedilmiştir. Bu tiplerin insanların hesaba çekileceği bir günün olmadığını, hayatın sadece bu dünya ile sınırlı olduğunu öne sürdükleri belirtilmektedir. Şu halde Kur'ân bu tavra sahip insanları şeytan olarak nitelemektedir.¹¹²⁵ Allah Teâlâ bu güruhu ahirette toplayıp inanç ve davranışlarının karşılığını vereceğini bildirmiştir. Bu aşamada tefsircilerin çoğunluğuna göre Meryem, 69. ayet çerçevesinde insanların, inanç bakımından durumlarına göre muhtelif zümrelere ayrılacağı kaydedilmektedir. Buradaki izaha göre her zümre cehennemde haline muvafık bir katmana atılacaktır. Dolayısıyla inkârda önderlik edenlerin cezasının daha şiddetli olacağı anlaşılmaktadır.¹¹²⁶ Neml suresinde geçen “*ayetlerimizi anlamadığınız halde yalanladınız mı?*”¹¹²⁷ ayetinin geçtiği bağlamda dünya hayatında

¹¹²³ Hicr, 36/44.

¹¹²⁴ Şuara, 26/95; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 19/88; İblîs hakkında bilgi için bkz. Bakara 2/34; Kehf 18/50; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/322; Kurtubî, *el-Câmi'*, 13/116.

¹¹²⁵ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/386.

¹¹²⁶ Bkz. Nahl 16/88; Ankebût 29/13. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/34; Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/134; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 3/405; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 16/148.

¹¹²⁷ Neml, 27/84.

peygamberleri yalancılıkla suçlayıp ayetleri kabul etmeyenler ve bu tiplerin önderlerinin ayrı bir yerde bir araya getirileceği ve özel bir hesaba tabi tutulacağı anlaşılmaktadır.¹¹²⁸

b.5. Kurtuluş İçin Peygamberi Rehber Edinmenin Gerekliliği

İnsanın dünya ve ahiret saadetini elde etmede iki rehberden biri akıl diğeri vahiydir. Kur'ân, inkârcıların, ilahî daveti kabul etmemekte haklılıklarını kanıtlamak için sıklıkla başvurdukları bir argümandan bahsetmektedir. Buna göre onlar bir beşerin kendilerini doğru yola çıkaramayacağı dillendiriyorlardı.¹¹²⁹ Kur'ân birçok ayette bu iddiayı çürütmüştür.¹¹³⁰ Onların bu savı, Kur'ân'da cennet ve cehennem tasvirleri vesilesiyle de boşa çıkarılmıştır. Bu bağlamda ahirette pişmanlıklarını ifade eden cehennemliklerin “size Peygamber gelmedi mi?” sorusuna muhatap olacakları haber verilmektedir.¹¹³¹ Bu noktada Kur'ân, dünya hayatında doğru rehber uyanların cennette maddi ve manevî nimetlere erişeceğini bildirirken, bunun aksine dünya hayatında sürü psikolojisi ile körü körüne rehber (kılavuz) zannedilip ahirette esasında rehzen (yol kesen) olduğu anlaşılacak önderlere,¹¹³² liderlere uyup inkârcı, batıl bir hayat çizgisi takip edenlerin cehennemlik olacaklarını haber vermektedir. Bu konuya birçok cehennem sahnesinde değinilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân'da cennete ve cehenneme dair canlı anlatımlar münasebetiyle muhatap aklını vahyin ve vahyi tebliğ, tebyin eden ve onu yaşayarak toplumuna örnek olan Hz. Peygamber'e uymak teşvik edilirken, sahip oldukları konumlarına aldanarak aslında rehber olmadıkları, kendilerini bile korumaktan aciz oldukları öteki alemde anlaşılacak olan önderlere, liderlere körü körüne tabi

¹¹²⁸ Naml, 27/83-84.

¹¹²⁹ “Bir beşer mi bizi doğru yola çıkaracak!” Teğâbun, 64/6.

¹¹³⁰ Bkz. İbrâhim 14/10-11; Kehf 18/110; Mü'minûn 23/24, 33; Furkan 25/7.

¹¹³¹ En 'am, 6/130; Mülk, 67/8; Mu'min, 40/50; Zümer, 39/71; İnkârcıların, peygambere uymadıkları için pişman olacaklarını bildiren ayetler A 'raf, 7/53, 101; Tevbe, 9/70.

¹¹³² Mizana vur görüştüğün ahbabını el hazar

Rehber tasavvur eylediğün rehzen olmasın.

Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân'ın Türkçe Meali ve Tefsiri*, (İstanbul, Kitap kalbi Yayıncılık, 2018), 1/142.

olmaktan sakındırdığı ortaya çıkmaktadır.¹¹³³ Allah'ın ayetlerini okuyan peygamberler geldiğinde, korunanlar ve uslananlar için korku ve hüznün olmayacağı bildirilmektedir. Bunun aksine Allah'ın ayetlerini yalanlayanların, onları kabule yanaşmayanların cehennemlik olacağı haber verilmektedir.¹¹³⁴

Kur'ân, dünyada peygamberlere uyanları, iradelerini doğru kullananları Allah'ın hidayete erdireceğini bildirmektedir. İlahî Kelam, bu hayat çizgisinin akibetinin dünya ve ahiret saadeti olduğunu belirtmektedir. Kur'ân, diğer tarafta böylesine bir mutluluktan mahrum olanlardan da söz etmektedir. Kur'ân'da bu kimselerin en önemli özelliklerinden birinin peygamberleri dinlememeleri olduğu sıklıkla tekrarlanır. Bu husus özellikle cehennem anlatımları münasebetiyle de vurgulanmaktadır. Peygamberi yalancılıkla itham eden varlıklı despot müşriklerin cezalarının dünyada sona ermediğine dikkat çekilmektedir.¹¹³⁵ Nitekim “*Nimet içinde yüzen o yalanlayıcıları bana bırak*”¹¹³⁶ ibaresi, bu tehdide işaret etmektedir. Bunun dışında Allah ve Peygamberine itaat uyanların cennette beraber olacakları bildirilmektedir.¹¹³⁷

Kur'ân'da peygamberlerin mesajlarının öz ve muhteva bakımından aynı olduğu muhatapların dikkatlerine arz edilmektedir.¹¹³⁸ Örneğin, Hûd suresinde cennet ve cehennem sahnelerinin takdim edildiği bağlamda Hz. Nûh'un, Hz. Mûsâ ve Hz. İbrâhim'in çağrısının aynı olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda bu peygamberlerin tebliğine muhatap olan toplumların gerçek dine karşı tutumlarında benzerlikler olduğu haber verilmektedir.

¹¹³³ Bakara, 2/166-167; Sad, 59-64.

¹¹³⁴ Bkz. A'raf, 7/35

¹¹³⁵ Müzzemmil, 73/11-14.

¹¹³⁶ Müzzemmil, 73/11.

¹¹³⁷ Nisa 69-70.

¹¹³⁸ Hûd, 11/105-108.

Ayrıca yüce Allah'ın zor günde yardımının, elçilere imandan geçtiğini bildirmektedir. Mesela, bu konuda “*Şüphesiz peygamberlerimize ve iman edenlere hem dünya hayatında hem şahitlerin şahitlik edecekleri günde yardım ederiz.*”¹¹³⁹ buyurmaktadır. Şu halde Kur'an'ın peygamberler tarihine de gönderme yaptığı ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple bütün olarak vahiy tarihi dikkate alındığında Allah'ın elçilerine iman edenlerin zor günde Allah'ın yardımı ile karşılaşırken; Allah'ın elçilerini inkâr edenlerin o zor günde Allah'ın inayetinden mahrum olacakları ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Mümin suresinde ateşin içinde zayıf olanlar ile büyüklük taslayanların tartışmasını arz edildiği kontekstte onların Allah'ın elçilerini yalanlamış olduklarının belirtilmesi manidardır.¹¹⁴⁰

Bu merhalede ayetlerde herkesin öleceğinin hatırlatılmasının istenmesi anlamlı olsa gerektir. Buna göre insanların yargılanmak üzere huzuru ilâhîde biz araya geldiklerinde peygamberin ve inkârcının savını izhar edeceği haber verilmektedir. Dolayısıyla dünya ve ahiret saadetinin yol yordamını gösteren bu açıklamalardan her insanın, öteki dünyada cezalandırılmayı doğuracak inanç ve eylemlerden kaçınması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu durumda insanların duyguları ile değil, basiretiyle davranmasının lüzumu ortaya çıkmaktadır.¹¹⁴¹

Buraya kadar yapılan izahlardan eksiksiz bir hikmet olan uyarı ve haberleri ihtiva eden Kur'an'da geçen cennet ve cehennem tasvirleri kontekstinde Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Peygamber'e inanmayı gerekli kılan noktalar üzerinde durulduğu ortaya çıkmaktadır. Mümin, 40/70. ayetinde yer alan tehdit ifadesi, ilahî vahye ve onu tebliğ eden elçiye imanın gerekli olduğuna dikkat çekerken inkârcıların uzak gördüğü kıyamet, ahiret, hesap, ceza ve mükâfat gibi konuların esasında yakın olduğunu haber

¹¹³⁹ Mu'min, 40/51.

¹¹⁴⁰ Bkz. İbrahim, 14/21; Sebe, 34/33; Mu'min, 40/47-48;

¹¹⁴¹ Sâffât, 37/30.

vermektedir. Nitekim bu ayette “*Kitabı ve peygamberler ile gönderdiklerimizi yalanlayanlar yakında elbette bilecekler...*” buyrulmaktadır. Sonuç olarak Allah’ın insanları yaratılışına uygun bir konuma erişebilmeleri için her devirde resuller gönderdiği, onların, ahirette mazeret öne sürmemeleri için¹¹⁴² peygamberler yoluyla onlara, dünya ve ahiret saadetini elde edecek prensipleri gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bütün bu açıklamalardan cennet ve cehennem sahnelerini arz eden ayetler vesilesiyle Hz. Peygamber’in (as.) insanları içinde bulunduğu kötü hal konusunda uyarıcılık misyonuna dikkat çekildiği tezahür etmektedir. Zira Hz. Peygamber’in “nezîr” (uyarıcı) olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴³ Şu halde Hz. Peygamber’in insanların geçici ve ayartıcı dünya hazlarına aşırı gönül verip istikametten sapmalarına mani olmak gibi yüce bir gaye ile gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Kur’ân’da Hz. Peygamber’in, insanları uyurma görevini layığıyla yaptığı belirtilmektedir.¹¹⁴⁴ Dolayısıyla hiç kimsenin, ahirette mazeret öne sürme hakkı olmadığı ortaya konulmaktadır.

Dünyada peygamberin çağrısına ve uyarılarına kulak tıkayıp inkâr ve isyanlarını sürdürmekte direnenlere dair Kur’ân’da birçok örnek vardır.¹¹⁴⁵ Şu halde Hz. Peygamber’in insanların göz alıcı, gönül çelici, fânî ve aldatıcı dünya zevklerine kapılıp doğru yoldan çıkmalarını önlemek gibi yüce bir gaye ile gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kur’ân’da Hz. Peygamber’in vahyi tebliğ ederek, gerekli açıklamaları yaparak insanları uyurma vazifesini hakkıyla yerine getirdiği belirtilmektedir.

¹¹⁴² Nisa, 4/165; İsrâ, 17/15; Tâhâ, 20/134; Kasas, 28/47,59.

¹¹⁴³ Furkan, 25/1-3. Uyarıcı nitelemesinin burada Kur’ân için kullanıldığı da söylenmiştir ki buna göre yukarıda Hz. Peygamber’le ilgili olarak kaydettiğimiz açıklamalar bu yoruma göre de geçerli olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim Kur’ân’ın uyarıcı ve kurtarıcı özelliğini vurgulayan ayetler de vardır. Bkz. İsrâ, 17/9-10.

¹¹⁴⁴ Bkz. Nisa, 165; Maide, 5/19

¹¹⁴⁵ Bkz. Mülk, 67/8-11, Ahzab, 30/66-67; En’âm, 6/130; Zümer, 39/71; Mu’min, 40/50; A’raf, 7/53; İbrahim, 14/44

Dolayısıyla kimsenin, ahirette “*Bizi uyaran olmadı, biraz yardım görseydik böyle olmazdık*” demeye hakkı olmadığı ortaya konulmaktadır.

Cennet ve cehennem tasvirleri kontekstinde müşriklerin Hz. Peygamber’e karşı olumsuz tavır ve iftiralılarının ahirette cezayı gerektirdiğini vurgulamaktadır. Örneğin, Hûd suresinde “Muhammed, Kur’ân’ı, kendi uydurdu” diyerek¹¹⁴⁶ haksızlık yapan zalimlerin ahirette Allah’ın huzuruna çıkarılacaklarını ve dünyada işledikleri zulmün hesabını vereceklerini, o zaman şahitler yani melekler, peygamberler, âlimler, sâlih müminlerin, bu zalimlerin Allah’a karşı yalan uydurup iftira ettiklerine dair şahitlik edeceklerini ve bunların Allah’ın lânetine uğramalarını isteyeceklerini haber vermektedir. Çünkü bunlar, yukarıdaki suçları dışında Allah yolundan alıkoyan, dosdoğru yolu eğri göstermeye çalışan ve ahireti inkâr eden insan tipinin örnekleridir. Hûd suresindeki söz konusu ayetlerde Kur’ân’ın, ilahî kelim olduğunu reddetmeye cüret eden, ekonomik, bedenî, ilmî, siyasî, toplumsal ve psikolojik gücünü Kur’ân’a karşı kullananların zalim oldukları ve Allah’ın lanetine müstahak oldukları ve O’nun rahmetinden mahrum kalacakları bildirilmektedir.¹¹⁴⁷

Konuyla ilgili bir diğer misal Mu’minûn suresinde geçmektedir. Surede müşriklerin, onun peygamberliğini tanımamalarının asıl sebebinin gerçeği sevmemeleri, ona inananları aşağı görmeleri, onların gerçek üzere olduğunu kabul etmeyi gururlarına yedirememelerinin verdiği haset olduğuna işaret edilmektedir.¹¹⁴⁸ Burada bu zaafın yalnızca nüzûl dönemindeki cahil ve kaba müşriklerine özgü olmadığını kaydetmek

¹¹⁴⁶ Hûd, 11/13.

¹¹⁴⁷ Hud 11/13-18.

¹¹⁴⁸ Mu’minûn 23/67-70; et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 17/87; Müşriklerin Kur’ân üzerinde düşünmediklerine dair bkz. Muhammed, 47/24.

gerekir. Dolayısıyla söz konusu zaaf tarihin muhtelif dönemlerinde hatta günümüzde de misallerine rastlamanın mümkün olduğu ciddi bir insanlık problemidir.¹¹⁴⁹

Öte yandan Allah Teâlâ, Kur'ân'da kendilerine arz edilen açık delillere rağmen inkârı tercih ettikleri için Allah'ın hidayetinden mahrum olanları imanın aydınlık yoluna girmeleri için sıklıkla çağrı yapılmaktadır. Bu çağrıların yararı olmaması halinde Hz. Peygamber'i teselli için kendisini bu sonucun mesulü görmemesi talep edilmektedir.¹¹⁵⁰ Hz. Peygamber'in tebliğinin yarar vermesinde Allah tarafından insana bahşedilen bilgi araçlarını yaratılış amacına uygun kullanmasının etkisinin büyük olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu vesileyle Kur'ân, asıl mühim olan şeyin kıyametin vakit gibi detayları bilmek olmayıp, insanın kendi göreceği muamele olduğunu vurgulamaktadır.¹¹⁵¹

Kur'ân, cennet ve cehennem tasvirleri bağlamında tevhide çağrı yaparken ve şirk inancını eleştirirken insanın, dünya hayatını düzenlemede ilahî vahyin ortaya koyduğu ve Hz. Peygamber'in tebliğ ve tebyîn ettiği prensipleri, ölçü alması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu açıklamalar ışığında şirk inancının temelinde ilâhî vahyin ve onun tebliğcisi olan peygamberlerin rehberliğini kabul etmemek olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum şirk akidesine saplanan insan tipinin, fitratında var olan Allah ile bilgisel iletişim kabiliyetini kullanamadığı göstermektedir.¹¹⁵²

Kur'ân'da vahyi tebliğ eden peygamberleri rehber edinmenin kurtuluş açısından gerekli olduğu ortaya konulurken daha çok peygamberlere uymayıp yanlış rehberlere uyanların üzerinde durulduğu fark edilir. Özellikle cehennem sahnelerinin arz edildiği birçok örnekte bu husus vurgulanır. Buna göre dünyada kendinden emin bir şekilde inkârcılıkta direnen ve böbürlenmiş kimselerin ahiretteki halleri gözler önüne

¹¹⁴⁹ Kur'ân Yolu Tefsiri, 4/34-35.

¹¹⁵⁰ Bkz. Bakara, 2/119.

¹¹⁵¹ Tâhâ, 20/105, 111; Kıyamet hakkında bkz. A'râf 7/187.

¹¹⁵² Bkz. Albayrak, *İnsan-Ğayb İlişkisi*, 269-272.

getirilmektedir. Ayrıca bu anlatımlarda inkârcı önderlerin uydusu olanların, suçu liderlere yükleme çabalarının bir yararı olmayacağı resmedilmektedir.¹¹⁵³

Kur'ân'da insanları irşat etmekle ilgili olarak duyuru ve öğüt verme gayretinden vazgeçmemek gerektiğine dikkat çekilmektedir. Nitekim inkârcılıkta ileri gitmiş bazı milletlerden örnekler sunulup uyarıların sürdürülmesi bu tezi teyit etmektedir. Kur'ân'da korkan kişi ile azgın kişinin mukayese edildiği A'la suresinin 10-11. ayetleri¹¹⁵⁴ bağlamında müfessirlerin, uyarı yarar sağlasın veya sağlamasın peygamberin ikaz etmesinin gerekli olduğu şeklindeki yorumları da bu görüşü güçlendirmektedir.¹¹⁵⁵ Ancak inkârda kararlılık gösteren, gerçekle alay eden insanlara öğüt vermek onların inkâr ve inatlarını artırmaktan başka bir işe yaramaz. Bu yüzden Allah, “*O halde bizi anmaktan yüz çevirenden ... sen de yüz çevir*” buyurmuştur.¹¹⁵⁶ A'la suresinde belli bir grup değil, öğüde muhatap olan herkes kastedildiği için muhatapların sayısı az veya çok olsa da bir kısmının öğütten mutlaka yararlanacağı kesindir.

Kur'ân'a göre her şey için iki yön bulunmaktadır. İki yön hadiseler için dünyada görünen ve ahirette ortaya çıkacak olan hakikat veçhesidir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in görevini ulviliği ve kâfirlerin hevalarına saplanıp kalmalarının bayağılığı zamanı gelince gün yüzüne çıkacaktır. Böylece Allah Resûlü'nün yaptığı tebliğ işinin, inkârcıların sandıkları gibi gelip geçici olmadığı ortaya çıkmaktadır.¹¹⁵⁷

Kur'ân, inkârcıların geçmiş milletlerin başına gelen felaketlerden haberdar olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁵⁸ Bu bağlamda ibret için elçiler yoluyla başka örnekler

¹¹⁵³ Sebe, 34/31

¹¹⁵⁴ Ayetteki “*öğüt fayda verirse*” diye meali verilen ifade, “Öğüt mutlaka fayda verir” şeklinde anlamaya da elverişli olduğu belirtilmektedir. Bkz. *Kur'ân Yolu*, 5/604-605.

¹¹⁵⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* 31/144.

¹¹⁵⁶ Bkz. Necm 53/29.

¹¹⁵⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/44; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* 29/31.

¹¹⁵⁸ Bkz. İbrahim, 14/9; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 13/243.

de getirilmîş, insanı yoktan yaratan Allah'ın öldükten sonra diriltmeye kâdir olduğuna, dünyada azap ettiği gibi ahirette de azap edeceğine dikkat çekilmiştir. İnkârcıların ise, vahyin bu desteğine kulak asmadıkları vurgulanmaktadır. Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'e geçmiş kavimlerin düştüğü kötü durumlara düşmemeleri ve dünyada iken ahiret hayatına hazırlık yapmaları için insanları uyarmasını emretmiştir.¹¹⁵⁹ Görüldüğü üzere Kur'ân, cennet ve cehennem tasvirleri münasebetiyle muhataba tarih bilinci de vermek istemektedir. Zira Kur'ân'da zikredilen tarihi bilgilere dair açıklamalardan, bu bilgilerin amacının, muhatapların, geçmiş milletlerin Allah ile varoluşsal ilişkide yaşadıklarından ibret ve ders çıkararak dünya ve ahiret mutluluğuna erişmelerini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır.

b.6. İnkârcı Liderleri Rehber Edinmenin Sonu

Kur'ân, Allah isyan konusunda hiç kimseye itaat edilmeyeceğinin vurgular. Bu bağlamda Firavun ve yanındakilerin, inkârcılıkta ısrar etmeleri nedeniyle akıbetine işaret edilmesi önemli dersler barındırmaktadır.¹¹⁶⁰ Kur'ân'ın getirdiği ölçüye göre Allah'a isyan konusunda ana-baba dahil hiç kimseye boyun eğmeye izin yoktur. Kur'ân böyle bir halde yöneteni ve yönetileni sorumluk konusunda müsavi görmektedir. Hûd, 98.ve 99. ayetlerde Firavun ve ona tabi olanların kıssası örneğinde insanların kendilerine kılavuzluk edecek kimseleri bilinçli seçmelerinin lüzumuna işaret edilmesi muhatap için önemli bir uyarı niteliğindedir.¹¹⁶¹

Allah Teâlâ, Firavun ve ona uyanların sonunu örnek göstererek insanlığa bazı önemli ikazlarda bulunmaktadır. Öncelikle nüfuzlu olan inkârcı ve ahlaksız baskın grupların peşinden gitmek yerine Allah karşısında kendisini mükellef durumuna

¹¹⁵⁹ Bkz. İbrahim, 14/4-45; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 13/713-714.

¹¹⁶⁰ Bkz. Nâziât79/24.

¹¹⁶¹ Hûd, 11/96-99.

düşüren inanç ve ameller konusunda tercihlerini hür iradeleriyle kendilerinin yapması gerektiği vurgulanmaktadır. Aksi durumda nimet ve azap tablolarını takdim edemeyenler kontekstinde ahiret aleminde kimsenin kimseyi kurtaramayacağı, meleklerin bile yardım taleplerine olumsuz karşılık verecekleri haber verilmektedir. Burada diğer bir uyarı insanın kendi kurtuluşunu arama vazifesini kıyamet gününe bırakmaması, kurtuluş yollarını dünya hayatında araması gerektiğidir.¹¹⁶²

Mekkeli putperestlerin lideri öncülüğünde İslâm'a karşı tam bir dayanışma halinde mücadele verdikleri belirtilmektedir. Bu konuyu işleyen ayetler Kur'ân'ın ilk muhataplarından başlayarak batıl inanç ve ideolojiler uğruna dayanışma içerisinde olanlara, bu uğurda liderlik edenlere ve onları destekleyenlere ikaz niteliği taşımaktadır. Bu noktada Arap müşriklerinin, maddî çıkarlarını ve toplumsal konumlarını korumak için İslâm dininin inanç esaslarını, ahlâka ve sosyal hayata dair esaslarını kabul etmedikleri ortaya çıkmaktadır.¹¹⁶³ Böylece inkârcı tutumların arka planında psikolojik ve sosyolojik nedenlerin tesirinden söz edilebileceğini kaydetmekte fayda vardır. Kur'ân'da bu konuyu ele alan kontekstlerde liderlerin ahirete kendilerinin bir güçlerinin olmadığını, tabi olanların, azgın bir kavim olduğunu ifade ederek kendilerini savunacakları bildirilmektedir. Bu durum orada gerçeği anlayacağı bildirilen söz konusu kesimlerin, o zaman anlamalarının faydasının olmadığını göstermesi bakımından ibret vericidir.

Zayıflar ile büyüklenenlerin çekişme sahnesinin takdim eden anlatımlarda büyüklenenlerin, kendilerini savunacaklarına dikkat çekilmesi muhataplar için önemli bir ders vermektedir.¹¹⁶⁴ Zira buna göre onların geçmişten, tarihten ibret almadıklarına nazar-ı dikkate sunulmuştur. Bu bağlamda hüsrana uğrayan her inatçı zorbanın

¹¹⁶² Mü'min, 40/47.

¹¹⁶³ Sâffât, 37/25-26.

¹¹⁶⁴ İbrahim, 14/21.

mazeretlerinin olmayacağı anlaşılmıştır. Onların tarihten ibret, ders almadıkları, “*Hani bundan önce sizin için zeval yok diye yemin etmiyor muydunuz? Nefislerine zulmedenlerin yerlerinde oturmamış mıydınız? Onlara ne yaptığımız size belli olmuş değil miydi? Size meseller vermemiş miydik?*”¹¹⁶⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Böylece ahirette tâbilerin kınamasına maruz kalan liderler, dünyada iken hem kendilerini hem de tâbilerini aldatmış olduklarını anlayınca, “*Allah bizi doğru yola iletmiş olsaydı biz de sizi iletirdik*” diyerek tâbilerden özür dilemeye çalışacakları bildirilmektedir. et-Taberî’nin bu cümle ile ilgili yorumuna göre mana “*Bugün Allah’ın azabını savacak bir şeyi Allah bize açıklamış olsaydı biz de onu size açıklardık, siz de onunla Allah’ın azabından korunurdunuz. Şimdi sızlansak da katlansak da fayda vermez.*” şeklinde ifade edilmiştir.¹¹⁶⁶

Ayrıca bu mevzu ile ilgili olarak insanların inkârcılıkta derecesine göre muhtelif zümrelere ayrılmasının belirtilmesine de değinmek icap eder. Zira bu hususu zikreden ayetin, tefsircilerin çoğunluğu tarafından tamamen kâfirler ile ilgili olduğu belirtilmiştir. Buna göre her zümre için cehennemde kendi durumuna muvafık bir tabaka söz konusudur. Dolayısıyla inkârda öncülük edenlerin azabının daha ağır olacağı haber verilmektedir.¹¹⁶⁷ Bu konu ile ilgili olarak cennet ve cehennem anlatımları bağlamında dikkati celbeden bir diğer konu yanlış fikre ve inanca saplanmanın kınanmasıdır. Kur’ân’da muhatapları şirk inancından vazgeçirmek için Allah’ın birliği, kesin olarak vurgulanıp O’nun birliğini ortaya koyan kanıtlara dikkat çekilir.¹¹⁶⁸ Hâlâ şirkte ısrar edip kınananların. zalimler olduğu ifade edilir. Örneğin, Bakara, 2/165. ayette “*...Keşke zalimler azabı gördükleri zaman (anlayacakları gibi) bütün kuvvetin Allah'a ait*

¹¹⁶⁵ İbrahim, 14/15.

¹¹⁶⁶ et-Taberî, *Câmiu'l-Beyan* 13/199.

¹¹⁶⁷ Bkz. Nahl 16/88; Ankebût 29/13.

¹¹⁶⁸ Söz konusu ayetler için bkz. Neml, 27/59; Ra’d, 13/4.

olduğunu ve Allah'ın azabının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilselerdi.” buyrulmaktadır.¹¹⁶⁹ Böylece zulmün asıl anlamının, yanlış fikre ve inanca saplanmak olduğu anlaşılmaktadır.

Şirk inancı ile aklın ve vahyin rehberliğinden uzaklaşmak arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından Kur’ân’da Allah’ın, putperestlerle taptıkları varlıkları huzurunda sorgulayacağı ve bunların, kendilerine tapanlara karşı şahitlik edeceklerinin haber verilmesi dikkat çekicidir. Buna göre Allah Teâlâ’nın sınırsız kudretiyle ahirette can verilen tapılan varlıkların, müşriklerin Allah’a ortak koşmaya hazır olduklarını söyleyecekleri bildirilmektedir.¹¹⁷⁰

Hz. Peygamber’in azabın yakın olduğu uyarısı karşısında müşriklerin tavırlarından bahsedilmesine değinmek gerekir. Bu hususa Rum, 12. ayette dikkat çekilmektedir. Burada şirke saplanıp kalanların ümitsiz ve şaşkın kalıverecekleri haber verilmektedir. Bu ayette geçen “müblisûn” sözcüğünün mastarı olan “iblâs”, lafzının özellikle başına aniden bir felaket geldiğinde şaşkın hale dönen¹¹⁷¹ veya bir münakaşada karşı tarafın öne sürdüğü güçlü bir kanıt karşısında suspus olan için kullanıldığını belirtilmesi manidardır.¹¹⁷² Fahrüddin er-Râzî’nin bu kelime ile ilgili izahlarını buraya iktibas etmekte fayda görüyoruz:

“Günaha saplanmış kimsenin durumu dünyada kendini nefsinin arzularına kaptırmışken sözünün doğruluğunda kuşku bulunmayan peygamber ona perişan ve rezil edecek bir azabın kendisine doğru gelmekte olduğunu haber verir, şeytan ve kötülüğü emreden nefis ise o putların kendisini kurtaracağını söyler. Ama kıyamet günü gelip

¹¹⁶⁹ Bakara, 2/165,

¹¹⁷⁰ Furkan, 25/17-19; *Kur’ân Yolu Tefsiri*, (Ankara, DİB. Yay., 2003), 4/114-115.

¹¹⁷¹ et-Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 21/26.

¹¹⁷² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/199

çattığında ilk karşılaşacağı manzara o putların ateşe atılışdır, bunu görünce o da ümidini büsbütün yitirir ve şaşkınlık içinde donar kalır.”¹¹⁷³

İnsanın sevilmesi meşru olan Allah'ın dışındaki varlıkları sevmesinin buradaki tavırla ilgisi olmadığını kaydetmek gerekir. Zira sevgi, Allah'ın insana verdiği doğal ve aynı zamanda lüzumlu bir haldir. Kur'an'ın bu bağlamda dikkat edilmesini istediği konu başka sevgilerin Allah sevgisini unutturmaması ya da bu sevginin önüne geçmemesidir. Çünkü diğer sevgiler Allah sevgisini unutturur veya bu sevginin önüne geçerse insanın düşünce, duygu ve inançlarını, hayatını ve davranışlarını düzenlerken aşırı bağlandığı şeyleri ölçü alacağı bir realitedir. Nitekim bazı müfessirler, burada söz konusu olan varlıklardan maksadın putlar; bazıları da liderler olduğunu ifade etmişlerdir.¹¹⁷⁴ Bu noktada Fahreddin er-Râzî, mutasavvıfların görüşüne göre Allah'ı unutturacak kadar aşırı bağlanılan her şeyin, ayette dikkat çekilen varlıklar kapsamına girdiğini belirtmiştir.¹¹⁷⁵

Konuyla ilgili bir diğer örnekte Firavun ve adamlarının ateşe çağıran önderler olarak anlatıldığı ayetlerdir.¹¹⁷⁶ Bu konuda Kur'an'ın hakkın karşısında duran zorbalara, umumiyetle etrafındakileri ve yönettikleri kişileri arkalarından sürüklediklerini ortaya koyması da dikkat çekicidir. Kur'an'da “müstekbirler” (büyüklük taslayanlar) denilen, siyasî ve ekonomik güç sahibi bir aristokrat kesimin, bir de bunların etkisinde kalan ve genellikle zayıfların yani mevki ve itibarları düşük olanların oluşturduğu etkisiz çoğunluktan bahseden örneklerde de insanların rehber tasavvur ettiklerine dikkat etmeleri gerektiği vurgulanmaktadır.¹¹⁷⁷ Burada söz konusu olan ikinci zümrenin, dünyadayken kendi özgür iradeleriyle hareket etmek yerine,

¹¹⁷³ Râzî, *Mefâttihu'l-Gayb*, 25/103-104

¹¹⁷⁴ Bakara, 165-166.

¹¹⁷⁵ Râzî, *Mefâttihu'l-Gayb* 4/204.

¹¹⁷⁶ Kasas, 28/42; Hüd, 98; Hz. Mûsâ ve Firavun hakkında bilgi için bkz. Bakara 2/49 vd.; A'râf 7/103-156; Nâziât79/24.

¹¹⁷⁷ Bkz. İbn Atıyye, 4/563.

baskıcı zümrenin uydusu olmaları sebebiyle öteki dünyada hep birlikte ateşe atılacakları haber verilir.¹¹⁷⁸ Böylece insan için dünya ve ahirette saadete götüren en salim yolun, nefsanî arzulara uymak, başkalarının uydusu olmak yerine Allah Resûlünü dinlemek, onun tebliğ ettiği hakikatlere meyiletmek onun hayat çizgisini örnek almak olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda et-Taberî'nin, Araplardaki manasını göz önüne alarak “imam” kelimesinin, önder, lider olduğuna ilişkin görüşü tercih etmesi de manidar olsa gerektir.¹¹⁷⁹ Buna göre Allah'tan başka insan, nesne ve makama aşırı sevgi besleyenler için, ilahî hitabın tüm uyarılarına karşın şirke düşenler için necat ümidi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Kur'ân, ahiret evinin sahiplerinin yeryüzünde böbürlenmeyenler, bozgunculuk yapmak istemeyenler olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁸⁰

Gerçekte önder olmayan zümrenin peşine takılma konusunda dikkat çekilen bir diğer husus onların kendilerine uyanlar kadar aciz varlıklar olduğunun ahirette ortaya çıkacağıdır. Örneğin, Gâfir suresinde tabî olan zümrenin peşinden gittikleri önderlerine “*Şimdi bu ateşin hiç olmazsa bir kısmından bizi kurtarabilir misiniz?*”¹¹⁸¹ sorusu yönelttikleri sahne oldukça etkileyicidir. Zira istekte bulunanların, kimseyi kurtaracak güçlerinin olmadığı gerçeğini görmüşlerdir. Esasında istekte bulunanlar da bu gerçeğin farkındadır.¹¹⁸² Böylece ahirette rehber olduğu tasavvur edilen ama esasında yol kesici olduğu anlaşılan önderlerin aciz oldukları yüzlerine karşı söylenecektir.

¹¹⁷⁸ Bkz. Mü'min, 40/47

¹¹⁷⁹ Bkz. İsrâ, 17/71; et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 15/127.

¹¹⁸⁰ Kasas, 28/83.

¹¹⁸¹ Mu'min, 40/47.

¹¹⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/74.

C. Cennet ve Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah ile İnsan Arasında Varoluşsal/Ahlaki İlişki

İlahî kelama göre Allah, insanın düşünce, inanç ve davranışlarına göre muamelede bulunur. Allah ile insan arasında onun mükellef olduğu yaştan ölümüne kadar çok güçlü bir rabıta vardır. İlahî hitabın başından sonuna kadar bu mevzu üzerinde durduğunu söylemek mümkündür. Allah tarihte insanlarla, topluluklar ile girdiği varoluşsal/ahlaki münasebeti kıssalar üslubunda olduğu gibi cennet ve cehennem sahnelerinde edebî tasvir üslubu ile diyalektik tarzıyla bazen uzun bazen kısa şekilde anlatmaktadır. Bu durumda Kur'ân'ın, nimet ve azaba dair tasvirleri yoluyla bundan önce de belirttiğimiz gibi Allah ile insan arasında olan sürekli ilişkide onun kazançlı çıkmasının yolu yordamı konusunda dersler, ibretler, nasihatler verdiği anlaşılmaktadır. Şimdi Allah ile insan arasındaki ahlaki ilişkiyi cenneti ve cehennemi tasvir eden ayetler bağlamında ortaya koymaya çalışacağız.

Kur'ân'a göre insan, iyi olma potansiyeline sahip olduğu gibi kötü olabilme imkanlarına da sahiptir. İnsanın ahlâkî davranışlarda bulunmasında Allah ile münasebetinin doğrudan etkisi vardır. Bu durum Allah'ın insanın tutum ve davranışlarına göre muamelede bulunduğunu göstermektedir. O'nun bu tavrı, insanların şahsiyet olarak inşasında oldukça etkili bir role sahiptir. Şu halde Allah ile samimi, içten bir ilişki kurabilmeyi başaranların Allah'tan gelecek olumlu etkilere açık olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşın Allah'ı sıklıkla unutanların O'ndan gelecek olumsuz tesirlere açık olacağı anlaşılmaktadır. Bu konuya cennet ve cehennem anlatımlarında da dikkat çekilmektedir. Buna göre söz konusu anlatımlar yoluyla Allah ile içten bir münasebet kurabilenlerin ahirette maddi ve manevî nimetlerle müjdelendiğini söylemek mümkündür.

Cennet anlatımları bağlamında Allah ile samimi bir ilişki kurabilmeyi başaranlara karşı yüce Allah'ın olumlu tavırlarına örnek teşkil eden ayetleri şu şekilde sıralamak mümkündür. Buna göre cennet nimetleri iman edip salih ameller işleyenler,¹¹⁸³ takva sahibi olanlar,¹¹⁸⁴ muhsinler yani kulluğu en iyi şekilde yapmaya çalışanlar,¹¹⁸⁵ sadıklar (doğrular),¹¹⁸⁶ Allah'tan razı olmuş ve O'nun kendilerinden razı oldukları¹¹⁸⁷ Rablerine gönülden boyun eğenler,¹¹⁸⁸ sabredenler,¹¹⁸⁹ tövbe edenler,¹¹⁹⁰ arınanlar,¹¹⁹¹ istikamet üzere yani dosdoğru olanlar,¹¹⁹² Allah'a yakınlaştırılmış olanlar,¹¹⁹³, Allah'a ve ahiret gününe inanıp Cenab-ı Hakk'ın kalplerine inancı yazdığı ve kendinden bir ruhla desteklediği kimseler,¹¹⁹⁴ için olduğu bildirilir.

Bu durumda cennetlerde Allah tarafından kendilerine lütfedilen maddi ve manevî nimetler içerisinde resmedilen bahtiyar insanlar, dünya hayatında Allah'ın bahsettiği varlıksal kazanımları vahiy ile destekleyerek O'nun ile samimi ilişki kurabilmeyi başarmış olmalarına karşılık O'ndan gelen olumlu tavırlar sonucu söz konusu nimetlere erişmişlerdir. Birçok cennet sahnesinde bu hususu fark etmek mümkündür.

Öte yandan Kur'ân'a göre Allah Teâlâ, kendisini ciddiye almayanları, kendisini inkâr edenleri, O'na karşı saygısızlık yapanları, saptırır ve lanetler. O, inkârcılara, zalimlere, fasıklara yalancılara ve hainlere karşı doğru yolu göstermeyerek olumsuz tavır alır. Allah,

¹¹⁸³ Bkz. Bakara, 2/15; Nisa, 4/57; A'raf, 7/42, 43; Enfal, 8/4; Tevbe, 9/72; Yunus, 10/9; Ra'd, 13/29; İbrahim, 14/23; Nahl, 16/32; Kehf, 18/107; Hac, 22/23; Ankebût, 29/58; Rum, 30/15; Rum, 30/44; Lokman, 31/8; Secde, 32/19; Fâtır, 35/33; Mu'min, 40/40; Şûrâ, 42/22; Zuhruf, 43/72; Tûr, 52/19; Rahman, 55/60; Vâkıa, 56/10; Vâkıa, 56/24; hadîd, 57/12; Mümtahine, 60/12; Teğabun, 64/9; Talak, 65/11, Tahrim, 66/11; Burûc, 85/11; Ğaşiye, 88/9.

¹¹⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/15, 198; Ra'd, 13/35; Hicr, 15/45; Nahl, 16/31; Meryem, 19/63; Furkan, 25/15; Şuarâ, 26/90; Zümer, 39/20, 73; Duhân, 44/51; Muhammed, 47/15; Kâf, 50/31; Zâriyât, 51/15; Tûr, 52/17.

¹¹⁸⁵ Maide, 5/85; Zâriyât, 51/15.

¹¹⁸⁶ Maide, 5/119.

¹¹⁸⁷ Tevbe, 9/100.

¹¹⁸⁸ Hûd, 11/23.

¹¹⁸⁹ Ra'd, 13/24; Furkan, 25/75.

¹¹⁹⁰ Meryem, 19/60.

¹¹⁹¹ Tâhâ, 20/76.

¹¹⁹² Fussilet, 41/30.

¹¹⁹³ Vâkıa, 56/11.

¹¹⁹⁴ Mücadele, 58/22.

kâfirleri, zalimleri, hainleri, azgınları, büyüklük taslayanları, yeryüzünde bozgunculuk çıkarıcıları, aldatıcıları sevmez. Fakat bunların hiçbirine haksızlık da etmez. Azgınların dünyada da cezasını verir; ancak bazen onlara mühlet verir, onlara geniş fırsatlar, imkanlar hazırlar. O önce kendi iradeleri ile iyiye yönelmelerini murat eder, ancak onlar, kötülüklerde ısrar ederlerse onları cezalandırır. O, kullarının isyanını, emirlerine aykırı davranışlarını görür, bilir, fakat öfkeye kapılarak hemen onları cezalandırmaz. Son tahlilde Kur'ân'da cehennem sahnelerinde arz edilen maddi ve manevî azaba uğrayan bedbaht insanların bu hallere düşmelerinde Allah'ı inkâr etmeleri, O'nu sıklıkla unutmaları, ciddiye almamalarının etkisinin büyük olduğunu belirtmek mümkündür.

a. Cennet Sahneleri Bağlamında Allah ile Ahlaki İlişki Kurmayı Başarıların Tercih

Kur'ân, Allah ile insan arasındaki varoluşsal/ahlaki ilişkinin sağlıklı olarak yürütebilmesi için koyduğu prensipler vardır.¹¹⁹⁵ Bu ilkelere cennet ve cehennemin tasvir edildiği ayetler bağlamında da dikkat çekilmiştir. Bu ilkelerin başında iman gelmektedir. Dolayısıyla İslâm dininin inanç esasları olarak ortaya koyduğu Allah'a, Meleklerle, Kitaplara, Peygamberlere, Ahiret gününe inanmak¹¹⁹⁶ Allah ile insan arasındaki ahlaki münasebetin sıhhatli yürümesini sağlayan en başta gelen ilkedir. Bu bağlamda iman ile ahlaklı davranış arasında sıkı bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple Allah Teâlâ, zalim, acımasız, kibirli ve nankörlerin iman etmeyi başaramayacaklarını vurgular.¹¹⁹⁷ Sonuç olarak iman etmenin, insan için önemli bir başarı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada cennet sahnelerindeki zikredilen cennet ehli insanların Allah ile varoluşsal/ahlaki ilişkide ilk ilke olan iman etmeyi başardıkları tebellür etmektedir. Buna karşın cehennem sahnelerinde arz edilen cehennem ehlinin,

¹¹⁹⁵ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 82-83.

¹¹⁹⁶ Bkz. Atay, *Kur'ân'da İman Esasları*, s. 29.

¹¹⁹⁷ Bakara, 2/7; Yunus, 10/74.

iman etmeyi başaramadıkları görülmektedir. Sonuç olarak cennette maddi ve manevi nimetlere erişecek olanların en birinci özelliği, iman etmeyi başarmış olmalarıdır.

İnsanın Allah ile ahlaki ilişkisinin sağlıklı sürmesi için Kur'ân'ın koyduğu diğer önemli ilke İslâm dininde sâlih amel olarak kavramsallaşan güzel, iyi davranışlardır. Kur'ân'ın Allah ile sürekli ve sıcak bir münasebet tesis edilebilmesi için ön gördüğü müspet ve ahlaklı davranışlar sâlih amel kapsamında değerlendirilebilir. Bu noktada Kur'ân'ın temel konusunun, iman ve sâlih amel olduğunu söylemek mümkündür.¹¹⁹⁸ Kur'ân'ın bu iki temel konuyu anlatabilmek için ele aldığı konular, bu iki gayenin gerçekleşmesi yöneliktir. Buna göre cennet ehli insanların Allah ile varoluşsal/ahlaki ilişkide ikinci prensip olan güzel davranışlar noktasında da başarılı olduklarını söylemek mümkündür. Buna karşın cehennem sahnelerinde arz edilen cehennem ehlinin Allah ile ahlaki ilişki noktasında başarısız oldukları ortaya çıkmaktadır. Şu halde cennet ve cehennem sahnelerinin arz edildiği ayetlerde anlatılanların da esasında bu iki amacın yani iman ve güzele davranışın gerçekleşmesi için olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân'ın, cennet tasvirleri bağlamında ortaya koyduğu Allah ile ahlaki ilişki kurmayı başaranların özelliklerini detaylandırmak gerekirse dikkat çekilen ahlaki kavramları şöyle ifade etmek mümkündür. Öncelikle ebedi olan maddi ve manevi nimetlere nail olacakların ilk özelliğinin, iman, teslimiyet özellikle ahirete iman olduğu vurgulanır.¹¹⁹⁹ Bu özelliğin dışında onların salih amel sahibi oldukları,¹²⁰⁰ takva sahibi oldukları,¹²⁰¹ istikamet üzere oldukları,¹²⁰² yoksula, yetime, muhtaçlara yardım ettikleri,¹²⁰³ davranışlarında ihlası gözettikleri,¹²⁰⁴ çok iyilik yapan kullar oldukları

¹¹⁹⁸ Albayrak, *Tefsir Usûlü*, s. 82-83

¹¹⁹⁹ Sâffât, 37/52-56; Zuhruf, 43/69.

¹²⁰⁰ Hûd, 11/23; Zuhruf, 43/72; AhKâf, 46/14; İnsan, 76/5, 12.

¹²⁰¹ Duhân, 44/51.

¹²⁰² Fussilet, 41/30; Ahkâf, 46/13.

¹²⁰³ İnsan, 76/8.

¹²⁰⁴ İnsan, 76/9.

(ebrâr),¹²⁰⁵ istikamet üzere bir hayat çizgisi takip ederken karşılaştıkları zorluklara sabrettikleri,¹²⁰⁶ yaptıklarında Allah'ın rızasını gözettikleri,¹²⁰⁷ dünyada ahiret kaygısı taşıyarak yaşadıkları belirtilmektedir.¹²⁰⁸ Bu noktada onların ahirette maddi ve manevi nimetlere ulaşmalarının Allah'ın lütfu olduğu dikkatlere sunulur.¹²⁰⁹ Dolayısıyla İslâm dininde lütuf üzerine inşa edilmiş bir dindarlığın olduğu tezahür etmektedir. Öte yandan cennet sahnelerini takdim eden ayetler çerçevesinde görmenin, işitmenin manevi yönüne işaret edildiği fark edilmektedir.¹²¹⁰ . Dolayısıyla Kur'ân muhataplarını, bu özelliklere sahip olmaya teşvik (tergîb) etmektedir.

b. Cehennem Sahneleri Bağlamında Allah ile Ahlaki İlişki Kurmayı Başaramayanların Tercihi

Kur'ân'ın birçok ayetinde bu dünyada tabiat hadiseleri ve ilâhî vahyin bildirdikleri üzerinde düşünmeye çağırılmaktadır. Bu noktada yüce Allah inkâr edenleri, kendisine ortak koşanları, Allah'a ve kullarına karşı işlemiş oldukları haksızlıklardan dolayı şiddeti cezaya çarptırılacaklarını bildirilmektedir.¹²¹¹ Şu halde ilâhî kelâmın, insanlığı, Allah'ın birliği, yani tevhid inancına ulaştırmayı hedeflediği, ödevlerinin en başında Allah'ı her şeyden daha çok sevmek olduğunu hatırlattığı tezahür etmektedir. Nitekim Allah Teâlâ ilâhî hitabında Allah'ı en çok sevenlerin müminler olduğunu bildirmektedir.¹²¹²

Modern dönemde dünyevileşmenin etkisiyle değer yargıları da değişmiştir. Modernitenin saç ayaklarından biri olan hümanizm bencil, empati yoksunu vs. insanı

¹²⁰⁵ İnsan, 76/5.

¹²⁰⁶ İnsan, 76/12.

¹²⁰⁷ İnsan, 76/9.

¹²⁰⁸ İnsan, 76/7, 10.

¹²⁰⁹ A'raf, 7/43; Sâffât, 37/57; Duhân, 44/57

¹²¹⁰ Hüd, 11/24.

¹²¹¹ Râzî, 24/218; Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, 4/148; İbn Âşûr, *et-Tahrîr*, 20/42.

¹²¹² Bakara, 165.

üretmiştir.¹²¹³ Homoeconomicus olarak tanımlanan insan değer ölçüsü olarak maddeyi, zenginliği vs. ölçü almıştır. Modernitenin diğer saç ayağı da sekülerleşmedir. Sekülerleşmenin din dışarda bırakan/profan bir hayatı kurguladığını belirtmek mümkündür. Dolayısıyla bu dönemde dinden uzaklaşma olduğu tezahür etmektedir. Yani kutsalın yitirildiği bir dönem yaşıyor insanlık.¹²¹⁴ Kur'ân her çağa hitap eden evrensel bir mesaj olduğuna göre modern döneme de söyleyecekleri olmalıdır. Bu bağlamda ahireti, hesabı mükâfat ve cezayı hesap eden bir hayat çizgisi öngören Kur'ân, modern zihniyetin içine düştüğü bunalımdan çıkmasına katkı sunabilir. Modern insanın en önemli problemi ruhsaldır. Bu durumda modern zihniyetin çekim alanına girmenin sonucu manevî bunalım içerisine düşen ruhun bu bunalımdan kurtulacak menfezlere ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Bu merhalede vahye dayalı dini hayatın bu noktada ruha bu menfezleri sunacağını belirtmek gerekir. Şu halde en son ilahî mesaj olan Kur'ân'ın mesajlarının modern insanın ruhsal bunalımlarından kurtaracak pencereler sunması nedeniyle onun manevî dönüşümünü sağlamada önemli bir yeri olduğu kanaatindeyiz.

Öte yandan değerlerin taşıyıcısı olması gerektiğini düşündüğümüz üniversitelerin, bilim ve fikir adamlarının bu konuda bir sorumluluğu olsa gerektir.¹²¹⁵ Bu konuya dair değişik sebeplerden bahsetmek mümkündür. Bize göre fert ve toplum hayatında en güzel ahlakı tesis etmeyi hedefleyen İslâm dinine mensup olanlar arasında İslâm ahlakının istenilen düzeyde olmamasının sebeplerinden biri metafizik kaygının azlığı yani ahiret inancı konusunda yeterince hassas olunmamasının etkisi yadsınamaz. Sonuç olarak bilim ve fikir adamlarının fert ve toplumun ahlakının inşasında metafizik gerilimin, ahiret düşüncesinin ve inancının önemini açık bir şekilde dillendirmeleri gerekmektedir.

¹²¹³ Bkz. Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, s. 40

¹²¹⁴ Bkz. Şaban Ali, Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, (Ankara, Akçağ, 2012), s. 51; Bugünkü yaşam tarzımızı Tasvir eden Dalai Lama'nın "Çağımızın Paradoksu" adlı şiiri, Mahatma Gandhi'nin insanları ve toplumu mahvedebilecek yedi ölümcül günahı hakkında bkz. Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, ss. 51-53; Vehbi, Başer, "Modernizm ve Postmodernizm Arasında Kutsalın Yitirilişi" *İslâmiyât*, sayı, 3, temmuz-eylül 2001, 4/63, 65, 77, 78; Güler, "Dünyanın Başına Gelen "Derin Sapıklık" Dünyevîleşme", *İslâmiyât*, ss. 53-58.

¹²¹⁵ Bkz. Tarhan, *Değerler Psikolojisi*, ss. 54-57.

Müslüman, bireysel çıkarları için değil, İslâm ahlakının vücut bulması için mücadele eden kimse olmalıdır. Dolayısıyla Müslümanlığı yaşayarak örnek olma sorumluluğu vardır. Bu konuda güçlüklerle karşılaşabileceği uzak bir ihtimal değildir. Ancak Müslümanlar birlik içerisinde tek yürek, yek vücut hareket ederlerse bu konuda başarılı olmaları uzak bir ihtimal değildir. Esasında ittihadı İslâm modern dönem Müslümanların önemli problemlerinden biridir. Birçok bilim ve fikir adamı bu konuya dikkat çekmiştir. Marifet İslâm ahlakının edebiyatını yapmakta değil İslâm ahlakını önce birey olarak yaşayarak örnek olup İslâm ahlakının ön gördüğü uygun üsluplara başvurarak onun, toplumda yayılması için çalışmaktır. Allah'a inanmak ve güvenmenin, ahirete iman ve ahirete iman çerçevesine giren cennet ümidi ve cehennem korkusu, İslâm ahlakını yaşarken karşılaşılabilecek zorluklar karşısında çizgisini sürdürmede, bütünlüğünü korumada Mümini motive edici güç olduğu kanaatindeyiz. Örneğin, ihsan, ihlas, takva gibi kavramlar Müslümanın kendi bütünlüğünü korumasını sağlamasında etkili olan kavramlardır.

Bu bağlamda dünya ile ahiret dengesinin bozulması, amelî imandan bir cüz olup olmaması gibi günümüz inanç problemlerinin açık yüreklilikle tartışılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.¹²¹⁶ Genelde modern zamanda insanların kendilerine sunulan hayatı kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Dolayısıyla içinde bulunduğumuz modern dönemde insanların, ezbere, kopya edilmiş bir hayat yaşadığı ifade edilebilir. Bu merhalede dinin, kutsalın, hayata anlam kattığı tezini yok sayamayız.

Buraya kadar anlatılanlardan Kur'ân'ın, cennet ve cehennem sahneleri bağlamında insanın özellikle inanç ve inkâr psikolojisine, anlamına, kabiliyetlerine, sorumluluğuna dair açıklamalar getirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kendine yabancılaşma, sekülerleşmenin

¹²¹⁶ Coşkun, *Günümüz Akaid ve Kelam Problemleri*, ss. 147-151; Güler, "Dünyanın Başına Gelen "Derin Sapkınlık" Dünyevileşme", ss. 40-42.

insan için birer tehlike olduğunu dikkate almak iktiza eder.¹²¹⁷ Zira cehennem sahnelerinde tecessüm eden insan tipinin, kendine yabancılaşmış, seküler, din dışı/profan bir hayat çizgisini sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Bu sebeple kendine yabancılaşma, yani manevi yönünün, kendisine bahşedilen bilgi araçlarının farkında olamama, seküler bir hayat sürme, insanı mutlu kılacağını iddia ederek dinin sınırlandırmasını kabul etmeme, kişinin kutsal olanla bağıni koparmaktadır. Bu perspektife sahip bir insanda sonsuzluk düşüncesinin yitirildiğini, en önemlisi ahlâkî ilişkisinde en büyük destekçisi olan Allah'ını kaybettiğini söylemek mümkündür.¹²¹⁸ Sonuçta Kur'ân'ın cennet ve cehennem tasvirleri vesilesiyle insan hayatına, inanç ve düşüncesine dair mevcut ezberleri bozan inançlar, fikirler, anlamlar sunduğu anlaşılmaktadır.

Cehennem sahnelerinde Yüce Allah'ın kendisine bahşettiği kazanımları vahiyle desteklemedikleri için iman etmeyi başaramayan tiplerden bahsedilmektedir. Söz konusu anlatımlar vesilesiyle iman etmeyi başaramayanların kötü davranışlar yapmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır.

Kur'ân'da, cehennem sahneleri bağlamında Allah ile ahlaki ilişki kurmayı başaramayanların özelliklerini detaylandırmak gerekirse dikkat çekilen gayr-ı ahlaki kavramları şöyle ifade etmek mümkündür.¹²¹⁹ Öncelikle maddi ve manevi azaba uğrayacakların birinci özelliğinin inkâr, özellikle ahireti inkâr olduğu belirtilmektedir.¹²²⁰ Bunun dışında bu tiplerin, Allah'a ortak koştukları,¹²²¹ hakikate karşı kör ve sağır oldukları,¹²²² kötülük yaptıkları,¹²²³ atalarının dinini izledikleri,¹²²⁴

¹²¹⁷ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 263-264; Şaban Ali Düzgün, *Din Birey*, s. 50.

¹²¹⁸ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 269; Mehmet Tözluyurt, "Kur'ân'da Allah ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme", (BOZİFDER, Ocak-Haziran 2018), 13/204-208.

¹²¹⁹ Bkz. Albayrak, *İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 268.

¹²²⁰ Teğâbun, 64/10; Mülk, 67/6; Hûd, 11/9, 24; Zümer, 39/71.

¹²²¹ Yunus, 10/28-29; Hûd, 11/8; Zümer, 39/8.

¹²²² Bakara, 2/7; Huûd, 11/20; Mülk, 67/10;

Hâkka karşı kibirli oldukları,¹²²⁵ yoksula, muhtaca hem yardım etmedikleri hem de yardıma teşvik etmedikleri¹²²⁶ vurgulanır. Dolayısıyla Kur'ân, muhataplarını, bu özelliklere sahip olmaktan kaçınmaya (terhîb) çağırılmaktadır.

¹²²³ Yunus, 10/27.

¹²²⁴ Sıffât, 37/69-71.

¹²²⁵ Zümer, 39/72; Duhân, 44/49.

¹²²⁶ Hâkka, 69/33-37.

SONUÇ

Kur'ân'da cennet ve cehennem sahneleri ile verilmek istenen mesajları ortaya koymaya çalışmış bulunuyoruz. Bunun için cennet ve cehennem anlatımları dil, edebiyat ve fikir yönünden ele alınmıştır. Bu merhalede ahiret inancı çerçevesine giren konular olduğunu kaydetmek gerekir. Cennet ve cehennem fizik ötesi alanla ilgili mevzulardır.

Modern dönemde İslâm'ın temel anahtar kavramlarının semantik açılımla izah etmenin bir neticesi olarak dünyanın ahirete öncelendiği görülmektedir. Bu dönemde dünyayı ahirete önceleyen bir tavır modern anlamda bir dünyevîleşme olmasa da klasik tefsirden kopuşu göstermektedir. Örneğin, kalkınmak için Müslümanların zenginleşmesi gerektiğini belirten yorumlar, dünya için çalışmayı vurgulayan görüşler, klasik tefsir çizgisinden kopuşu göstermektedir. Bu sebeple dünya ile ahiret dengelerini kuran ontolojik kurgu nasıl olmalıdır sorusu gündeme gelmektedir. Bu sorunun cevabına katkı sunacak bilgiler içermesi açısından ahiret inancı ile ilgili olan cennet ve cehennem konularının incelenmesi gerektiği kanaati ortaya çıkmıştır.

Yukarıda ifade edilen söz konusu soru aynı zamanda insan gerçekliğiyle ilgili olduğu fark edilmiştir. Zira insanı sırf bedenden ibaret gören bir zihniyetin bir neticesi onu yeme, içme ve cinsel ihtiyaçlarını gideren bir varlık konumuna düşürmektedir. Bunun aksine insanı sadece metafizik bir alana hapseden münzevî bir hayat telakkisi de onu fizik ötesi alana indirgemektedir. Dolayısıyla insana dair her iki yaklaşımda insanı böldüğü ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple cennet ve cehennem sahneleri vesilesiyle Kur'ân'ın insanı beden ve ruhtan oluşan bir varlık olarak tanımladığı vurgulanmıştır. Zira cennet ve cehennem tasvirlerinde maddî ve manevî nimetlerle, maddi ve manevî nimetler karşılıklı olarak resmedilmektedir. Şu halde çalışmamız insanı, beden ve

ruhtan müteşekkil, bir yönüyle şehadet/olgusal diğer bir yönüyle gayb/insanın algı alanına kapalı alemi ile ilişkili yani çift kutuplu bir varlık olarak tanımlayan bakış açısına dayanmıştır

Ayrıca Kur'ân'a göre ahlakın ahiret inancına dayandığı görülmektedir. Bugün maddi anlamda belli bir kalkınma seviyesine gelmiş insanlığın ahlakî aydınlanmaya ihtiyacı olduğu tespiti de bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir. Nitekim Kur'an cennet ve cehenneme ilişkin canlı anlatımları arz ederken izlediği teşvik (terğîb) ve sakındırma (terhîb) metodu ile muhatabı iman, ibadet ve İslâm ahlakına teşvik ederken; cehennem tasvirleri ile de inkâr, şirk, nifak ve kötü davranışlardan sakındırmaktadır. Dolayısıyla konu ile ilgili bir çalışmanın ahlakî aydınlanmaya önemli katkıları olacağı öngörüsü teyit edilmiştir.

Tasvirlerde farklılık olsa da her dönemde ahiret inancının varlığının, ilahî dinlerin zamanla bozulmuş, tahrif edilmiş şakileri olmasının yüksek ihtimal olduğu tespitine temayül edilmiştir. Günümüz Türkiye'sinde dindarlık konusu ile ilgili yapılan bir çalışmada görüşülen pek çok kişinin, güçlü bir inanca sahip olduğu ancak uhrevî dünyasına yeteri kadar yer verememekten ötürü gerilim yaşadığının belirtmiş olması, dini alandaki hangi inanç ve davranış kalıplarının dindarlığın göstergesi olarak sayılabileceğine ilişkin soruların en başında ahireti unutmamakla birlikte, dünya hayatındaki görev ve sorumlulukları da yerine getirmek gerekir; sorusunun dindarlık göstergesi olarak kabul edilme derecesinin çok yüksek olması, ahiret inancının önemli bir dindarlık göstergesi olması sebebiyle ahiret inancı ile ilgili olan cennet ve cehennem tasvirlerine dair bir inceleme yapmaya yöneltmiştir.

Bunun dışında cennet ve cehennem kavramlarının Allah tasavvuruna ilişkin önemli bilgiler içerdiği görülmektedir. Zira Kur'ân, her vesileyle olduğu gibi cennet ve

cehennem sahneleri münasebetiyle de Allah'ı tanıtmaktadır. Cennet ve cehenneme ilişkin canlı anlatımlar bağlamında Allah'ın Kâdir'i Mutlak, merhamet ve adalet sahibi olduğu, her şeyi bildiği, hiçbir şeyin O'na gizli kalmadığı vurgulanmaktadır. Ayrıca cennet ve cehennem kavramlarının inanç ve amelî kavramlarla ilişkili olarak takdim edildiğine dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda insanla ilgili olan takva, ihsan, ihlas, tövbe, tevekkül gibi kavramların slogan düzeyinde kalmaması gerektiği, hayata tatbik edilmesi gerektiğine dair tespitini desteklemiştir.

İnsanın entelektüel ve manevî yolculuk açısından farklı seviyelerde olması sebebiyle insan ile ilgili kavramların da entelektüel ve manevî olgunluğa doğru bir grafik takip ettiğinden bahsetmenin mümkün olduğu dikkatlere sunulmuştur. Nitekim cennet ve cehenneme dair canlı anlatımlar münasebetiyle insanların, cennet ümidi ve cehennem korkusundan dolayı, vazife olduğu ve Allah emrettiği için yani Allah sevgisinden dolayı ibadet etmelerinin aşağıdan yukarıya doğru farklı seviyeleri gösterdiğine dair tespitini dayanakları olduğu ortaya konulmuştur. Bu noktada bu üç seviye için de cennet ümidinin olacağı belirtilmiştir.

Kur'an cehennemdeki azabın şiddetini insan aklının kavrayacağı şekilde tasvir etmektedir. Dolayısıyla bu konuyu insan zihnine yakınlaştırmak için dünya azaplarını örnek vermektedir. Cennetteki nimetleri de dünyada insanların dünyada en çok zevk aldıkları, sevmekten bıkmadıkları en yüksek zevk veren şeyleri misal vermektedir. Bu noktada cennet nimetlerinin dünya nimetleri gibi sona eren, kötü neticelere götüren türden olmadığına, bitmez, tükenmez ve sonsuz olduğunu vurgulamaktadır. Cenneti maddi nimetleri misal vererek anlatmasındaki gaye Müslümanları, bu dünyada iyi ve yararlı işler teşvik etmektir. Cennetteki nimetlerin maddi olarak arz edilmesi cismani zevklerin bulunduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda Kur'ân, nüzûl dönemindeki muhatapların zihnî seviyelerine yönelerek onların en çok hoşuna gidecek ve daha kolay

kavrayacakları maddi nimetleri zikrederek zihnin somuttan soyuta doğru intikalini sağlamaktadır. İnsanların anlama seviyelerine hitap ederek, onların ruhlarında tesir icra etmeyi hedeflemektedir.

Cennette nüzul dönemindeki muhatapların zihni seviyelerine hitap eden cismani nimetlerin yanında orada herkesin istediği her türlü zevkin de var olduğunu belirtmektedir. Manevî ve ruhî zevkler sınırsızdır. Bu sebeple bu tür zevkleri anlatmak zordur. Zamana ve insana göre değişirler. Esasında manevî zevkler ruhu ilgilendiren sezgiye dayanan türden nimetlerdir. Dolayısıyla onlar, hissedilir, yaşanır fakat anlatılamaz. Bu sebeple Kur'ân, maddî zevklerin anlatılmasına daha çok yer vermekle beraber, manevî zevkleri de ihmal etmemektedir. Örneğin, Fussilet, 41/31. ve Zuhuruf, 43/71 ayetlerde “*Ruhların istediği her şey vardır.*” ifadesiyle manevî nimetlerin evrensel yönüne işaret etmektedir. Dolayısıyla orada ruhî zevkler, her ruhun kendi isteğine göre verileceği anlaşılmaktadır. Bu merhalede Kur'ân, muhsinlerin ihsanlarının mükâfatını aldıktan sonra fazladan bir nimet daha alacağı belirtilmektedir. Bu nimet Allah'ın rızası ve müşahedesidir. Asıl kazanç budur. Nitekim Tevbe, 9/72. ve Yunus, 10/26. ayetlerde bu husus, ifade edilmektedir. ve birçok ayette belirtildiği üzere Birçok surede belirtildiği üzere Allah'ın rızasını kazanmak, O'nun iyi kulları olan peygamberler, sıddıklar ve şehitlerle beraber bulunmak manevî zevklerin başka bir şekilde ifadesidir. Örneğin, Meryem, 19/96., Nisa, 69. ayetlerde bu durum ifade edilmektedir.

Kur'ân'ın cennet ve cehennem sahneleri vesilesiyle İslâm inanç esaslarını tanzim ettiği görülmektedir. Buna göre Allah'ın, Kâdi-i Mutlak, merhamet ve adalet sahibi olduğu her şeyi bildiği, hiçbir şeyin kendisine gizli kalmadığı vurgulanmaktadır. Meleklerin her şeyi kaydettiğine dikkat çekerek insanların, adaletin gerçekleşeceğini kavraması için onların bildiği usullere göre anlatılmaktadır. Onların Allah'ın emirlerini

yapanlara, yasaklarından sakınlara yardım edeceğine, inkâr edenlere azap edeceklerine, insanların yaptıkları işleri tam olarak tespit ettiklerine dikkat çekilmektedir. Cennet ve cehennem sahneleri ile ve konu bağlamında geçmiş milletlerin Allah ile ahlakî ilişkisi neticesinde akıbetlerinden ders ve ibretler çıkarmaya davet ederek insanın, bilgisel olarak desteklendiği görülmektedir. Şu halde gaybî konularda bilgi sahibi olmasının en güvenilir yolunun ilahî vahiy, yani Kur'ân olduğu anlaşılmaktadır. Peygamberlerin gerçeği söylediklerinin ahirette ortaya çıkacağı haber verilerek dünya ve ahiret saadetine ermek için Hz. Peygamber'i rehber edinmenin gerekliliğinin altı çizilmektedir. Böylece Kur'ân'ın, insanın, akıl, duyular ve kalp gibi bilgi araçlarına sahip olduğunun, peygamberler aracılığıyla ilahî vahyi tebliğ ederek insanı bilgisel olarak desteklediğinin altını çizerek insanların, ahirette mazeret öne sürmelerinin önüne geçtiği anlaşılmaktadır.

Cennet ve cehennem tasvirleri bağlamında dünyanın geçiciliği vurgulanarak insanın dünya ile ilişkisinin nasıl olması gerektiğine dair açıklamalar içerdiği belirtilmiştir. Buna göre Kur'an'ın dünya ile ahiret arasında denge kuran perspektife dayanak olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu konuyla bağlantılı olarak cennet ve cehennem sahneleri kontekstinde insanın mülkiyetle ilişkisine dair açıklım getirdiği fark edilmiştir. Bu bağlamda mülkiyetin, Allah'ın lütfu sonucu bir emanet olduğu bakış açısının kazandırılmak istendiği görülmüştür. Şu halde cehennem sahnelerinde tablolaştırılan inkârcı tiplerin mülkiyetle ilişkisinin ona aşırı şekilde düşkün olduğu görülmektedir. Bunun aksine Müslümana, mülkiyetle ilişkisi noktasında onun bir araç olduğu, ona aşırı düşkün olmaması, Mevlana'nın dünyayı denize ve insanı gemiye benzeten metaforunda olduğu gibi dengeli bir ilişki kurması bilincinin kazandırılmak istendiği ortaya konulmuştur.

Cennet ve cehenneme dair canlı anlatımların Kur'ân'ın, gaybı, varlık ve bilgi meselesi olarak görmediğini, ahlakî bir mesele gördüğü görüşünü teyit ettiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'ın, gaybî konular olması nedeniyle cennet ve cehennemin varlığını, bilgisini mesele edinmediği, varoluşsal/ahlaki bir mesele olarak gördüğü tespit edilmiştir. Bu merhalede Kur'ân'ın, nimet tablolarıyla muhatabı iman, ibadet ve ahlaka teşvik ederek azap tablolarıyla inkâr, şirk ve nifaktan, Allah'ın yasakladığı kötü davranışlardan sakındırarak ruh, vicdan üzerinde derin bir etki icra ederek iç denetimi sağlamaya önemli katkılar sunduğu anlaşılmıştır. açıdan dönüştürmeyi gaye edindiğini belirtmek mümkündür. özellikle ruha, vicdana hitap eden cennet ve cehennem sahnelerinin icra edeceği etkinin insanın iç denetiminin sağlanmasına önemli katkıları olacağı anlaşılmıştır. Dolayısıyla ahlakî dönüşümü sağlamada dış denetimden daha çok iç denetimin daha etkili olduğu tezinin desteklendiği görülmüştür.

Bütün bu açıklamalardan sonra söz konusu canlı anlatımlar vesilesiyle maddi eğitim politikasına ilişkin bir ufuk verildiği söylenebilir. Bu bağlamda Kur'an'ın penceresinden bakıldığında maddi alanda gelişmeyle birlikte manevî yani ahlakî hedefleyen bir eğitim politikasını desteklediği belirtilmiştir. Buradan hareketle başarı denilince yalnızca maddî gelişmenin anlaşılması gerektiği, maddî alanda başarı ile birlikte iman etmenin, yüce Allah'a kullukta bulunmanın, iyi davranışlar yapmanın önemli bir başarı olduğuna dikkat çekilmiştir. Sonuç olarak Kur'ân'ın cennet ve cehennem tasvirleri vesilesiyle gerçek aydınlanmanın maddi kalkınma ile birlikte manevi gelişme ile mümkün olacağı ufkunun verildiğini söylemek mümkündür.

Bu bağlamda Kur'ân'ın söz konusu tablolar münasebetiyle din ile bilimin uzlaşması gerektiğine dair bir açılıma işaret ettiği söylenebilir. Zira insan beden ile ruhtan müteşekkil bir varlıktır. Dolayısıyla Kur'ân'da konuyla ilgili anlatımlar

münasebetiyle maddî ve manevî gelişme için bilim ile dinin yoldaş olması gerektiği görüşüne dayanak olduğu anlaşılmıştır Bununla bağlantılı olarak insana mutlak özgürlük tanımak yerine onun, sınırlandırılmasının daha sağlıklı olduğu görüşünün desteklendiği fark edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abduh, Muhammed, *Tefsîru Cüz-i Amme*, Mısır, h. 1341.

....., *Fatiha Sûresi ve Amme Cüzü Tefsiri*, çev. Ömer Aydın, İstanbul, İşaret Yay., 2. Baskı, 2018.

....., *Durûs mine'l Kur'ân*, Beyrut, Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1984.

Akşit, B., Şentürk, R., Küçükural, Ö., Cengiz, K., *Türkiye'de Dindarlık: Sosyal Gerilimler Ekseninde İnanç ve Yaşam Biçimleri*, İletişim Yayınları, , 3. baskı, 2020.

Abdulkadir. Muhammed Ahmed *Akidetu'l-Ba's ve'l-Ahire fi'l-Fikri'l-İslâmî*, , İskenderiyye, Daru'l-Ma'rifeti'l-Camiyye, 1986.

Abdulmecîd Abidîn, *el-Emsal fi'n-Nesri'l-Arabiyyi'l-Kadîm*, İskenderiyye Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmi'yye, 1989.

Abdulvehahâb Neccâr, *Kıyasu'l Enbiya*, İran- Kum, 1405.

Abidu-l Abraş, *Divan*, Beyrut, 1958.

Apak, Adem, *İslâm Öncesi Arap Kültürü ve Tarihi*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, 2014.

Adûnîs, Ali Ahmed Saîd, *Mukaddime li's-Ş'ri'l-Arabî*, Beyrut, Dâru'l-Avde, 1983.

Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yay., 1975.

Akdeniz, Safiye, “**Betimleyici Anlatım: Tasvirî ‘descriptif’ Metinler**”, 22 Kasım 2006, www. ege-edebiyat.org., 7 Aralık 2006.

Akkad, Abbas Mahmud *el-İnsan fi'l-Kur'ân*, Beyrut, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, ts.

Aktaş, Hasan, *Modern Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*, İstanbul, Söylem Yay., 2002.

Albayrak, Halis, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul, Şule Yay., 1996.

....., *Tefsir Usulü*. İstanbul, Şule Yay, 1998.

Albayrak, İsmail, *Klasik İslâm Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2010.

Alusî, Muhammed Şükrî *Buluğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, neşr: Muhammed Behcet el-Eserî, Beyrut, tsz.

Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbu's-Sinâateyn el-Kitâbe ve's-Şi'r*, tah. Mufid Çumayha, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l- İlmiyye, 1981.

Atay, Hüseyin. *Kur'ân'a Göre İman Esasları*, Ankara, Atay Yay., 1998.

....., “**Kur'ân'da Bilgi Teorisi**”, Ankara, A.Ü.İ.F.D., 1986.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşr., 1989.

Ayer, Alfred Jules, *Dil, Doğruluk ve Mantık*, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, İstanbul, Metis Yay., 1984.

Aziz, Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm*, çev. Ahmet Küskün, İstanbul, Yöneliş, 1990.

Âlûsî, Şihâbeddin Mahmûd, *Ruhu'l-Meânî*, tahk. Ali Abdulbari Atiyye, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.

Bahadır, Abdulkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İstanbul, İnsan Yay., 2021.

Bâkillânî, Mañlûf, Abdurraûf, *İcâzu'l-Kur'ân*, Beyrut, Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1978.

Baljon, J.M.S., *Modern Muslim Koran İnterpretation*, Leiden 1961.

Banarlı, Nihad Sâmi, *Edebî Bilgiler*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1948.

Başoğlu, Tuncay, "**Muhkem**", İslâm Ansiklopedisi, TDV yay., c.31.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd *Meâlimu't-Tenzîl*, tahk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Zamiriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Riyad, Dâru Taybe, 1993.

Behiyy, Muhammed, *Kur'ân'da İtikadî ve Amelî Kavramlar*, çev. Ömer Aydın, İstanbul, İşaret Yay., 2017.

Beydavî, Nâsıru'd-Dîn Ebu Saîd, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, tahk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Beyrut, Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, h. 1418.

Bilmen, Ömer, Nasuhi *Kur'ân'ın Türkçe Meali ve Tefsiri*, İstanbul, Kitap Kalbi Yayıncılık, 2018.

Birişik, Abdulhamit, *Hint Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul, İnsan Yay., 2001.

....., "Sûre", İslâm Ansiklopedisi (TDV. Yay.), c.37. İstanbul, 2009, ss.538-539.

Bikâî, İbrahim b. Ömer, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyâtî ve's-Suver*, Kahire Dâru'l-Kutubi'l-İslâmî, ts.

Bolay Süleyman Hayri, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yay., 1987.

....., "Adem", İslâm Ansiklopedisi, TDV. Yay., c.2.

Bolelli, Nusrettin, *Belâgat*, İstanbul, İFAV Yay., 2001.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail *Sahîhu'l-Buhârî*, tahk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001.

Bûfî, Muhammed Sa'îd Ramazan *Min Ravâi'î'l-Şur'ân*, Suriye, Mektebetu'l-Fârâbî, 1970.

Câbirî, Muhammed 'Âbid, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm, et-Tefsîru'l-Vâdih Hasebe Tertîbi'n-Nüzûll*, Fas, Matbatu Dâru'n-Neşri'l-Arabiyye, ed-Dâru'l-Beydâ., 2008.

....., *Siyer Eşliğinde Kur'ân'ı Anlamak*, çev. Muhammed Coşkun, İstanbul, Mana Yay., 2017.

Carr, Edward Hallet *Tarih Nedir*, Çev.: Misket Gizem Gürtürk, 5. Basım, İstanbul, İletişim Yayıncılık, 1994.

Cevad Ali, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm*, Bağdat 1956.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yay., 1999.

Coşkun, İbrahim Günümüz *Akaid ve Kelam Problemleri*, İstanbul, Kitap Dünyası Yay., 2017.

Cevherî, Ebu Nasr İsmail, *Sihâh Tâcu'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*, tahk. Ahmed Abdulgafur Atar, Beyrut, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 1407/1987.

Cevziyye, İbnu Kayyım, *Hâdi'l- Ervâh ila Biladi'l- Efrac*, Beyrut, Daru'l Kitabi'l-Arabi, 1427/2007.

....., *Cennetin Tasviri*, terc. İsmail Hakkı Sezer, Konya, Uysal Kitabevi, 1994.

Çağrıci, Mustafa, “**Hasene**”, DİA, TDV Yay., c. 16.

Çelebi İlyas, “**Hâdi'l-Ervâh**”, İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., c. 15.

....., “**Tezkiretu'l-Kurtubî**”, İslâm Ansiklopedisi, TDV. Yay., c. Ek-2.

Çelik, Muhammed, *Kur'an'ın İkna Hususiyeti*,(İzmir, Çağlayan Yay., 1996.

Demirci, Muhsin *Kur'an'ın Temel Konuları*, İstanbul, İFAV Yay. 2018.

Doğan, Muhammed, "**Kur'ân-ı Kerîm'de Kıyamet Sahneleri ve Kur'ân'da Edebî Tasvir adlı Eserlerin Edebî Yönü**", Şehâdeti'nin 30. yılında Seyyid Kutub Sempozyumu, İstanbul, İrfan Yay., ts.

Doğan, Recai "**Şatıbî'de Eğitim Unsurları**", Diyanet İlmî Dergi, c. 34, sayı, 1, 1998.

Draz, Muhammed Abdullahi *Dirâsâti'l İslâmiyye fi'l Alâkâti'l İctimâiyye ve'd Devliyye*, Kuveyt, 1983.

....., Abdullah, *en-Nebe'ul- Âzim*, Doha, Dâru's-Sekâfe, 1985.

....., *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Salih Akdemir, Ankara, Mim Yay., 1983.

....., *Kur'ân'a Giriş*, Çev. Salih Akdemir, Ankara, Kitabiyat Yay., 2000.

....., *Kur'ân Ahlakı*, çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İstanbul, İz Yay., 3. Baskı, 2004.

Ebu Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhît*, tahk. Sıdkı Muhammed Cemil, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1420.

Ebu Zehra, Muhammed, *ed-Diyânâtu'l-Kadîme*, Kuveyt, Dâru'l-Fikri'l-Arabî. ts.

....., *En Büyük Mucize Kur'ân*, terc. Muhammet Yılmaz, İstanbul, Okur Akademi, 2018.

Ebu's-Suûd, *İrşad-ı Akli's-Selîm*, Beyrut, Dâru İhya-i-Turâsi'lArabî, ts.

Ebu Zehra, Muhammed, *el-Mu'cizetu'l-Kubrâ*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ts.

el-Eş'as, Ebu Dâvûd Süleyman *Sunen-i Ebî Dâvûd*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhanid, Beyrut, Mektebetu'l-Asriyye, ts.

Elik, Hasan, *İnsan Eksenli Din*, İstanbul, İFAV, 2018.

Emin, Ahmed *Yevmu'l-İslâm*, Kahire, Müessesü Hancı, ts.

Ensârî Sicilmâsî Ebu Muhammed el-Kâsım, *el-Menza'u'l-Bedî' fî Tecnîsi Esâlîbi'l-Bedî'*, tahk. Allâl el-Gâzî, Mağrib, Mektebetu'l-Ma'ârif, 1980.

Erbaş Ali, , *Kur'an'da Tekrar*, Ankara, T.D.V. Yay., 2020.

Erdem, Sabri, “**Bilgi-İman İlişkisi**”, İslâmî Araştırmalar Dergisi, c. 4, sayı 1, Ocak 1990, ss. 38-41.

Erişirgil, Mehmet Emin, *Kant ve Felsefesi*, İstanbul, 1339.

Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat, Süleymaniye Kürsüsünde*, haz. Fatih Bayhan, Ankara, TDV. Yay., 2. baskı, 2021.

....., *Tefsir Yazıları ve Vaazlar*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara, DİB Yay., 2012.

Erzurumî, İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, haz. M. Faruk Meyan, İstanbul, 1987.

Sâbık, Seyyid, *Da'vetu'l-İslâm*, Beyrut, 1973.

Faris, Nabih Amin, *The Antiquities of South Arabia*, Princeton:Prinveton University Press, 1938.

Fâvî, Abdulfettâh, *Akidetu'l-Meâd beyne'd-Din ve'l-Felsefe*, Kuveyt, Dâru'l-Urûbe, ts.

Felicien. Challege *Dinler Tarihi*, çev. S. Tiryakiođlui, ts,

Ferâhîdî, Halil b. Ahmed *Kitâb'ul-Ayn*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2002.

Ferecullah Abdalbâri Ebû Atailah. *el-Yevmu'l-Ahir beyne'l-Yehûdiyyeti ve'l-Mesîhiyyeti ve'l-İslâm*, el- Mansuriyye, Dâru'l-Vefâ, 1992.

Ferhûd, Hasan Şazelî, *el-Edeb Nusûsuhu ve Târîhuh*, 1981.

Fîruzabâdî, *Kâmusu'l- Muhît*, tahkik; Enes Muhammed eş-Şâmî, Zekeriyya Cabir Ahmed, Kahire, Dâru'l Hadis, 2008.

Garipođlu, Kemal, *Edebiyat Bilgileri*, Ankara, Baylan Basımevi, 1969.

Gazzâlî, Muhammed, *el-Mehâviru'l-Hamse li'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire, Dâru's-Sahve, 1989.

Geçtan, Engin, *Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*, Ankara, 1981.

Gezer, Süleyman, **"İnşa- Haber Bağlamında Kur'ân Dilinin Yapısı"**, H.Ü.İ.F.D., 1:6, 2007.

Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman, *Kelam, Tarih, Ekoller, Problemler*, Konya, Tekin Kitabevi, 2001.

Görgün, Tahsin, "**İnşa- Haber Ayırımı ve Kur'ân'ın anlaşılması**", Yüzüncü Yıl İlahiyat Fakültesi, Kur'ân ve Dil Bilim ve Hermenötik Sempozyumu, 2001.

Görmez, Hatice, *Kur'ân'ı İkili Anlarm Üslubu Bağlamında Terğib ve Terhib*, İstanbul, Kuramer Yay., 2017.

Güler, İlhami, "**Dünyanın Başına gelen "Derin Sapkınlık: Dünyevîleşme"**", islâmiyât, c, 4, sayı, 3 temmuz-eylül 2001.

Gündüz, Şinasi, "**Mecûsîlik**", DİA, TDV yay., c. 28.

Gündüz, Şinasi, *Sabiiler Son Gnostikler*, Ankara, Vadi yay., 1995.

Hacaloğlu Haluk, *Hayat, Ölüm ve Ötesi*, İstanbul, Ruh ve Madde Yay., 1996.

Halebî, Semîn *Umdetu'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi'l-Elfâz*, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Hâlidî, Salâh, *Nazariyyetu't-Tasviri'l-Fennî 'inde Seyyid Kutub*, Cidde, Dâru'l-Menâr, 1989.

Halman, Talat Sait, *Eski Mısır'dan Şiirler*, İstanbul, 1995.

Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982.

Hâzin, Ali b. Muhammed b. İbrahim, *Lübâbu't-Te'vil fî Ma'âni't-Tenzîl*, Beyrut Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

Heidegger, Martin, *Hümanizm Üzerine*, çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2015.

Himyerî, Abdullah Muhammed, *Revdu'l-mi'taf fî haberi aktar*, Beyrut, 1980.

Hudayrî, Sâlih b. Abdillâh b. Abdilazîz, *es-Sûretu'l-Fenniyye fi's-Şi'ri'l-İslâmî Inde'l-Mar'eti'l-Arabiyye fi'l-Asri'l-Hadîs*, Riyâd, Mektebetu't-Tevbe, 1993.

Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul, Pınar Yay., 2011.

....., *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, terc. Süleyman Ateş, Ankara, Kevser Yay., 1975.

İbn Aşûr, *et-Tahir ve't-Tenvir*, Tunus, Darüt-Tunusiyye li'n-Neşr, 1984.

İbn Atiyye, *el-Muharreru'Vecîz*, tahk. Abdusselam Abduşşîfi, Beyrut Dâru'Kütübi'l-İlmiyye, 1422..

İbn Kesir, *Kasasu'l-Kur'ân*, Cidde, ts,

İbn Manzûr, Cemaluddin, Muhammed, *Lisânu'l-Aarab*, Beyrut, Dâru Sadr, h. 1414

İbnu Arabî, *Harflerin İlmi (el-Futûhâtu'l-Mekkiyye)*, Çev. Mahmut Kanık, Bursa, Asa Kitapevi, 2000.

İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye Fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Beyrut, el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.

İbnu'l-Kelbî, *Kitâbu'l-Asnâm*, muhakkik. Ahmed Zeki Paşa, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1995.

....., *Putlar Kitabı*, terc. Beyza Düşngen, A.Ü.İ.F., Ankara 1969.

İsfahânî, Râgıp, Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed *Müfredât*, tahk. Safvân 'Adnan Davûdî, Dimeşk, Dâru'l-Kalem, 1420/2009.

Kadı Abudurrahman b. Muhammed, *Dekâiku'lAhbar fî Zikri'l-Cenneti ve'n-Nâr*, Beyrut, 1984.

Kara, Ömer, Kur'ân'da Metafizik Bir Alem Cennet, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2002.

Karaca, Mehmet, *İzahlı Edebî Sanatlar Antolojisi*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1966.

Karakoç, Sezai, *Düşünceler I Kavramlar*, İstanbul, Diriliş Yay., 2017.

Kavak, Fadime, *Kur'ân'da Edebî Tasvir*, Bursa, Emin Yay., 2016.

Çazvîni, Celâluddîn Muḥammed, *Telhîs*, terc. Mehmed Fahreddin Dinçkol, İstanbul, Ebrar Yay., ts.

Çazvîni, el-Hatîb, *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâga*, tahk. Muhammed Abdu'l-Mun'im Hafâcî, y.e., y.y., 1980.

Keleş, Ahmet “İslam Geleneğinde Tarihin Öznesi Sorunu”, İslâmî İlimler Dergisi, Yıl 3, sayı, 2, Güz 2008, ss. 63-75.

Kılavuz, Ahmet Saim, *İslâm Akaidi ve Kelama Giriş*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1997.

Kılıç, Sadık, *Kur’ân’da Günah Kavramı*, Konya, Hibaş Yay., 1984.

....., *İslâm’da Sembolik Dil*, İstanbul, İnsan Yay., 2016.

Kilâî, Süleyman b. Musa bin Salim *el-İktifa fi Meğazi Resulillah ve Selâseti Hulefa’*, Beyrut 1420.

Koçak, Muhammet, “*İslâm Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*” Basılmamış Doktora Tezi.

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed bin Ahmed bin Ebubekir bin Ferah el-Ensarî, *el-Câmi’ li Ahkami’l-Kur’ân*, tahk. Kahire, Ahmed el-Berdunî ve İbrahim Eттаfeyyiş, 1384/1964.

Kutub, Muhammed, *Dirâsâat Kur’âniyye*, Mısır, 1982.

....., Kutub, Muhammed, *Kur’ân’ı Nasıl Okuyalım*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, İşaret Yay., 2010,

Kutub, Seyyid, *Kur’ân’da Kıyamet Sahneleri*, çev. Süleyman Ateş, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.

....., *Meşâhidu’l-Kıyâme fi’l-Kur’an*, Mısır, Dâru’l-Ma’ârif, ts.

....., *et-Tasviru'l-Fenniyyu fi'l-Kur'an*, Kahire, Dâru's-Şurûk, 1988.

....., *Fî Zılâli'l-Kur'an*, Beyrut, Daru's-Şurûk, 1980.

....., *Kur'an'da Edebi Tasvir*, terc. Kamil M. Çetiner, İstanbul, Kilim Matbaacılık, 2007.

Mahallî, Celaluddin-es-Suyutî, Celaluddin, *Tefsîru Cellaleyn*, Kahire, Dâru.'l-Hadîs, ts.

Mengüşoğlu, Takiyettin, *Felsefeye Giriş*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1988.

Mertoğlu, Suvat, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Mustakîm/Sebîlu'r-Reşâd Dergisi 1908-19149)*, Marmara Ü. İlahiyat Fak. -Basılmamış Doktora Tezi.

Mevdûdî, Ebu'l-'Alâ, *Tefhîmu'l-Ķur'an*, Müt. Halil Zafir, c. 1, Ankara, Hilal Yay., ts.

....., *Kur'an'ı Nasıl Anlayalım*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, İşaret Yay., 2005.

....., *Kur'an'ı Nasıl Anlayalım*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, İşaret Yay., 1997.

Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasan *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman (etTefsîrü'l-Kebir)*, tahk. Abdullah Mahmûd Şehhate, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1979.

Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Muslim*, tahk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, Beyrut, Dâru İhyâ-i't-Turâsi'lArabî, ts.

Muslim, Mustafa, *Mebâhis fî İ'câzi'l-Ķur'an*, Dimeşk, Dâru'l-Ķalem, 1999.

Mutahharî, *Tarih ve Toplum*, İstanbul, Yöneliş Yay., 1999.

Müftüoğlu, Ömer, *Bugünün Müslümanının Kur'ân'la İletişimi*, Ankara, Otto, 2016.

Nâyif, Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî fi Ahdi'n-Nübüvvet ve Hilâfeti'r-Râşidîn*, Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 1990.

Nöldeke, Theodore "*Arabs (ancient)*", Enciclopedia of Religion and Ethics, Volume: I, Editör: James Hastings, M.A., D.D., Prin Morrison, Gibb Limited, London, 1908,

Okumuş, Mesut, "**Kur'ân ve Sünnette Ahiret Hayatına Bakış**", Diyanet İlmi Dergi, DİB Yay., sayı, 1, c. 46.

Okuyan, Mehmet, *Yedi Aşamada Ahiret*, (Düşün Yay., İstanbul, 1. Baskı, 2015.

Oshaughnessy, Thomas J., *Kur'ân'da Eskatolojik Temalar*, çev. Ömer Kara, Van, Bilge Adam Yay., 2006.

Özel, İsmet *Frenk Havasından Modern İnsana Ölüm, Erbain*, İstanbul, Şule Yay., 8. Baskı, 1998.

Öztürk, Mustafa, *Kur'ân Dili ve Retoriği*, Ankara, Ankara Okulu Yay., 4. Baskı, 2015.

....., *Kur'ân'ı Kendi Tarihinde Okumak*, Ankara,, Ankara Okulu Yay., 2004.

....., "**Dini Hükümlerin Kaynağını Kur'ân ile Sınıflandırma Eğiliminin Kaynakları ve Tutarlılığı**", Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı, İstanbul, İSAM, 2010.

....., “Kur’an’da ve İslam Öncesi Arap Düşüncesinde “Dehr” Kavramı”

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, sayı, 16, ss. 251-270.

Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur’ân’daki İslâm*, İstanbul,, 1997.

Paçacı, Mehmet *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara , Ankara Okulu Yay., 2001.

....., “Çağdaş Değerler Üzerine Bir Ehl-i Sünnet Değerlendirmesi”, İslâmiyât, 8,

2005, sayı. 3.

Paçacıoğlu, Burhan, *Türk Dili ve Kompozisyon*, Sivas, Dilek Matb., 1997.

Pusmaz, Durak, “cennet” İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay.

Randles Jenny- Hough Peter, *Öteki Dünya*, çev. M. Harmancı, İstanbul, Say Yay., 1994.

Ratrut, S., *el-Cennetü Fi’l-Kur’âni’l-Kerim*, Ürdün, Mektebetü’l-Menâr, 1988.

Rene, Guenon, *Dante ve Orta çağda Dinî Sembolizm*, terc. İsmail Taşpınar, İstanbul,

İnsan Yay., 2001.

Reşid Rıza, Muhammed, *Tefsîru’l-Kur’âni’l- Hakîm (Tefsîru’l-Menâr)*, el-Heyetu’l-

Mısriyye, 1990.

Roussau, J. J. *Emil*, çev. Hilmî Ziya Ülken, İstanbul, 1966.

Sağır Muhammed Huseyn Ali, *es-Sûretu’l-Fenniyye fi’l-Meseli’l-Çurânî, Dâru’l-Hâdî,*

Beyrut, ts.

Salih, Subhi, *Mebâhis*, Beyrut, Dârul-İlm li'l-Melâyîn, 1968.

Salih, Subhi, *Ölümden Sonra Diriliş*, çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul, Kayıhan Yay., 2014.

Saraç, Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul, Bilimevi Yay., 2000.

Sarıkcıoğlu. Ekrem *Dinler Tarihi*, Bayrak Yay,

Sarmış, İbrahim, “Seyyid Kutub’un Edebî Yönü”, Şehadetinin 30. Yılında Seyyid Kurub, Sempozyumu, İstanbul, İrfan Vakfı, ts.

Seâlibî, Abdulaziz *Muhadarat fî Tarihi'l-Mezahibi ve'l-Edyân*, Beyrut, 1985.

Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur’ân nedir? -İnsanın Anlam Arayışı*, İstanbul, Şule yayınları, 1998.

....., “Kur’ân İnsanın Anlam Arayışına Cevaptır”, Diyanet İlmi Dergi Kur’ân Özel Sayısı, Ankara, DİB Yay., 2012.

Seyyid Sabık, *Davetu'l-İslâm*, Beyrut, 1973.

Sicistânî, Ebû Bekr, *Nuzhetu'l-Kulûb fî Tefsîri Garîbi'l-Kur’ân*, Beyrut, ts.

Smith, Jane Idleman; Haddad, Yvonme Yazbeck, *The Islamic Understanding of Deaath and Resurrection*, Albany, SUNY, 1981

Spinoza, *Etika*, çev. Hilmî Ziya Ülken, İstanbul, Ülken Yay., 1984.

Suheyli, Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdullah *er-Revdu'l-unf fi şerhi's-sireti'n-Nebeviyye li İbn Hişam*, tahk. Ömer Abdusselâm, Beyrut, 2000.

Suyûti, *el-İtkân fi Ulûmi'l Kur'ân*, tah. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire; Heyet'il Mısriyyeti'l Âmme li'l- Kitâb, 1974.

Şatıbî, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerîa*, tahk. Abdullah Draz, Mısır, el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, ts.

Şengül, İdris, *Kur'ân Kıssalarının Tarihi Gerçekliği*, Ankara, Otto, 2019.

Şentürk, Ahmet Atilla, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevilerinde Edebî Tasvirler*, İstanbul, Kitabevi Yay., 2002.

Şeriatî, Ali, *İslâm Bilim*, çev. Faruk Alptekin, İstanbul, Nehir Yay., 1992.

Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut, Dâru İbn Kesîr, 1414.

Şibay, Halim Sabit, “cennet”, MEBİA.

Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İstanbul, Beyan Yay., 2017.

....., *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, İstanbul, 1993.

Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, tahk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, 1422/2001.

Tarhan, Nevzat, *Değerler Psikolojisi ve İnsan*, Timaş Yay., 14. Baskı, İstanbul, 2019.

Taş, Kemaleddin “**Türkiye’de Dindarlık Algıları**”, IV. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereler, 12 - 16 Ekim Ankara, 2009.

Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenu’t-Tirmizî*, tahk. Ahmed Muhammed, Şakir, Muhammed Fuâd Abdalbâkîi, İbrahim Utve, Matbaatu Mustafa el-Bâbâ el Halebî, 1395/1975.

Togan, A. Zeki Velidî *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi Yay., 1985.

Topaloğlu, Bekir, “**cennet**” İslâm Ansiklopedisi, TDV Yay., c. 7.

Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargulanıyor*, çev. Ufuk Uyan, İstanbul 1980.

Tözluyurt, Mehmet “**Kur’ân’da Allah ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme**”, BOZİFDER, c. 13, Ocak-Haziran 2018.

Tümer, Günay- Küçük Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara, Ocak yay., 1988.

Tüzer. İbrahim, *Frenk Havasından Modern İnsana Ölüm ve İsmet Özel*, TÜBAR, 12, 2007.

Ulutürk, Veli, *Kur’ân’da Temsili Anlatım*, İstanbul, İnsan Yay., 1995.

Usfûr, Câbir, *es-Sûretu'l-Fenniyye fi't-Turâsi'n-Nağdî ve'l-Belâğî inde'l-Arab*, Beyrut el-Merkezu's-Sağafîyyu'l-Arabî, 1992.

Üzgör, Tahir, *Edebiyat Bilgileri*, İstanbul, Veli Yay., 1983.

Watt, Montgomery, *Muhammad at Makka*, University Press, Oxford 1972.

Yavuz, Yusuf Şevki, "**Müteşâbih**", İslâm Ansiklopedisi, TDV yay., c.32.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, Eser Neşriyat, 1979.

Yeşilyurt, Temel, *Çağdaş İnanç Problemleri*, Ankara, DİB.Yay., 2. Baskı, 2015.

Yılmaz, Mehmet Faik, *Ayetler ve Sûreler Arasındaki Münasebet*, Ankara, DİB Yay., 2009.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Târikatlar*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2004.

Zebîdî, *Tâcu'l-Arus*, Dâru'l-Hediyye, ts.

Zemahşerî, *el- Keşşâf*, tahk. Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 2009.

Zerkeşî, Ebu Abdillah, Bedruddin Muhammed bin Abdillah, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, tahk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957.

ez-Zevba'î, Talib Muhammed İsmail, *İlmu'l-Me'ânî beyne Belâğati'l-Ķudâmâ ve Uslûbiyyeti'l-Muhdesîn*, Bingazi, Câmi'atu Ķaryûnis, 1997.

Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-Munîr*, Dimeşk, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1418.

Zurkânî, *Menâhilu'l- İrfan fî Ulûmi'l Kur'ân*, Beyrut, Dâru'l- Kitabi'l Arabi, 1995.

ÖZET

ERDEM, Talha, Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Sahneleriyle Verilmek İstenen Mesajlar, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İdris ŞENGÜL, VIII+291 s.

Kur'ân'î kavramlar olan cennet ve cehennem, İslâm'ın inanç esaslarından (doktrinlerinden) ahirete iman çerçevesine giren konulardır. İnsanın en önemli konularından biri olan meâda yani dönüş, dönüş yerine dair izahları ihtiva etmektedir. İnsanın gözlem ve tecrübesine kapalı olması sebebiyle gaybî bir konudur. Gaybî konularda en güvenilir ve sağlıklı bilgi edinmenin yolu ilahî vahiydir.

Kur'ân'da cennet ve cehenneme ilişkin canlı anlatımların maddi ve manevî nimetleri içermesi, bu gerçeklerin insanın manevî tekamülünü esas aldığı göstermektedir. Bu açıdan söz konusu kavramların entelektüel, manevi bir yolculuğundan bahsetmek mümkündür. Kur'ân, cennet ve cehennemi edebî tasvir metoduyla sunmaktadır. Yani söz konusu mevzuları sanatsal bir anlatımla muhataplara arz etmektedir. Yani sezgiye yönelen dini bir konuyu yine sezgiye hitap eden sanatı ihmal etmeden takdim etmektedir. Bu durum teşvik (terğîb) ve sakındırma (terhîb) metodunun kullanıldığı cennet ve cehennem sahnelerinin, ruhunu, vicdanı etkileyerek insanda inanç ve ahlak açısından bir dönüşüm gerçekleştirmeyi hedeflediğini göstermektedir.

Cennet ve cehennemi tasvir eden ayetlerin, insan gerçeği ile iç içe ele alınması, maddi ve manevi yani beden ve ruhtan müteşekkil bir insan tanımını esas alması, insanın anlamına, Kur'ân'ın temel mevzuları olan Allah-alem, Allah-insan dolayısıyla insan-Allah münasebetlerine ilişkin açılımlar barındırması, söz konusu canlı anlatımların, sadece mahiyet ve muhteva bilgisi vermek, insanların merakını gidermek amacının olmadığını göstermektedir. Nitekim Kur'ân'da yer alan gaybî bilgilerin amacı insanların merakını gidermek değil, onları ahlaki olarak dönüştürmek olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Cennet, Cehennem, Gayb, Allah, Alem, İnsan, Ahlak

ABSTRACT

ERDEM, Talha, The Messages that are Meant to be Given with the Sechenes of Heaven and Hell in the Qur'an, Ph. D. Thesis, Supervisor: Prof. Dr. İdris ŞENGÜL, VIII+291p.

The concepts of heaven and hell, which are the Qur'anic concepts, fall within the framework of belief in the hereafter, one of the belief principles (doctrines) of Islam. It contains explanations about mead, one of the most important subjects of man, namely the return, the place of return. It is an unseen subject because it is closed to human observation and experience. The most reliable and reliable way of obtaining information about the unseen is divine revelation.

The fact that the vivid descriptions of heaven and hell in the Qur'an contain material and spiritual blessings shows that these notions are based on the spiritual evolution of man. In this respect, it is possible to talk about an intellectual and spiritual journey of these concepts. The Qur'an presents heaven and hell with the method of literary description. In other words, he presents the subjects in question to the addressees with an artistic expression. In other words, it presents a religious subject that appeals to intuition without neglecting the art that appeals to intuition. This shows that the scenes of heaven and hell, in which the encouragement (tergib) and avoidance (terhib) methods are used, aim to transform people in terms of belief and morality by affecting their soul and conscience.

The fact that the verses describing heaven and hell are intertwined with the human reality, and that they are based on the definition of a human being composed of material and spiritual, that is, body and spirit, means human, which are the basic themes of the Qur'an, God-world, God-man, therefore human. The fact that it contains expansions on the relations with Allah shows that it is not just to provide information about the nature and content, and to satisfy people's curiosity. As a matter of fact, the purpose of the unseen information in the Qur'an is not to satisfy people's curiosity, but to transform them morally.

Keywords: Qur'an, Heaven, Hell, Unseen, God, World, Human, Morality